

2011 | 3

309736

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

A TARTALOMBÓL

- GLATZ FERENC
TÖRTÉNETÍRÁS MAGYARORSZÁGON,
1949–1990
- PÉTER KATALIN
AZ EGYSZERŰ EMBER, AZ OKLEVELEK
ÉS A LEVÉLTÁRAK A 16–17. SZÁZADI
MAGYARORSZÁGON
- ÓZER ÁGNES
A SZERB TÖRTÉNETÍRÁS
A MAGYAROKRÓL
ÉS MAGYARORSZÁGRÓL (1918–1941)
- BARÁTH MAGDOLNA
„PEDRO”: GERŐ ERNŐ
SPANYOLORSZÁGBAN

TÖRTÉNELMI SZEMLE

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE
LIII. ÉVFOLYAM, 2011. 3. SZÁM

Szerkesztők

GECSÉNYI LAJOS (felelős szerkesztő)

GYÁNI GÁBOR, PÓTÓ JÁNOS, ZSOLDOS ATTILA (rovatvezetők)
GLÜCK LÁSZLÓ (szerkesztőségi munkatárs)

Szerkesztőbizottság

GLATZ FERENC (elnök),
BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR,
FODOR PÁL, HAJDU TIBOR, IZSÁK LAJOS,
MOLNÁR ANTAL, ORMOS MÁRIA,
OROSZ ISTVÁN, PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ,
SOMOGYI ÉVA, SZÁSZ ZOLTÁN,
VIDA ISTVÁN

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK

Glatz Ferenc: Történetírás Magyarországon, 1949–1990	315
Péter Katalin: Az egyszerű ember, az oklevelek és a levéltárak
a 16–17. századi Magyarországon – háromszáz éves visszatekintéssel	335
Varga Szabolcs: Egy ismeretlen humanista: Peregi Albert pécsi prépost	351
Ózer Ágnes: A szerb történetírás a magyarokról
és Magyarországról (1918–1941)	377
Baráth Magdolna: „Pedro”: Gerő Ernő Spanyolországban	387
Fiziker Róbert: Hét szűk esztendő(?): Az oroszán ugrani készül.
Fejezetek az osztrák–magyar kulturális kapcsolatok
történetéből (1963–1970)	425
MŰHELY	
C. Tóth Norbert: Az örökös ispánságok Zsigmond király korában	467

GLATZ FERENC

Történetírás Magyarországon, 1949–1990*

A tudományos mű, a mögötte rejlő kutatói-írói tevékenység az egyén legbensőbb tudati és érzelmi világából fakad, annak terméke. Igaz ez akkor is, ha kollektív gyűjteményes munkák, kisebb vagy nagyobb terjedelmű monográfiák vagy éppen bibliográfiák, szűk kör számára készült útmutatók alatt áll is a nevünk. A tudományos megismerés egyik szépsége éppen ebben rejlik, hogy az egyén mind a reá ható társadalmi-politikai környezetvilágot, mind az eddig felhalmozott tudományos ismereteket, mind a kezébe jutó forrásanyagot nagyon is egyéniségtől függően dolgozza fel. A tudományos megismerés végtelen voltának egyik magyarázata éppen ebben rejlik. Éppen ezért balga kolléga, ki ne venné tudomásul, hogy minden, mi eredményt, művet kisajtolunk magunkból, ki van téve a mulandóságnak, s hogy büszkék lehetünk, ha a bennünket meghaladásban a mi eredményeink is részesek. De éppen ezért a tudományos megismerés megbénítója, ha akár tudományos hatalmi szerveződések, akár állami vagy párttényezők a tudományban „hivatalosnak”, megpecsételtnek hirdetnek egy-egy álláspontot vagy akár megközelítési módot. A 20. században, amikor a tudomány hatalmi tekintélyt biztosító pecsételő intézmény is lehet a társadalmi közgondolkodás előtt – az államhatalmak élnek is a tudomány e kétes hasznával. És sértik is a társadalmi – azaz a közösségi – érdekeket, mivel a közösségnek elemi érdeke, hogy a tudomány minél okadatoltabb, minél több oldalról megvitatott álláspontokat tárjon eléje, az eredményeket használó társadalom elé.

S ha ma Magyarországon, vagy még inkább szomszédainknál, a volt szocialista országokban rendszerszinten feltesszük a kérdést: miért kellett ilyen robajszerűen összeomlania a sztálini típusú politikai és gazdasági modell egyes darabjainak, akkor fel kell tenni azt a kérdést is: vajon a rendszer reformra képessége vagy képtelensége nem függött-e azzal össze, hogy az alkotói egyéni gondolat-szabadságot képes volt vagy nem volt képes saját rendszerének érdekében üzemeltetni?

Közhelyszámba megy immáron, hogy amelyik közösségnek nincs múltképe, annak összetartó erejéből hiányzik valami. Legyen az nemzet, igazgatási egység vagy család-közösség. Én úgy gondolom, hogy ha 1991-ben, amikor a térség

* Az itt közölt cikk a Magyar Történelmi Társulat közgyűlésén 1991. április 13-án felolvasott „Történetírásunk tegnap és ma” című előadás eredeti szövege.

államkereteibe szorult közösségeknek új típusú együttélési normákat kell kidolgozni az államok közötti kapcsolatok, a belpolitikai rendszerek, kisközösségi keretek, sőt egyes szakmák társadalmi elhelyezkedését illetően, akkor életfontosságú, hogy az itt élő társadalmaknak ne csak múltképük legyen, hanem jövőképük is. Sőt a közösségek vezetői ne elsősorban a múlt többtucatszori átfestésére áldozzák az időt és egymást maró energiáikat, hanem sokkal inkább az itt élő társadalmaknak, azok kis csoportjainak is megfelelő jövőképének felrajzolására, vitájára.

Mindezt azért tartom szükségesnek előrebocsátani, mert úgy gondolom, bármilyen eszmecsere kezdődjék is meg vagy folytatódjék Magyarország szellemi élete berendezkedésének egészségesebbé tételéről, meg kell kísérelnie mindig körvonalazni azt a jövőt, amelyikben napi munkavégzésünket elképzeljük. Ezt a jövőt én egy tulajdonsemleres, a diktatúrát mint alternatívát kizáró államrendszerben képelem el, ahol a mérce az egyén kibontakozásának intézményes (jogi) biztosítása, ami jelenti a másik egyéniségének teljes tiszteletben tartását. Olyan államrendszerben, amelyik mind határozottabban kivonul a gazdaságirányításból, és az újraelosztás során biztosítja, hogy az egyének szabad versenyében lemaradtak fölé feszüljön a szociális és a kulturális javak hájlója. Mert ez biztosítja a folytonos újakezdést. Ez az állam mind aktívabb legyen a szociális és a kultúrpolitikában, a kultúrára eső költségvetés szétosztásában, minél szélesebb körűen vonja be magukat a kultúra munkásait. Olyan tudománypolitikát képelek el, amely intézményeivel nem irányít, nem törekszik hivatalos álláspontokra, de támogatja az intézményt, másrészt keményen megköveteli a teljesítményeket. Nem meghatározott nézetek követését, hanem színvonal feletti teljesítményeket. És nem emeli fel ujját intón, ha a teljesítmény, az eredményt mégannyian is képtelenségnek címkézik.

I. A RÁKOSI-RENDSZER

A proletárdiktatúra programja (1948–1949)

A térségünk államaiban 1948–1949-ben bevezetett sztálini politikai modell egészen másként képzelte el a tudományos, így a történettudományos kutatói és írói tevékenység társadalmi elhelyezkedését. A sztálini politikai rendszer modelljében az egyén teljes mértékben alárendeli magát annak a közösségi érdekek, amelyet a proletárdiktatúra állítólagos vezető ereje, a munkásosztály pártja, az egyetlen politikai erő képvisel és fogalmaz meg. A párt vezette állam – felszámolva a piac esetleges anarchiáját – finanszírozza a tudományos munkahelyeket, az egyetemi tanszékeket, levéltárak, múzeumok, sőt a létrehívott független kutatóintézetek rendszerét, központi akadémiai minősítést vezet be, és állami eszközökkel biztosítja a minősítettek úgymond életfeltételeit a nyugodt kutatómunkához, állami kézbe vett kiadói pedig ki is adják a tudományos dolgozók munkáit.

Az így racionálisnak látszó tudományos tervgazdaság része természetesen a politikai rendszer hidegháborúban fogant szellemi intézményrendszerének. *A teljes és biztonságos állami eltartásért cserébe a tudomány természetesen igazodik a proletárdiktatúra agitációs és propagandaelvárásaihoz*: folyóiratait és cikkeit az állami vállalatok megjelentetik, de a cenzúra ellenőri is, hogy az írott és terjesztett nézetek megfelelnek-e a rendszer érdekeinek. Igazodjanak a szovjet régió pillanatnyi kül- és belpolitikai napi lépéseire (az éppen soros ellenséges imperialista hatalom vagy szomszéd elleni kampányhoz, az éppen soros belpolitikai akcióhoz, békekölcsönjegyzés, kuláktalanítás, az úgynevezett munkásarisztokraták vagy a régi rendszer vezetői elleni hajsza stb.). Vagy igazodjanak a sztálini politikai rendszer ideológiai építményéhez: a nemzet, illetve az emberiség *polgári* értékeinek, az *előző szisztéma* és a racionálisnak mondott új politikai rendszer úgymond természetes ellenségeinek, az *egyház értékeinek* megtagadásához, fogadják el azt a történeti sémát, amelyben az *egypártrendszer* és a *párt vezető szerepe biztosításának* rendelnek alá tény- és következtetésanyagot, a most egy táborba került államok, a *szocialista államok* esetleges *érdekellentéteire* vonatkozóan (múltban s jelenben egyaránt) a proletár internacionalizmus követelményének megfelelően. (Ahol is a Szovjetuniót különlegesen érzékeny védelem illette meg.) Mindezzel egy időben a szaktudományokat ideológiai védnökség alá helyezte azáltal, hogy a rendkívül vulgárizált és eltorzított marxi–engelsi nézetekből a világról egységes értelmezésű filozófiát teremtett, s ezeknek intézményrendszerét: halhatatlanul felfejlesztette így az úgynevezett ideológiai tanszékeket, intézeteket (filozófia, tudományos szocializmus tanszékek, munkásmozgalmi intézetek stb.), amelyek feladata volt az emberiség múltja és jelene általános törvényszerűségeinek a feltárása, és a szaktudományoknak elsősorban az így megállapított alapigazságoknak az értelmezése, magyarázata maradt.

Ez a konstrukció lényegében a Szovjetunióban alakult ki az 1930-as, 1940-es években, és 1948 után szinte egy időben és egyöntetűen vezették be a szovjet zóna országaiban. Így Magyarországon is. Így lett az Akadémiából nemcsak tudótestület, de egyben oktatástól független kutatóintézetek tudományos nagyvállalata, így jött létre egész kiadói, minősítési rendszerünk, alakultak intézeteink profiljai, munkatervei. Az egyéni kutatómunka szerves része volt a totális ideológiai rendszernek.

A magyar történetírás új programját, a proletárdiktatúra szellemében, a Magyar Történelmi Társulat elnöki székéből hirdette meg Andics Erzsébet, a kommunista párt Moszkvából hazajött funkcionáriusa. A magával hozott sztálini marxizmus szellemében marasztalta el az 1945 előtti magyar történetírást, mondván: „a hivatalos történetírás mindig és mindenütt az uralmon lévő osztály féltve őrzött monopóliuma”. 1945 előtt Magyarországon, „ahol a történelmi fejlődés következtében nagymértékben anakronisztikussá vált kiváltságos réteg játszotta ezt a szerepet, az általa diktált történelemírás különösen ferde színben kellett, hogy feltüntesse a múltat”. A magyar történetírás „egészen durván és leplezetlenül [...] kiszolgálta [...] a magyar nemzet széles tömegeivel lassan minden kapcsolatát elvesztő magyar uralkodó osztályokat”. A napi politikai harcok

eddig Magyarországon soha nem hallott visszavetítése a történelemben, számonkérése a történetíráson. Az egyházellenes hajsza kibontakozásának, az 1945 előtti vezető rétegek pozicionális kiszorításának és emberségükben való megalázásának kora ez, a szovjet és a nyugati zóna hidegháborús szembenállásának éve. A magyar történetírás elleni vádak: erősen feudális és klerikális jellegéből következett – így Andics –, hogy elhanyagolta az újkor, különösen a legújabb kor történetének feltárását. Az arisztokráciát tüntették fel a nemzet vezető erejeként (ami, úgymond, most, 1949-ben is, „népi demokratikus rendszerünkkel szemben is idegen fegyverek segítségére szorul”), továbbá magasztalták a feudális intézményeket, az egyház szerepét túlhangsúlyozták, lebecsülték az antifeudális és a függetlenségi harcok, valamint a munkásosztály szerepét, nem figyeltek fel arra, hogy az I. világháború után Keleten „új, hatalmas állam alakult: a szovjet állam”.¹

A régi kritikája, amely az 1945 előtti magyar történetírás valós gyengeségeit valótlánul felnagyította, a hozzáértés hiányából is következően elhallgatta annak érdemeit – nos, ez a kritika valójában vádirat volt a rendszerváltók kezében, a pozícióikból elmozdított régi garnitúra ellen. Historiográfiai, kultúrtörténeti tanulmány tárgya, miként történt meg a hatalomváltás a térség országaiban egyedülálló történeti kutatóintézetben, amely 1941-től Deér József, majd 1945-től a fiatal Kosáry Domokos ügyvezető igazgatása alatt igen hatékonyan működött, betagozódva most az akadémiai kutatóintézetek rendszerébe, s hogyan ment végbe az őrsváltás a pesti és a vidéki egyetemeken. Mint ahogyan az is a kultúrtörténeti elemzés tárgyául kívánkozik, miként épült ki a fent említett szovjet mintára a tudományigazgatás, az állami kiadói szervezet, s mennyire volt ez eszköz ideológiai-politikai célok eléréséhez, hogyan jelentek meg az Akadémia történeti osztályán, miért egyazon szervezeti egységbe vonva a filozófusokkal, és hogyan fejlesztették túl az úgynevezett ideológiai tanszékeket.

Ha mindezt át is engedjük a majdani tudományos feltáró munkának, két kérdést mégiscsak fel kell tennünk már ma is. Az egyik: hol és hogyan kapott helyet a kutató-író egyéniség a rendszerben; a másik: vajon igaz-e, hogy a rendszer 1949–1989 között változatlanul fennállt, vagy ha módosult, mennyiben? Mivel állunk ma szemben?

Őrsváltás kontra szakmaiság

Az első kérdésről. A bolsevik rendszerváltásnak csak áldozatai voltak, nyertesei kevéssé. Vagy, ha voltak nyertesei, azok csak ideig-óráig gondolhatták annak magukat. Azok a vádak, amelyeket a Társulat új elnöke, Andics Erzsébet felsorolt 1949 márciusában, természetesen hamisak voltak. Nemcsak azért, mert olyan uralkodó osztályt, politikai rendszert kiszolgálói szerepet, amelyet Andics feltételezett a Horthy-korszak történetírásáról, történetíró csak a né-

¹ *Andics Erzsébet:* Elnöki székfoglaló a Magyar Történelmi Társulat 1949. március 27-i közgyűlésén. Századok 82. (1948) 1–18.

met fasizmus és a sztálini proletárdiktatúra idején töltött be, és nem az 1944 előtti Magyarországon. Hamisak voltak a vádak azért is, mert az erős közép-kor-centrikusság az akkori európai történetírás általános sajátossága volt, és a szakszerű *újkutatás* éppen Magyarországon, az 1920–1930-as években bontakozott ki. (Gondoljunk csak a 18–19. századi *Fontes*-sorozatra, Szekfű Gyula és tanítványai munkáira.) A magyar történetírásban az *Annales*-iskolával párhuzamosan, igaz, egész más gyökerekből táplálkozva, *Mályusz Elemér* mellett igen erős és magas színvonalú, komplex társadalom- és településtörténeti iskola bontakozott ki, *Domanovszky Sándor* mellett egy máig mintaszerű munkákat eredményező gazdaságtörténeti iskola, nem szólva most az egyéni utakon járó és a nyugat-európai történetírást évtizedekkel megelőző *Hajnal István szociológiai-technikai-történeti* irányáról. A nagy egyéniségek körül, akik ekkor 50–70 közötti éveiket taposták, tucatját találjuk a most, 1949-ben 30-as éveikben járó tehetséges fiataloknak. Fiataloknak, akik Hóman, Szekfű, Mályusz, Domanovszky, Hajnal, Eckhart, Szentpétery európai szintű szemináriumaiiban nőttek fel, ugyanazon a kézikönyvanyagon iskoláztak, mint nyugat-európai kortársaik, és Klebelsberg előrelátó kultúr-külpolitikájának, Domanovszky áldozatos ösztöndíjtanácsi működésének, Hóman politikai presztízisének, valamint professzoraik gondos irányításának, a nyugati ösztöndíjas hónapoknak, éveknek köszönhetően kollégái és ismerős versenytársai voltak nyugati kortársaiknak. Túl az első könyv megírásán, immár életútjaik emelkedett szakaszán, tanszéken, levéltárban, kutatóintézetben, szerkesztőségben. (Neveiket sorolhatjuk: Wellmann, Makkai, Györffy, Kosáry, Benda, H. Balázs, Váczy, Barta István.) A magyar történetírás európai élvonalában, Horváth Mihály, Szalai László, Salamon Ferenc nemzedéke óta az addigi legmagasabb csúcson. Százestendősszerves fejlődése a szorgos-szakszerű forrásfeltáró tevékenységnek, szemináriumi foglalkozásoknak, az éjszakákat emésztő írói-szerkesztői műhelymunkának. Most, a rendszerváltás és őrsgéváltás jegyében, a forradalom nevében széttörték mindezt. Nem sorolom Domanovszky, Szekfű, Mályusz sorsát, még a marxizmushoz oly közel álló Hajnal tragédiáját sem. Sem azt, hogy a fiatalabb generáció tagjainak többségét hogyan törte szakmailag-emberileg derékba a félreállítás (Kosáry például a kutatóintézet igazgatói székéből egy megyei levéltárba került egyik napról a másikra), vagy, mint Bendát, az állásvesztés, másokat az akadémikusság, egyetemi tanárság megvonása. A forradalmárok, az őrsgéváltók felfogásának nem jellemzője a történelem emberi látószöge.

Az új rend élharcosai közül többnek – nevüket hadd ne soroljam – szegényes történettudományos műveltsége volt, vagy inkább csak iskolázottsága a sztálini marxizmuson, a filozófiában, a történelmi materializmusban. Mögöttük sorakoztak a fiatal forradalmárok, természetesen eltérő vérmérséklettel: egyikük vérszomjasan, másikuk tartózkodással. És eltérő tehetséggel. A régi garnitúra félreállításának célja nem is szakmai, hanem hatalmi kérdés a berendezkedő proletárdiktatúrának, helycsinálás a proletárdiktatúrához szabott sztálini marxizmusnak és az ezt kiteljesíteni hivatott új kádergarnitúrának.

Olyan korban történt az átértékelés, amikor sokan az átértékelők közül őszintén hitték, hogy egy-egy frappánsnak tetsző, a klasszikusoktól (Marx, Engels, Lenin, Sztálin) származó gondolatmenet elsajátításával már meg is haladták mindazt, amit az előző évtizedek polgári történészei összehordtak. (Még az 1961–1962. tanévben is komoly, a polgári világból műveltségét vett professzor hirdette a katedráról, hogy ma egy új műveltségű középiskolai tanár többet tud a magyar történelem lényegi folyamatairól, mint annak idején Szekfű Gyula tudott.) Olyanokat sodort magával vagy dobott az első sorokba a forradalmi hevület, akik sorscsapásoktól, fasiszta rendszertől sújtva, magukban maradván a háború után, fanatikusan hinni akartak valami világmegváltó eszmében és harcban. És olyan korban történt mindez, amikor a politikai rendszerváltás ígézetében minden szempont, cselekvés alárendelődött a hatalomváltás céljainak. Az egyéni alkotómunka, a kutatás céljai, témaválasztásai – néhány autonómiáját szerencsésen megőrzött kolléga kivételével – feloldódtak a totális ideológiai rendszerben.

II. A KÁDÁRI KONSZOLIDÁCIÓ

Politika és történettudomány

A második kérdés. Politika és történettudomány. Vajon milyen, az utóbbi 40 esztendőből származó örökséggel kell szembenéznie a mai magyar történetírástársadalomnak, amikor egy új típusú politikai rendszerben alakítgatja szakmai programját? A szabad szellemű kutatás, publikálás, az új eszmények keresésének mennyiben akadályai szakmánkban a sztálinista maradványok?

Az 1949-ben kialakított modell politikai felülvizsgálata a történettudományban is 1954-ben, Sztálin halála után indult meg, s ez vezetett a Petőfi Kör történetíróitájához 1956-ban. 1956 tisztító viharai azután megtépázták a rendszert, mindenekelőtt néhány naprakész marxista tézis megingatásában és személyi állományában. És vízváltástót vontak általában a szakmabeliek között. Az 1949 után hirtelen pozicionáltak egy része kihullott a rostán, a volt mérsékelt konzerváltak magukat az 1958 utáni konszolidációra. Mások őszintén felülbírálták korábbi tetteiket, netán visszahúzódtak a politikától. Belátván, hogy a messianisztikus hit az őrsgváltás fontosságában nemcsak egy nemzetet tett működés-képtelenné, de őket magukat is tönkretette erkölcsileg-fizikailag.

A Kádár-konszolidáció *kétfrontos harcot* hirdetett, de inkább *két frontot engedélyezett élni*. Szigorúsága-engedékenysége a szellemi életben is követte a politikai vezetés ingajelleget balra-jobbra kilengéseit a nemzetközi politika függvényében. Az egyik oldalon tovább élt 1949 embereinek szelleme, s ők maguk is maradtak a pozíciókban. (Andics haláláig, az 1980-as évekig megtartotta tanszéki szobáját.) A másik oldalon erősödött a liberálisok, illetve az antidogmatikusok tábora.

Az 1960-as évek elején, a nemzetközi helyzet enyhülésével, a Szovjetunió nyugati irányú politikai nyitását követően a magyar történészek megjelentek a nyugat-európai országokban; először Ausztriában (1963), Franciaországban (1964), majd a Német Szövetségi Köztársaságban (NSZK) (1967), Angliában és az Egyesült Államokban (1980). Az ottani történészekkel szerveztek konferenciákat, sor került kölcsönös meghívásokra, sőt – elsősorban Franciaországgal, az NSZK-val, Ausztriával – ösztöndíj-megállapodásokra. (Az intézmények közötti céltudatos kapcsolatkeresés jelentősége felbecsülhetetlen értékű volt, amikor az egyéni utazásokat még alig engedélyezték. Az akciók legfőbb szervezője a fiatalon elhunyt Ránki György volt, aki 1963–1988 között magát is elemésztő fáradhatatlansággal járta a világ államait, több tucat nemzetközi konferenciát, intézmények, személyek közötti kapcsolatokat, ösztöndíj-lehetőségeket teremtve.) A kádári konszolidáció sajátos tartozéka lett az ország (a szocialista Magyarország) nemzetközi reprezentációja kulturális-tudományos téren. A történészszakma vezetői mintaszerűen felismerték és kihasználták ezt a lehetőséget a szakma érdekében. Kompromisszum a politikai rendszer és értelmisége között? Vagy még őszinte hit abban, hogy a rendszer az értelmiség oldaláról reformálható, s ott kell azt fejleszteni, ahol lehetőség adódik? Vagy hit abban, hogy a politikai rendszer jöhet-mehet, de szakmánk, az írástudás, a kutatás és a társadalom történeti műveltségének megtartása nemzeti érdek? S hogy minél európaibb szinten gondolkodik egy nemzeti közösség értelmisége, annál magasabb szintre képes emelni a közösség egészét? Hit abban, hogy az adott nemzetközi politikai viszonyok között is működtetni kell, s minél tisztességesebben, a közösségmegtartó intézményeket? – Hogyan válaszol majd e kérdésekre az 1956–1990 közötti korszakot kutató jövő történésze – nem tudhatjuk. Ténykérdés, hogy a szakmai elitet, a mai java korában és legfiatalabb éveiben levő történésznemzedéket is, ez a vezetői elgondolás juttatta be az európai tudományos életbe. És ez a politika engedte vissza, engedte „rehabilitálni” az 1970–1980-as években az 1949-ben kiszorított „régieket”.

A politikai konszolidáció adta lehetőséggel kérdőjeleződött meg a történettudomány és a napi politika szoros kapcsolatrendszere. Először az egyes konkrét témákban, szakítva az 1950-es évek téziseivel, majd nyíltan feltéve a kérdést: mennyire lehet pártos a szó sztálinista–marxista értelmében a történettudomány? S melyik az a határ, amíg a történész engedhet a napi társadalompolitikai áramlatok befolyásának?

Az 1960-as évek elején bontakozott ki a 19–20. századi, *a modern kori Magyarország történetének újszerű értelmezése*. Szakítva a Nyugat-ellenes politikai éllel, melegen tartott egyoldalú függetlenségi hagyománnyal, a Habsburg Monarchiát már nem a népek börtönéeként mutatta be, hanem igyekezett az örökös tartományok oldaláról is nézni a magyar politikai és mindenekelőtt gazdasági fejlődést. Ugyanakkor megindult az 1919–1945 közötti korszak, egy időben ezzel az 1945–1948 közötti időszak levéltári kutatása. A Horthy-kor, a koalíciós időszak már nem egyszerűen „anti-korszak”, hanem a *szakszerű kutatás tárgya*. Ami természetesen nem azt jelentette, hogy még 1976-ban is a *Magyarország története*

8. kötete szerzőinek ne kellett volna a megjelenés előtt durva politikai támadást kiállniuk azért, mert a Horthy-rendszer jellegében a fasiszta vonásokat nem hangsúlyozták eléggé. S ami nem jelentette azt, hogy vezető politikus Horthy Miklóst ne elsősorban mint a böllérbicskások vezérét értékelte volna, elmarasztalva ezzel a történeti szakmai írásokat még az 1980-as években is. (Nem kezdve el, hogy magukat a vezető kutatókat is még nemegyszer fogva tartották a túlságos közelségből származó érthető emóciók, a felelősségkeresés a háború, a faszizmus rettenetességeiért.) A sztálini modellben *az újkorkutatás kiemelt, propagandaszempontról hasznosítható anyagot szállító* témalehetőség. Ezt a változatlan preferenciát most, a kutatási lehetőségek megnyílásával, a szakma a hazai újkorkutatás *előnyére* is változtatta. Ennek köszönhető, hogy az 1960-as évek elején fiatalon, témát keresve érkező kutatógárda a faszizmus, a két háború közötti korszak feltárásában nemzetközileg vezető helyet foglalt és foglal el ma is. Legyen szó akár a kül-, akár a belpolitikáról, sőt a mezőgazdaság, az ipar történetéről. Megakadt a jelenkorkutatás az 1948-as évhatárnál, részben a levéltári kutatások politikai tiltása miatt, részben azért is, mert a Kádár-konzolidációban átvett régi garnitúra rendre megakadályozott minden törekvést, amely az 1950-es évek forrásszerű feltárására irányult. (Ezzel is az 1956 előtti és 1956 utáni folyamatos- ságot kívánta hangsúlyozni, és féltette az egypártrendszer kritikai elemzését, nem engedve a kutatás közprédájának az egyik érinthetetlen témát, a párt belső történetét.)

Pozitív irányban változott *a Szovjetunió kutatásának preferenciája* is. Az 1970-es évekre – éppen a brezsnyevi merevedés idejére – megjelent egy fiatal, a russzisztikával szakszerűen foglalkozó csoport a magyar történetírásban–irodalomtörténet-írásban, amely nemcsak egyszerűen egy nagy nép és egy nagy állam számunkra oly fontos történetét mutatta be korszerűen, a szovjet–oros és a nyugati irodalom ismeretében, de egyben közvetítője is lett az 1980-as években a szovjet értelmiség reformtörekvéseinek. Akkor, amikor a magyar legfelső politikai vezetés egyes csapatai még cenzúrázták nemcsak az értelmiségi reformereket, de Gorbacsovot is.

Hasonlóan az újkorkutatáshoz és a russzisztikához, a rossz értelmű előnyből valódi szakmai értéket kovácsolt a hazai *gazdaságtörténet új iskolája*. A nálunk megismert marxizmusnak egyik alapdogmája volt a történelemben a gazdasági meghatározottság állandó és lépten-nyomon való bizonygatása. (Más kérdés, hogy a politikai gyakorlatban ugyanezt a gazdasági definitívumot minduntalan alárendelték a politikai-hatalmi szempontoknak. Más kérdés, hogy az ehhez a politikai gyakorlathoz simuló tudománypolitika az egyetemi tanárképzésben az egyoldalú államtörténetet erősítette, és a tanárképzésben az első gazdaságtörténeti tanszék csak 1990-ben jött létre. A közgazdász képzésben természetesen évtizedek, 1948 óta virágzott.) Tény, a klasszikusok, mindenekelőtt Marx tanulmányaiból indult ki mind Magyarországon, mind Lengyelországban, mind a Német Demokratikus Köztársaságban az a gazdaságtörténeti iskola, amelyik első korszakában óriási tévedésekkel, későbbi korszakában, az 1970–1980-as években a modern gazdasági elemzések módszereinek érvényre juttatásával írta be nevét a

historiográfiába. Elannyira, hogy az 1970-es évektől a magyar gazdaságtörténe-
szek meghatározók voltak, és azok ma is a világban és e kutatási ágazatban.

Lassan repedezett a rendszer abroncsa *a magyarok és a szomszédos népek történeti témaegyüttese* körül. Az ismert napi politikai tézis a proletár internacionalizmusról, arról, hogy a szocializmusban a nemzeti ellentétek kiküszöbölő-
nek, deformálta egyrészt a magyarság nemzeti fejlődésének megítélését, és de-
formálta a magyarok és nem magyarok térségbeli együttélésének kutatását. Külön tanulmány tárgya lehet majd, hogy miként kényszerült „osztály–nemzet”
viszonyának zsákutcájába az a vita, amelyet Molnár Erik kezdeményezett 1963-ban. Ez már a múlt. De ami sajnos máig – a mostani rendszerösszeomlá-
sokig – kísért és kísértetni fog a következő években, az az itt együtt élő népek
történetének hamis beállítása. Még 1987-ben is folyóiratszámot akartak egyes
felelős politikai vezetők bezúzatni, mondván, hogy az éppen az ellentéteket ol-
dani kívánó cikkek karikatúrái bántják szomszédaink érzékenységét. A magyar
nemzetiségi politika minden retrográd törekvésének úgymond önkritikus feltá-
rása csak későn, az 1980-as években párosult a térségben a magyar nemzeti sé-
relmek dokumentálásával. Annak megfogalmazásával, mint mondtuk: nem
egy retrográd magyar nacionalizmus állott szemben a szomszéd népek pozitív
nemzeti törekvéseivel, hanem igenis ugyanazon tőről fakadó nacionalizmusok
ütközőtere volt térségünk az utóbbi száz esztendőben. A szocialista tábor egy-
ségének ideológiai doktrínája azután azt eredményezte, hogy amikor az
1980-as évek végén a Szovjetunió ellenőrző szerepe mindinkább lazult, a na-
cionalizmusok a tiltott gyümölcs édességével csalták az értelmiséget, a széles
közönséget a nagyhatalomellenesség hálójába, az antisztálinizmus progresszív
báját kölcsönözve a civilizált Európától idegen, vad indulatoknak.

Marxizmus és kultúrpolitika

Sajátos és a Kádár-konzolidáció ideológiai többarcúságára jellemző pályát fu-
tott be a marxizmus az elmúlt 30 esztendőben. Az intézményrendszer, a kitere-
bélyesedő filozófiai, majd tudományos szocializmus tanszékekkel, a hatalmas
személyzeti állománnyal egészen 1989-ig szinte érintetlen maradt. Reprezentál-
va is kifelé – azaz a szocialista tábor és a propaganda irányába –, hogy a magyar
barakk is csak szocialista barakk. Belülről azonban – még sok későbbi tanul-
mány tárgyául kínálkozó – változások mentek végbe. Azt a ki nem mondott, de a
klasszikus sztálini modellben mindegyre érvényesített alapelvet, hogy a marxiz-
musnak a teória lényegéből fakadó álláspontja van konkrét történeti kérdések-
ről, már az 1970-es évek történetírásában csak ritkán lelhetjük fel. Elhangzott
még 1971-ben – a tízkötetesre tervezett *Magyarország története* vitáján –, hogy az
államalapítás esetében a fejedelmi kíséretek államszervező szerepének megítélé-
se a történetírás marxista–leninista voltának kérdése, ugyanígy a marxizmus kér-
désévé tették egyesek egy adótörvény vagy éppen a világoosi fegyverletétel, Gör-
gey szerepének megítélését. Ezek az érvelések azonban az 1980-as évekre már

kikoptak a szakmai fórumokról. Ugyanígy kikoptak a marxizmus klasszikusaira hivatkozások az 1970-es években, míg ezen idézetek nélkül a Szovjetunióban vagy a szomszédos szocialista országokban fontos elméleti vonatkozású tanulmányt elképzelni sem lehetett. Ezzel a történettudomány részéről megindult az emancipációs harc a marxista ideológia intézményrendszerén belül is. Mondván, miért van az, hogy a történelem nagy, formáció szintű kérdéseivel a filozófia, az úgynevezett történelmi materializmus foglalkozik, míg a konkrét tényanyaggal a szaktudomány; miként az állam–társadalom–politika–párt általános összefüggéseivel a tudományos szocializmus, de a pártharcokkal, parlamenti küzdelmekkel konkrétan a másik folyosón helyet kapó történésztanszék oktatói. Vajon milyen tudományág az olyan, ahol a megismerés elméleti és empirikus szakasza ennyire szétválik? Milyen tudományszervezeti hierarchia az, amelyben a rendszer számára politikailag fontos történeti alapkérdésekre külön tudományos intézményeket, tanszékeket hívnak életre, amelyek a végső tudás birtokában vannak, míg a történész, a kutató valahol a részkérdések között tapogat, netán illusztrációs anyagot szállítva az általánosításokhoz. Végül is a rendszer utolsó éveire ez az ellentét a rendszer egészére jellemző egymásra kacsintó módon oldódott fel; a filozófusok fiatal nemzedéke felhagyott a tradicionális állásponttal, hogy magukat a szaktudományok feletti szintetizáló foglalkozásúaknak mutassák be, a legjobb filozófusok jelentős részét (marxistákat) a rövidlátó kultúrpolitika kiűzte a hazai szellemi életből, tehát az egész marxista filozófia rendkívül meggyengült. (Tegyük hozzá: nagyon-nagyon kár!) Az egyéb marxista szakosok pedig már az 1970-es évek második felében vagy munkásmozgalom-történésznek vagy egyszerű történésznek, azután pedig politológusnak kezdték magukat nevezni. Ezeknek a szakmáknak marxistaságot méregető és címeragasztó szerepe a vezető szellemi műhelyekben kiveszett. Megmaradt viszont ott, ahol ennek megtartása a csoportok érdeke volt: a párt ideológiai apparátusában. A szakmában pedig újabb kompromisszum született: ha valaki úgy gondolta, hogy nagyon kényes kérdést feszeget, odatette a mondat elejére, „mi, marxisták”. A bélyegzés tehát, a marxizmusnak mint államvallásnak megkövetelése, a rendszer utolsó éveire kiveszett, de tegyük hozzá, kiveszett az az igény is, hogy a marxizmust mint a világ minden pontján komolyan vett eszmerendszert a szaktudomány szintjén értelmezzük.

A „polgári” pecsét feltörése, a régiek visszavétele

Az 1960-as évektől Magyarországon az ideológiai indítékból előnyben részesített marxista kutatási ágazat mind jobban felhagyott a polgári tudományosság leplelésével, és a történetírás történetét kezdte önálló stúdiumként művelni. Először historiográfiai csoport alakult a Történettudományi Intézetben Pamlényi Ervin vezetésével, jobbára a 19. századi történetírás értékeinek mentésére, majd 1976-ban létrejött a historiográfiai osztály, bevallottan azzal a céllal, hogy a magyar történetírás történetére nyomott 1949. évi pecsétet feltörje. Ebben a szel-

lemben folyt a historiográfia oktatása a budapesti és a debreceni egyetemen. Megindult a *Történetírók Tárában* a 19–20. századi történetírók műveinek válogatott kiadása, 1978-ban megemlékezésre került sor az Akadémián Domanovszky Sándorról (igaz, hogy az akadémikusok közül a Szekfű-tanítvány Ember Győzőnek kellett vállalnia az elnöklést), 1983-ban emléküléseket tartottak Szekfű Gyuláról (amelyeket már csak két „leburzsoázó” újságcikk kísért, bár igaz, hogy az Akadémia megfelelő osztályán még ekkor is elhangzott az új elgondolás támadásaként, hogy az úgynevezett Szekfű-rehabilitáció rokonítható a 19. századi katolikus reakció újraéledésével; mások ugyanakkor a marxizmussal való behatóbb foglalkozást kérték számon). 1987-ben emlékülés volt Hajnal Istvánról. S talán nem véletlen, hogy a felnőtt hazai historiográfusok kis csoportja a nemzetközi szövetségben az utóbbi időben vezető szerephez jutott.

A politikai változások 1956 után fokozatosan lehetővé tették a régiek visszavételét a szakma élvonalába. A kétfelé tekintő konszolidációnak megfelelően: nem az egyetemre, a politikailag úgymond exponált helyre, hanem a kutatóintézetekbe, gyűjteményekbe. (Hadd jegyezzük meg: ez adta az 1970–1980-as évek kutatóintézeti szakmai bázisának alapkövét.) Mályusz már a Történettudományi Intézetben volt, Bendát 1956-ban visszahívták, míg a forradalmi lendület tartott, igazgatóhelyettes, később főmunkatárs, majd a nyugdíjas korhatárnál az 1980-as években osztályvezető is lett. Az 1970-es években jönnek külső, illetve rendes munkatársaknak a többiek, így a volt igazgató, Kosáry is. Az utóbbi, igaz, a sztálinista csoport aktív ellenkezésével szemben, akadémikusságot is kap. 1989-ben azután átszakadt a gát: megindult a volt akadémikusok rehabilitálása, és közben az akadémikusi címbe beleöregedettek és az azt régen kiérdemelték soron kívüli felvétele a tagok sorába. S ha most az 1949. évi szisztéma adminisztratív oldalát vesszük vizsgálat alá, az előbbiekhöz hasonló fejlődést találunk.

Az ideológiai apparátus lazulása

A rendszer ideológiai apparátusának elbizonytalanodása, másrészt a reformpolitika előretörése, erősödése az 1980-as években a kultúrpolitikában azt eredményezte, hogy az eredeti sztálini modell gyakran féloldalasan működött. A szakma szempontjából jó értelmű féloldalassággal. A kutatóintézetek, tanszékek munkaterei továbbra is tartalmazták a kötelező szocialista nemzetközi kapcsolatok megannyi formalitásait, eleget tettek a Központi Bizottság különböző osztályai megrendeléseinek – mondván, jobb, ha a tudományos műhelyek, és nem más kötődésű apparátus-emberek nyilatkoznak a szakma dolgáról, még ha egy-egy ügybuzgó tisztviselő nemtetszésének adott is hangot. Végül is az apparátus ideológiai számonkérő funkcióján lazított: amellet, hogy voltak, akik egy-egy kolléga minden irodalmi-szakmai megmozdulása mögött a nemzetközi imperializmus valami összjátékát vélték felfedezni, ez az apparátus beengedte a kutatóintézetekbe az 1956-ban vagy később ellenzéki tevékenységet folytatókat. Nem az egyetemekre, főiskolákra, hiszen az oktatás a politikai propagandával érintkező

terület volt, de a kisebb agitprop jelentőséggel bíró kutatóintézetekbe igen. Hasonló tendencia érvényesült a könyv- és folyóirat-kiadásban. A mű marxista szellemiségét és szakmai színvonalát az állami kiadó számára szavatoló lektori rendszer fellazult, ha valakiről kritikusan szólt a lektora, akkor a szerző jobb esetben politikai machinációt igyekezett az ellenvéleményben felfedezni, rosszabb esetben megsértődött. A cenzúra megmaradt, különösen a folyóirat-engedélyezés és egy-egy ideológiailag, politikailag fontosnak tartott könyvtéma területén. De meglazult és gyakran tehetetlenül állott egy-egy folyóirattal szemben. Az a „révaista” politikai módszer, hogy valakit a szakmából felbízattak a marxizmustól esetleg elhajló nézeteket valló kolléga nyílt bírálatára, az 1980-as évekre már nem működött. A bevezetett marxizmus szaktudományos relativizálódása, a magyar kultúrpolitika elő-előtűnő liberális arca elbátortalanította a marxista politikai bunkó forgatására szívesen vállalkozókat. (Nem hallgatandó el, hogy egyszer-egyszer, épp a párt, vagy a hadsereg vagy a Szovjetunió vélt érdekeinek védelmében még fel lehetett vonultatni néhány kollégát, de ez sem járt már a rendszer születése korának lényegéhez tartozó kiátkozással.)

Az a paradox helyzet állott elő az 1980-as évek végére, hogy a sztálini modell tudománypolitikai, állami finanszírozásra épülő kutatói-kiadói rendszere épségben funkcionált, de a rendszer másik oldala, az ideológiai-politikai ellenőrző apparátus már csak egy-egy elrettentésre volt képes vagy hajlandó.

Igaz, amit külföldi elemzők állítanak, hogy Magyarországon a politikai rendszerváltás sokkal korábbi időpontokhoz visszavezethető folyamat eredménye volt, mint a szomszédos szocialista országokban? Igaz, hogy Magyarországon a sztálini szovjet rendszer lebontása 1990-re az alapokig elérkezett, s ezt maga a rendszert működtető és reformálni akaró réteg végezte el? Vagy inkább arról van szó, hogy a rendszer építőanyaga felmorzsolódott az elmúlt évtizedek reformereinek szívós munkája és a rendszer kudarcai során? Vagy a politikai ellenzék kényszerítette ki a változásokat? Kérdések, melyekre ma még elsősorban a napi politikai érdekek adják meg a választ. Azt viszont talán mégis elfogadjuk, hogy a történettudományban a sztálini szovjet rendszer lebontása valóban elérkezett az utolsó fázisáig 1990-re. Mint valószínűleg azok a megállapítások sem túlzók, miszerint *a történettudomány* a maga itt maradt rögzüléseivel együtt is az *új rendszer, a parlamentáris demokrácia egyik előkészítője volt*. S feltehetően azért is tudta betölteni ezt az erjesztő szerepet a szellemi életben, *mert mindenkéül helyezte a szakmai szempontok érvényesítését*. S mert a szakma a szokásos belső csoportosulások, érdekellentétek közepette is tiszteletben tartotta a vitapartnereket, egymást. (Kérdés természetesen, hogy a szakma vezetői elmentek-e azokig a szélső határokig, amelyeket a politikai-ideológiai rendszer engedett.) Mindenesetre tény, hogy nem jelentkeznek 1990 után sem politikai okok miatt korábban félreszorított vagy elnyomott nagy tehetségek.

Az is biztos, hogy ennek a rendszeren belüli liberális szerepnek nagy része volt a magyar történetírás újabb csúcsra érkezésében az 1980-as évekre. Ez az az időszak, amikorra az immáron hetvenes éveibe érkező, 1949-ben félreállított, majd fokozatosan visszahozott generáció újult erővel látott munkához, is-

mét szerves része lett a szakmának, már nem csak az úgynevezett népfrentpolitika alanya. Ez az az időszak, amikorra beértek az 1945 után indultak közül a nemzetközi színvonalat elérő generációk. A felnövő fiatal nemzedék már az 1980-as évek elején leírta: *a maiaknak kettős örökséggel kell számolniuk: részben az 1945 előttiék 1949 után kiszorítottjaival és azokkal, akik az újak közül a politikai hányattatás ellenére időtállóknak bizonyultak.*

III. A KÖVETKEZŐ ÉVTIZED

Egyetemes és nemzeti szakmai kihívások

Hazai történettudományunk műhelyeiben készülnek a *tervek* az 1990-es évekre. Kisebb-nagyobb közösségek formálják jövőképüket. A tervhez pedig hozzátartozik a számadás. A számadás, az eredmények számbavétele, leltára annak, mi volt jó s mi volt használható az elmúlt évtizedekben. Egyben azonban kidobálása is mindannak, ami rossznak, visszahúzóknak bizonyult. Előbukkannak majd a hiányok, a mulasztások, 40 év teherételt sok téren évekig fogjuk még magunkon cipelni. Most, amikor a vezetők már nem kényszerülnek a régi típusú politikai kompromisszumokra, elkerülhetetlen lesz szembenézni az asztal alá söpört problémákkal.

Mit kezd a szakma a *munkásságtörténettel*, hiszen erre 1949 után külön intézményt hívtak létre, melyből a kor sajátjaként a munkásmozgalom, tehát az osztályharc történetének műhelye lett, majd épp a reformszelek hatására egy erősebben társadalomtörténeti irány kerekedett felül. Hogyan fog alakulni a sok száz történeti kandidátusnak, egyetemi doktornak a sorsa, akik a munkásmozgalom-történeti tudományos szocializmus tanszékeken most politológiával és miegymással foglalkoznak, de ez a váltás inkább csak állag-, illetve állásmegőrzés. Elvesztek vajon ezek a nagyrészt értékes emberek a történetész szakma számára?

Vajon nem kellene szembenézni – akár a Történelmi Társulat egy vitáján – *intézményrendszerünk ellentmondásaival*? Már csak azért is, hogy ne essünk a végletekbe, s a tudományszervezésben a döntési jogot gyakorlók számára érvanyagot adhassunk. Amikor az utóbbi esztendőknél már sorra alakultak ki társaságok – és ezek még gyorsabban fognak most szaporodni –, mi legyen az országos és általános célkitűzésű Történelmi Társulat és a speciális vagy lokális, ágazati szerveződésekre vállalkozó kis társulatok viszonya (Károlyi Mihály Társaság, Hajnal István Kör, Közép-Kelet-Európai Munkaközösség, Magyar Történetészek Világszövetsége, Középkorkutatók Társasága). Válasszuk a nyugati modellt, ahol az országos társaság, társulat az évi egyszeri, többnapos történetészkonferencia megszervezője, s a gyakori konferenciasorozatok, összejövetelek maradnak a lokális és speciális szakmai egyletekre, sőt intézetekre, tanszékekre?

Kétségtelen, az 1949-ben létrejött centrális intézményre így nincs szükség, de csacsóság volna mindezt lerombolni.

Mi legyen a tanártársadalommal? A nyugat-európai történelmi társaságok nagy hiánya, hogy a társulatok csak a kutatók szervezetévé váltak. Rossz dolognak tartanám, ha a Történelmi Társulattól a tanári társadalom elkülönülne, és csak a Tanárok Egyesülete maradna. A cél, hogy a Társulat országos propagandafórum legyen (1949), helyesen változott abba az irányba, hogy országos fórum legyen a kutatók és a tanárok vagy a még szélesebb közönség között.

Mi legyen a posztgraduális képzéssel? Az elmúlt évtized képtelen volt szembenézni azzal a ténnyel, hogy a tanári továbbképzés és a fiatal tudósképzés kettősségét feloldja. Maradjon-e helyi kézben a továbbképzés, vagy pedig legyen az Akadémiának és az egyetemeknek valamiféle közös intézményes kerete? Sorolhatnám a szőnyeg alá söpört szervezeti kérdéseket a kutatás területén.

Most, hogy az utóbbi években feloldódott a külpolitikai elzárkózás a világgal szemben, vajon szabad-e fenntartani *közgyűjteményeinkben*, intézeteinkben olyan struktúrákat (dokumentációk, módszertani részlegek), amelyek a tudományos kutatás állami-nemzeti elzárkózásának termékeiként jöttek létre?

Ugyanakkor mekkora az elmaradásunk a tudományos infrastruktúra területén? Egyáltalán: *a túlfeszített kulturális* (tudományos, kiadói, szervezői) *bürokrácia*, amely a szocialista országok jellemzője volt, tartható-e változatlanul? Hogyan oldják meg a műhelyek vezetői a szakmailag szükséges cseréket?

Ne feledjük, az Európába betagozódás jelenti az európai normákhoz igazodást. Nemcsak az esztergapadnál, de az íróasztalnál is. A „valamivel foglalkozó derék ember” kategóriája most szemet szűrő, nem hasznos munkát végző kategóriává változik.

Növekedett már az elmúlt évtizedben is a kereslet olyan témák iránt, amelyekkel kutatóink, intézményeink jobban betagozódhatnak a világ tudományába. Fel kell-e adnia a szakmának a *nemzeti szakmai reprezentációt*? Vagyis: magyar történelmi szakmai képviselőre helyezünk súlyt – mint eddig is: világkongresszusok, nemzetközi konferenciák –, vagy pedig hagyjuk – mint annyi kis nyugat-európai országban – a nemzetközi kapcsolatrendszert az egyének, az intézmények szintjén? Feladjuk-e azt az előnyt, amit – rossz politikai megfontolásból létrehívva, de mégiscsak – a központi költségvetési gazdálkodás jelentett a képviselők dolgában? (Megjegyzem: a pluralista, többszoros megoldás híve vagyok.)

Mi legyen a kutatóintézeti hálózat és az egyetemek viszonya? Valóban le kell bontani a csak kutatói apparátust, egyszerűen azért, mert ez Magyarországon az 1949. évi sztálini rendszer sajátja volt? (Hadd tegyem hozzá: a szovjetek a porosztól tanulták el ezt a tudománypolitikai rendszert.) De hiszen a világ fejlett vagy fejlődni akaró országaiban mind nagyobb költségvetési pénzt dognak *az önálló kutatóintézetekbe*. Igaz, sokkal nagyobb munkafegyelemmel és szigorúbb elszámoltatással. Aki adja a pénzt, az elszámoltat. (Nem politikailag!)

Legyen-e tematikai koncentráció és egyeztetés? És ki egyeztessen? Másfél évtizede megkerülhetetlen probléma. A tudományos minősítés államvédjegyet (Akadémia) kapjon-e vagy sem? Közelítsünk ismét politikailag – hogy ugyanis

ezt a szovjetből hozták hozzánk – vagy közelítsünk szakmailag? Semmi kétség: olyan *rendszerre* van szükségünk, ami *kompatibilis a világ más rendszereivel*, de miért kell ezért kiengedni a tudománypártolásból a költségvetés százmillióit? Vajon fel van-e készülve a magyar tudományos apparátus a decentralizált minősítésre a szakmában? Vagy kell-e egyáltalán minősítés? Ha ez nem kell, akkor nem kell posztgraduális képzés sem.

Mi történjék a cenzúra, az engedélyezettetés eltörlése után (1989) a *folyóirat-és könyvkiadással*? Mit támogasson a költségvetés, és mit bízhatunk az üzleti ügyességre, a véletlenre? A tervgazdálkodásnak régen vége e téren is. Végig kell azonban gondolni: Európa fejlett történetírással rendelkező országaiban a költségvetés fenntart, illetve támogat úgynevezett központi folyóiratokat. (Kivéve a teljesen individualista Angliát.) Központi szakmai *értesítőkre szükség van, szükség van műhelyfolyóiratokra*, és szükség volna forrásközlő folyóiratokra. Ámde ki olvassa – ki képes olvasni – ezt a mérhetetlen helyi kiadvány- és folyóirat-áradatot, amelyet a túlfelzestett kultúrbürokrácia termel magából és önt a közönség – dehogyan közönség, inkább kollégák, egymás nyakába? És mennyi e között az, ami az új feltételek közepette, európai mércével mérve érdemes a kinyomtatásra? De, hogy az egyén oldaláról közelítsek: vajon hogyan találkozik az egyén esetleg azzal a ténnyel, hogy feleslegesen fordít éveket életéből kutatásra, mert azon túl, hogy ő szereti ezt csinálni, a társadalomnak nincs rá szüksége? S ha csinálja, csinálja saját költségére.

Nincs szakmai kritika, megméréstés. Évtizedek óta mondjuk, mondják sokan.

Mi legyen az *idegen nyelvű szakmai reprezentációval*? Az *Acta Historica* évtizedek óta úgy üzemel, ahogy. De hová jut el? A számtalan egyetemi *Acta* igen jó publikációs fórum, de szétszórva és terjesztés nélkül áll. Vajon nem kell-e most, az intézményes nyitottság korában jobban odafigyelni az idegen nyelvi magunkat-eladásra? Miért jelenhet meg ezen a mások számára elolvashatatlan magyar nyelven könyv anélkül, hogy komoly idegen nyelvű kivonat készüljön hozzá? Szűk látókörű spórolás. Vegyük tudomásul: minden könyvhöz 8–10 oldalas, minden folyóiratcikkhez 1–2 oldalas összefoglaló egyik pillanatról a másikra használhatóvá teszi amúgy értelmetlenül maradó munkaóráink ezreit.

Hallatlanul leromlott a szakma *általános műveltségi szintje*. Az olvasottság becsülete. A fejlett nyugati országokban igen sokat adnak egymás munkái megismerésére, szinte többet, mint a kutatásra. És messze többet a külföldi szerző megismerésére is. Magyarországon – lehet, azért, mert mindenki fut a megélhetést biztosító második, harmadik állás után – az olvasás, mint naponta többórai foglalatosság, kiiktatódott a történészek életéből.

1949 óta leromlott, és semmit sem javult a *szakma bibliográfiai kultúrája*. Egyrészt ez a hagyományos műveltségi anyag esett ki az új nemzedékek figyelméből, másrészt *lemaradtunk az informatikai forradalomról*. A szakma nem becsüli a bibliográfiai munkát – többre becsül egy-egy rossz monográfiát, mint az általános vagy szakbibliográfiát. (Az „agitpropos műveltség” vagy a helyébe lépő „intellektuális lila halandzsa” sokkal látványosabb.) Vissza kell állítani és meg kell követelni a műhelyekben az ilyen típusú műveltség becsületét. Az éves történeti bibliográfia és a

szakbibliográfiák, sőt a felsőoktatáshoz készülő áttekintő bibliográfiák nélkülözhetetlenek a szakma megújításához. Évek óta hangoztatjuk: nem kellene-e a szakmának komolyan foglalkozni a közgyűjtemények állapotával? A világ más országaiban is óriási kérdés a történészek számára. Differenciált a levéltári, múzeumi, könyvtári rendszer, de sok vonatkozásban öncélúvá vált. Kiváló szakemberek tömegei dolgoznak bennük, de a történettudomány nem állít kérdéseket irányukban, nem vonja be őket kutatási terveibe. Vajon a *kutatási segédletek* állapotát miért nem mérjük fel? Az anyag – és nem csak az írott, de a tárgyi és orális anyag – hozzáférhetőségét? Számomra egy jó, úgynevezett segédlet értékeesebb tudományos teljesítmény, mint sok kierőlködött, izzadságszagú, úgynevezett tudományos dolgozat. *Az aprómunka, a szakma szerves fejlődését biztosító munkavégzés* ismételt lebecsülése tapasztalható. No és egy nagyfokú önbürokratizálás és közben ellustulás.

*

Tematikai preferenciák. Amikor a számvetést készítjük, tegyük fel azt a kérdést is: levontuk-e a következtetést éppen az „agitpropos” korszak történetírásának kudarcából *szakmai-módszertani kérdésekben*? Vajon tudomásul vettük-e, hogy szakmai teljesítményünk legidőállóbb darabjai a *forráskiadványok*? A magyar történetírás egyik legszebb hagyománya a forrásközlések gazdagsága. De e mögött egy egészen *más típusú történelmi tevékenység* áll, mint amelyet a szakmai közönség díjaz: míg a szakma a zajos, feltűnést keltő vitákat figyeli (ez világjelenség), addig a forráskiadói munka éveken át levéltárban, könyvtárban, otthoni íróasztalnál matató tevékenység. Természetesen egy szakma, amely túlspecializálódik (egy-egy párt néhány évével vagyunk képesek évtizedig foglalkozni), nem törekszik arra, hogy más korszakkal forrásszerűen megismerkedjék. Egyébként sincs – úgymond – idő a hosszú, elmélyült olvasásra. A tanári társadalom agyonhajszoltsága megfosztja a forráskiadványokat remélt *olvasóközönségük* utolsó tábortól is. Miért nem nézünk szembe ezzel az évtizedek óta ismert problémával? Miért fogadjuk el azt a balga nézetet, hogy a forráskiadás a levéltárosok dolga? És egyáltalán, mi érdemes a kiadásra? Nem, nem vagyok a *központi szabályozás* híve! Jelenjen meg minden, ami támogatást nyer. De azt azért mégiscsak elfogadhatatlannak tartom, hogy nincs szakmai vitában kialakított *preferencia bizonyos források költségvetési kiadására*. (Pedig erre az egyébként kitűnően működő TS-4 anyagi háttérrel is biztosít.) Nos, azt hiszem, ebből talán egyértelmű, hogy én, mint az akadémiai kutatóműhely igazgatója, az 1949-es sztálini marxizmus kritikáját csak akkor tartom teljesnek, amennyiben *szakmai műveltségünk, szakmai értékrendünk egészében tudunk változásokat eszközölni. A filológiai, bibliográfiai, forrásalapú, klasszikus értelemben vett történetisműveltség becsületének helyreállítása a meghatározó, és ezt kell párosítani az elméleti felkészültséggel, a szakma nemzetközi áramlataiban való tájékozottsággal!*

Nemzeti történelem európai mércén

A jövőkép minden területen fontos. Ismétlem. A mulasztások, mulasztásaink és a most nyíló lehetőségek együttes felmérése kinek-kinek előtte van. Nincs szükség országos programra, mint 1920-ban vagy 1949-ben. De szükség van *országos szintű eszmecserékre* és a műhelyek (egyetemek, intézetek) között kialakuló *meg-egyezéses munkamegosztásra*.

Bizonyára élesen exponálódik majd a következő években *lemaradottságunk a középkorkutatás területén*. Butaság volna elhinni, hogy a középkori magyar királyság európai politikai-gazdasági szerepének hangsúlyozása nacionalizmus, fellengzős nemzeti büszkeség. Nekünk *preferálni kell azon korszakok és tematikák kutatását, amikor az európai történelemben az itt élő társadalmak fontos szerepet játszottak*, vagy amikor az itt lejátszódó események, folyamatok az európai sokszínűség sajátos foltjai voltak. A középkori Magyarország kutatása lemaradt a latin filológiai műveltség lebecsülése miatt. Évtizedig fog tartani ennek behozása. A török–magyar együttélés a nemzeti történelem egy sajátos példája. Kiknek, ha nem a magyar kutatóknak kellene itt szervezett formában dolgozniuk? (Ráadásul egy-két professzor jóvoltából kitűnő utánpótlásanyag kínálkozik.)

A Birodalom és Magyarország – a 16–19. századi *betaoződésünk Európába*. Tetszik-nem tetszik, a Habsburg-házasság soha nem helyezte német járomba az országot, de igenis lehetővé tette *a terület gazdasági-kulturális közelítését a fejlett Nyugat-Európához*. Mennyi agyonvitatott téma, többmázsányi olvasatlan publikáció belső viszonyainkról a 16–18. században, s mily kevés dekára mérhető, amely a Birodalom és a Kárpát-medence államainak viszonyát taglalja.

Ugyanígy sorolhatnám a *hazai egyháztörténelem témaköreit*. Hol találunk még egy területet, ahol az újkorban a katolikus, mindkét protestáns, unitárius, mohamedán, zsidó, pravoszláv felekezetek, közösségek egymásra épülve, egymás mellett éltek? Nem az egyházak – az 1949-ben agyonnyomorított egyházak – feladata csak az egyháztörténet-írás, mondjuk sok éve! Oda sem figyel senki. Nem a klerikalizmust kívánjuk feltámasztani, amikor a magyar történelemben az egyházak szerepét akarjuk feltárni, s lehetőséget keresünk, hogy az Európa-szer- te rosszul álló egyháztörténet-írás modern tömegkultúra-történeti, társadalom-történeti alapokon újuljon meg.

A szovjet zóna összeomlása teljesen új szempontból veti fel *a közép-európai együttélés témáját* is. Tudomásul kell venni, hogy a három modell, melyeket a történelem kínált – a monarchia, a kisállamiság, a sztálini szovjet modell – egyike sem alkalmas az intézményes együttélésre a 21. században. Melyek voltak az e modelleket megelőző együttélési normák, amelyek az agyonbírált feudális korszakban egészen jól biztosították *az etnikai autonómiákat az államkeretekben belül?* Egyáltalán, szabad-e annyira *az állam és intézményei bűvöletében élnünk*, amikor a kis népek 19–20. századi történetéről írunk? Tudomásul vettük valóban mi is, és szomszédaink is, hogy új modus vivendit kell találnunk az együttélésre? Tudomásul vettük, hogy mi, magyarok is a régi, avítt, kedvesen-szépen *romantikus nemzet-*

fogalom bővületében élünk, írjuk tanulmányainkat, amely nem vesz tudomást az államkeretektől függetlenül formálódó, keveredő etnikai folyamatokról?

No, és a nagy kérdés: vajon a politikának kiszolgáltatottság 40 évéből vonjuk le a következtetést, hogy a szakma ne foglalkozzék a korban *legközelebb eső időszakok kutatásával*? Ahogyan ezt sokan javasolják? Azt hiszem, az ellenérvelésre kell figyelniük. Ha átengedjük az 1949 utáni időszak történéseinek elmondását a publicisztikának, akkor épp a legégetőbb társadalmi kíváncsiságnak nem megy elébe a szakma. Fel kell vállalni tehát a forrásszerű feltárást és a forráson alapuló feldolgozást. A párt, a kormány, a gazdasági és társadalmi, kulturális irányító szervek anyagait szakszerű jegyzeteléssel kellene közreadni, s emellett megindítani a *köznapi élet, a társadalom mindennapjainak feltárást*. (Nem utolsósorban a közgyűjtemények munkatársi gárdájára is támaszkodva.)

És ha már a társadalmi kíváncsiságnál tartunk: a szakmának tudomásul kell vennie, hogy továbbra sem hagyhatja magára a *tanártársadalmat*. Összehasonlítva más szakmákkal (irodalomtudomány, nyelvtudomány, természettudomány) vagy a külföldi történettudományokkal – az utóbbi évtizedek hazai akciói példaértékűek. Különösen a Társulat tevékenysége. De komolyabb, átgondoltabb segítségre van szükség: *tanári kézikönyvanyag* (atlasz, új kronológia, kompendiumok stb.) kidolgozására. A tudomány és az oktatás közé beépülő szakdidaktikai apparátus sok hasznos közvetítő elemet hozott a tudomány és oktatás viszonyába, de a kézikönyvek dolgát (s részben a már említett továbbképzés dolgát) nekünk, az egyetemeknek, kutatóintézeteknek kell kézbe vennünk.

*

Akadályok. Számvetés a múlttal, annak jó oldalaival, jövőkép kialakítása, a múlt tehertételeinek radikális kihajításával. Egy szabad mozgást, szabad gondolkodást biztosító társadalom kialakítása – szép egyéni és közösségi program. Ne feledjük azonban: a szabadságnak, az egyén szabad kiteljesedésének, a történelemtől, jelenről, jövőről vallott nézeteknek nemcsak az állami és pártintézmények lehetnek az akadályai, *de mi magunk is*. Egy új történelmi gondolkodás, új szakmai normarendszer kutatásban, tanításban csak úgy jöhet létre, ha mi magunk is legyőzzük az 1949-es, diktatúrás programadás minden maradványát, és eljutunk a másik egyéniségének, véleményének feltétlen tiszteletéhez.

FERENC GLATZ

HISTORIOGRAPHY IN HUNGARY, 1949–1990

The Stalinist political model which was introduced in Hungary in 1948–1949 profoundly modified the institutional framework of scientific life in general and of the historical science in particular. Scientific planned economy was part of the system of institutions of a political regime conceived in the atmosphere of the Cold War. In return for its maintenance by the state, science had to comply with the expectations of the proletarian dictatorship with regard to agitation and propaganda. All this involved, of course, the ideological and political stigmatisation of pre-war “bourgeois” historiography.

The present study, which is the unaltered and as yet unpublished text of a lecture held in 1991, tries to answer two questions: firstly, how politically determined was the science of history during the soviet regime, and to what extent was it successful in profiting from favourable occasions in order to make professional attitudes prevail; secondly, what role did the science of history played in preparing the change of regime?

The critique of pre-1945 historiography was partly an intellectual campaign dictated by the ideological turnover and the Cold War, and partly a means for new, young and politically supported historians to occupy the positions of the “old” colleagues. The change of regime involved a change of sentinels, and this latter was heavily biased by political considerations. Professional considerations suffered severe harm. The great figures of contemporary Hungarian historiography represented the highest European niveau, and the talented young scholars in their ranks, then in their 30s, by no means lagged behind in terms of professional skills. All this was crushed in the name of the revolution.

The revision of this model began in 1954, after the death of Stalin, in the historical science as well. Although the Revolution of 1956 collapsed, the consolidation policies of the Kádár regime after 1963 did create in the individual sciences their own model of compromise: professional aspects gradually overcame political considerations, at least on professional forums. In the 1970s and 1980s the leading personalities of Hungarian historiography took an active part in shaping the relationship between science and politics. One important result of this was that the best, and still active, representatives of bourgeois historiography, who had been ousted from the Academy in 1949 and fired from their positions, were reintegrated into the research network, and, finally, were publicly rehabilitated in 1989–1990 by the government and the Academy. At the same time, the most recent achievements of Western historiography appeared on the pages of Hungarian reviews, leading Western historians visited Hungary, and Hungarian participation to the public events of international historiography reached a hitherto unprecedented level from the 1970s to the 1990s. It was in the 1960s that the so-called “Budapest school of economic history” flourished. In the 1970s and 1980s Hungarian historiography produced internationally outstanding results in the research of the Austro-Hungarian Monarchy, the political history of the interwar period, the comparative history of Eastern Europe as well as in questions of historiography and methodology. The new aspects introduced by Marxism had been purged by the 1980s from actual political interpretations in both economic history and the history of ideas as well as methodological research, and the new currents of Western historiography (history of everyday life, the comparative history of Western and Eastern European regions, the research of cultures outside the Euroatlantic world) filtered as a matter of fact into the work of Hungarian historians. There also emerged a healthy balance with regard to the research of the Western world on the one hand, and of the neighbouring Eastern European regions on the other. For evident political reasons, the Soviet Union forced upon the historiographies in the occupied countries an official and tight system of international cooperation. Yet the young generation was able to turn a political disadvantage into a professional advantage, by forming very active research groups devoted to the history of neighbouring peoples. By the time the Communist regime collapsed, Hungarian historiography had acquired such prestige in the international public life of the historical science which it had never enjoyed before. Moreover, it played an active role in preparing the change of regime: it gradually began the

treatment the topics previously regarded as taboo, and not only the history of political and social democracy, the problems of nationalism and minorities, church history, but also the very critique of the Stalinist political model were formulated within the sphere of scientific history writing. The historical profession also did a lot in order to communicate these new thematic and conceptional efforts to the wider public, and thus the critical reassessment of our national history was from the outset an integral part of the change of regime.

PÉTER KATALIN

Az egyszerű ember, az oklevelek és a levéltárak a 16–17. századi Magyarországon – háromszáz éves visszatekintéssel*

Parasztok és iratok viszonyáról írok ebben a szövegben. A munka elméleti alapja Hajnal Istvántól származik. Ő tekintette az európai műveltség meghatározó ismervének azt, hogy a gyakorlati hasznú írásbeliségben, konkrétan az oklevelezésben a tömegek részt vesznek. Ebből a felfogásból kiindulva először is arra az eredményre jutottam, miszerint döntési helyzetbe kerülő jobbágyok személyes meggondolásokból kapcsolódnak az írásbeliséghez, illetve személyes meggondolásokból zárkoznak el tőle. Második lépésben a paraszti levéltárak létezésére, vagyis az iratok őrzésére utaló igen korai adatokat gyűjtöttem össze. Ezek nem utolsósorban azért figyelemre méltóak, mert az iratörzés gyakorlatában részt vevő egyszerű emberek önálló cselekvéséről tudósítanak.

A tárgyiasult írás irat formájának kulturális fontosságával Hajnal az írás társadalomszervező erejéről felállított koncepciójában foglalkozott. Az írás fejlődésének történetét az okleveles gyakorlat történetével tekintette azonosnak, és azt állította, hogy az „oklevél-sajátságok” összehasonlítására teljes európai társadalomtörténetet lehet építeni. Ennek oka, illetve következménye az, hogy az iratokkal foglalkozó tudomány, a diplomatika voltaképpen összehasonlító kultúrtörténeti stúdium, tárgya tehát az oklevél mellett minden, ami összefügg vele, az oklevél „keletkezésének összes körülményei”.¹

Különös erővel Hajnalnak az a gondolata hatott rám, amely szerint az írás, írásbeliség európaiasságát a tömegek részvétele vagy igénye határozta meg. A racionális fejlődésről szólva írta: „A gyakorlati hasznú írásbeliség az, amely egyre nagyobb tömegeket von magához; teremt, nem mint például az araboknál, csupán elite-kulturát, hanem a mindennapi életet organizálja. Alulról jövő moz-

* A tanulmány rövidített változata *Jobbágy egyének az írásbeliségben a 17. század eleji Magyarországon. 300 éves visszatekintéssel* címen megjelent: in: Magyar történettudomány az ezredfordulón. Glatz Ferenc 70. születésnapjára. Szerk. Gecsényi Lajos–Izsák Lajos. ELTE Eötvös Kiadó–MTA Társadalomkutató Központ, Bp., 2011., 243–252.

1 Hajnal István: [Európai kultúrtörténet – írástörténet]. In: *Uő: Technika, művelődés. Tanulmányok. Vál., s. a. r., bev., jegyz., összekötő szöveg*: Glatz Ferenc. História–MTA TTI, Bp. 1993. (História Könyvtár. Monográfiák 2.) 16–18., 25–27. és passim. Valamint *Glatz Ferenc: Hajnal István történetírása*. In: *Hajnal I.: Technika, művelődés i. m. XI–XLII.*

gás, átalakulás támad így, mindig tervszerűbb gondolatokkal és munkával. Ez a tömegéletből feltörő, célszerűsége hajtó mozgás készíti a magasabb képzettséget is a szakszerű differenciálódásra.”²

Tömegről, tömegéletéről ír itt Hajnal, másutt „a nagy lélettömeg aktivitásáról” a valódi írásbeliség létrejöttében.³ Lehet, hogy tömegben nem jobbágyokat értett. Ennek a problémának azonban nem mentem utána. Mert nem Hajnal tömeg-fogalma, hanem szemlélete foglalkoztat. Meggyőzőnek tartom azt a gondolatot, hogy az európai írásbeliség széles körű társadalmi igény teremtménye, nem pedig egyoldalúan a hatalomtól származik. És tudom ugyan, hogy a gondolat teória, de történelmi tapasztalataim azt mutatják, jól lehet a konkrét tények világában értelmezni.

Szűcs Jenőnek a jobbágyrendszer kialakulásáról adott ábrázolásával például pontosan egybevág. A 13. századi parasztfelkelések Szűcs – és az általa forrásként használt oklevelek – szerint gyakran éltek az írott gravamenek eszközével; kikényszerítettek írott megállapodásokat, így a leggyakoribb uradalmi iratot, az urbáriumot; jobbágyi közösségek a hospesnépek példáján elindulva kértek maguknak írásba foglalt kiváltságokat; maga a jobbágyi állapot egyéneknek vagy közösségeknek a földesúrral kötött és írásba foglalt szerződésén alapult.⁴

Ezt a Hajnal Istvántól és Szűcs Jenőtől eredő felfogást követem ebben a dolgozatban. Rájuk hivatkozom, bár gondolataiknak természetesen vannak hazai előzményei és nemzetközi párhuzamai.⁵

A bevezetés végén tisztázom még, hogy a dolgozatban az irat fogalmát az oklevél szinonimájaként használom.⁶ Az oklevél értelme pedig Szabó Istvántól származik. Szerinte az oklevél jogbiztosító irat. A fogalom ezen tartalma az irat alaki sajátosságaitól, keletkezésének idejétől, kiadójának és kedvezményezettjének személyétől független. A meghatározás bonyolultságát vagy egysze-

2 *Hajnal István*: Racionális fejlődés és írásbeliség. In: *Uő*: Technika, művelődés i. m. (1. jz.) 34–35.

3 Uo. 35.: c. jz.

4 *Szűcs Jenő*: Megosztott parasztság – egységesülő jobbágyság. A paraszti társadalom átalakulása a 13. században. *Századok* 115. (1981) 3–65., 263–319.

5 Szűcs Jenő felfogásához hasonlóan foglalt állást két mértékadó történész. *Acsády Ignác*: A magyar jobbágyság története. 3. kiad. Szikra, Bp., 1948. (Eredetileg 1906.) 79–94. és passim, valamint *Marc Bloch*: A feudális társadalom. Osiris, Bp., 2002. (Osiris Tankönyvek) (Franciául eredetileg két kötet 1939–1940.) 249–251. és passim. Acsády a magyar, Bloch a nemzetközi történetírásra volt igen nagy hatással. Az ábrázolást tekintve sok függ magától értetődően minden történész saját világnézetétől. Ezt az utóbbi tényt a jelen historiográfiájában igen jól illusztrálja *Sheilag Ogilvie*: Communities and the second serfdom in early modern Bohemia. *Past and Present* 187. (May 2005) 69–75.

6 Az irat szó tartalmának nincs pontos meghatározása. Az értelmező szótár mint főnévnek három jelentését adja: 1. Ügyirat, akta. 2. Valamiféle írást tartalmazó papír, ill. a rajta levő szöveg. 3. (régies) Irodalmi, főként prózai mű, írásmű. A magyar nyelv értelmező szótára. I–VII. Vez. szerk. Bárczi Géza–Országh László. Akadémiai, Bp., 1959–1962. (CD-ROM: Arcanum, Bp., 2004.) IV. H–Kh.

rűségét illusztrálandó tette hozzá, hogy az armális és a villamosjegy egyaránt oklevél. Egyik társadalmi jogokat garantál, a másik a villamoson utazás jogát biztosítja.⁷

I. AZ OKLEVELEK MOZGÁSA

1. A tömeghez tartozó egyének mint korai oklevélszerzők

Előjáróban leszögezem, hogy az egyéniséget az ember természetes tulajdonságának tartom. És elméleti tiszteletkörök helyett csak Jacob Burckhardtra hivatkozom, aki talán a legmélyebb hatású nagy történeti narrációt fogalmazta meg. Szerinte fölöttébb nevetséges – „höchst lächerlich” – az a feltevés, hogy a régmúlt emberei a későbbieknél alacsonyabb rendű érzelmi és lelkiismereti állapotban éltek volna.⁸ Ennek a gondolatnak a jegyében keresek egyéni döntéseket a történelemben.

Magyarországot és a jobbágyokat tekintve Szűcs Jenő már idézett tanulmánya adja a legbeszédesebb korai példákat az írásbeliségre. A felsőbbség és az alattvalók megegyezéséről szóló oklevelei rendszerint utalnak létrejöttük körülményeire. Azt mutatják, miszerint az általános gyakorlat az volt, hogy a hatalommal tárgyaló vagy vele szemben álló fél a hatalom székhelyén, esetleg csak átmeneti tartózkodási helyén megjelenjék. „Accedentes ad nostram presenciam hospites nostri de Samobor”, írta IV. Béla 1242-ben, amikor is bizonyos tárgyalások végeredményeként a szamobori hospesek jogait írásba foglalta.⁹ Megjelentek a király előtt, de nyilván nem a Zágráb megyei Szamobor teljes lakossága utazta át az országot egészen a Nógrád megyei Verőcéig, ahol az oklevél keltezése szerint Béla éppen akkor tartózkodott. Néhány képviselőt küldhettek, a lakosság tömegéből valamilyen módon kiválasztott egyéneket. A megbízottak nevét azonban a szöveg nem adja meg.

Hasonlóan történt akkor, amikor Miklós nádor, valószínűleg 1226-ban, meghallgatta a pannonhalmi apátság „népeinek” panaszát. Bizonyosan nem vult be az apátság birtokainak minden lakosa a nádor palotájába, de nem tudjuk, ki vagy kik mondták el a pannonhalmi panaszokat.

Utóbb aztán, amikor már ellenállási mozgalomba fordult a pannonhalmiak elégedetlensége, mintha kialakult volna az apátság népeinek kis tárgyalócsoport-

7 Szabó István: Bevezetés a történettudományba. Egyetemi kurzus. Stencilezett jegyzet formájában adta ki a Kossuth Lajos Tudományegyetem, de nem találtam meg. Az előadásokat az 1955–1956-os tanév első félévében hallgattam és jegyzeteltem.

8 Jacob Burckhardt: Világtörténelmi elmélekedések. Bevezetés a történelem tanulmányozásába. Atlantisz, Bp., 2001. 85. (A baseli egyetemen 1868–1872 között tartott előadások sokszor kiadott anyaga.)

9 A Szűcs által hivatkozott oklevelek jelzeteit az ő szövege alapján kerestem meg.

ja. 1233-tól kezdődően többször is leírják, hogy kik keresték fel a közösség nevében Uriás apátot, illetve a végén kik kötöttek vele egyezséget. Három egyházi személyt, Egyedet, Simont és Bencét nevezik meg, valamint világiakként Ibrahimot, Ambrust, Mokust és Jakabot. A világiak meghatározása vagy egyszerűen „jobagiones”, vagy „principales capitanei populorum et jobagionum omnium”. Itt vannak tehát a Hajnal-féle „tömeg” névvel megnevezett tagjai mint oklevélkiadásban aktív ágensek.

A 13. század elejétől mind több forrás tudósít arról, hogy a hatalom és a hatalomnak kiszolgáltató társadalmi elemek között egyszerű emberek közvetítenek. Tudjuk például, hogy I. Lajoshoz Zsolnáról a németek és a szlovákok viszonyának rendezése érdekében egyszer a bíró, Niklas Melchior és az egyik esküdt, Petr Seldy utazott. Nyilván ők tárták fel a király előtt az együttélésben támadt feszültségeket, de az ügyet lezáró iratba, a zsolnai szlávoknak adott privilégiumba Lajos már nem íratta be a nevüket.¹⁰ Ez a kettősség jellemzi az oklevelek és az egyének viszonyát: hol beírták róluk az adatokat, hol nem. Az uralkodó, esetleg a földesúr, a káptalan, vagyis a hatalom megtestesítői éppen olyan szeszélyesen viselkedtek – az alapdízlet felállításán túl – ebben az ügyben, mint az érintettek. Alapdízleten értem a kiindulást: a hatalom mindig helyben maradt. Az, aki tárgyalni akart vagy tárgyalnia kellett vele, felkereste. Esetleg beadványt juttatott el hozzá. Az érintkezésnek azonban nem voltak megszabott formái.

Nincsenek továbbá olyan adatsorok, amelyeknek az alapján meg lehetne állapítani, hogy egyes személyek miért kerültek a közösség nevében oklevelet szerző szerepébe. Nem tudjuk, ők maguk döntöttek-e vagy más. A döntés helyzetét ma, mai emberekkel sokféle kutatás vizsgálja; a múltban nehéz rekonstruálni. Helyesebben: nagy történeti szerepet játszó politikusok vagy maguk után sok forrást hagyó, jelentős személyiségek döntéseinek hátterét aránylag könnyű megismerni, illetve a kutatónak könnyebb azt hinnie, hogy megismerte. Az egyszerű ember döntése viszont rendszerint titok marad. Van egy jó példám, két fiú esete, amelyet különböző összefüggésekben már többször leírtam. Itt a döntésre teszem a hangsúlyt.

Élt Magyarországon a 16–17. század fordulóján két fiatalember, gróf Thurzó Imre és Lyakicz Péter. Imre az akkori nádor fia, Péter egy barátmajori jobbágyé. Az bennük a közös, hogy nagyjából egy időben elmentek külföldre tanulni. Imre külföldi taníttatásához a szó szoros értelmében vett döntésre talán nem is volt szükség. Minden amellet szólt, hogy az igen művelt, gazdag, vezető evangélikus család fia a wittenbergi egyetemre menjen. El is ment, és bizvást feltetelezhetjük, hogy mindent tudunk róla.¹¹ De mi vett rá egy isten háta mögötti kis faluban élő jobbágyfiút külföldi tanulásra? Találghatunk analógiák és más

¹⁰ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Typ. Univ., Buda, 1829–1844. X. 525–526. A jelzetet Weisz Boglárkának köszönöm.

¹¹ Thurzó Imrének van 19. századi életrajza: *Kubinyi Miklós*: Bethlenfalvi gróf Thurzó Imre 1598–1621. Méhner, Bp., 1888. (Magyar Történeti Életrajzok). Van tanulásáról szöveggyűjtemény: A Thurzó család és a wittenbergi egyetem. Dokumentumok és a rektor Thurzó Imre írá-

eszközök segítségével, de reálisan nézve nincs kétség afelől, hogy soha nem fog kiderülni. Még a tanulásáról szóló adat is elképesztő helyről, úriszéki jegyzőkönyvből származik.¹² Péter ugyanis elment, majd úgy döntött, hogy hazajön és letelepszik a család telkén. Miért? Biztosan valódi döntés volt az is, amikor Lyakicz elment, hiszen jobbágyfiúk külföldi tanulása nem volt általános, és valódi döntés a hazajövetel, mert jól ment neki külföldön. Kézpénzzel tudta kifizetni azt a fivérét, aki nem akarta a telekre visszaengedni.

2. Jól tanulmányozható döntési helyzet

A németújvári Batthyány-uradalomban találtam egy jól vizsgálható döntési helyzetet.¹³ 1604 nyarán alakult ki, amikor is II. Batthyány Ferenc, az éppen fungáló földesúr nagyobb kölcsönt akart ottani jobbágyaitól felvenni.¹⁴ Batthyány szándékáról és a szándék megvalósulásáról furcsa módon két urbáriumban maradtak fenn adatok. Mivel az egyik megbízhatóbbnak látszik, azzal dolgozom. *1640 körül kezdett urbárium* néven fogom nevezni.¹⁵

Első pillantásra feltűnő benne az, hogy szerzői a jobbágyok telkeinek adatai mellé, a margóra vagy a sorok közé feljegyezték 67 irat tartalmát.¹⁶ A kiadás dátumával együtt leírt darabok 1519 és 1642 között keletkeztek. A keltezés nélküliek közül néhányat a kiadó, illetve a kiadók kiléte szerint lehet ugyanebbe az időkörbe sorolni.¹⁷ Kettőnek a keletkezési idejét nem tudtam megállapítani. Az iratok kiadója az esetek túlnyomóan nagy többségében a földesúr, illetve a föl-

sai, 1602–1624. Szerk. Dományházi Edit et al. Szegedi Oktatástörténeti Munkaközösség, Szeged, 1989. (Fontes Rerum Scholasticarum 1.). Neveltetéséről modern tanulmány: *Ring Orsolya*: Thurzó Imre neveltetése. *Sic itur ad astra* 12. (2001) 1–2. sz. 33–51.

12 Úriszék. XVI–XVII. századi perszövegek. Szerk. Varga Endre. Akadémiai, Bp., 1958. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II.: Forráskiadványok 5.) 128–130.

13 Németújvár ma Güssing Ausztriában. Az alábbiakban tárgyalandó források keletkezése idején a környékbeli helységek többségének három, magyar, német és horvát neve volt. A források nyelvi-
leg vegyesen, de egy-egy helységre következetesen használják őket. Ezen a gyakorlaton nem változtattam; az iratban megadott helyneveket alkalmazom. Güssing ilyen módon a szövegemben Németújvár/Újvár lesz.

14 Zimányi Vera írta meg a birtok jobbágságának történetét. *Vera Zimányi*: Der Bauernstand der Herrschaft Güssing im XVI. und XVII. Jahrhundert. Burgenländisches Landesarchiv, Eisenstadt, 1962. (Burgenländische Forschungen 46.) A bevezetésben közli, hogy az Őrséggel, ill. az Őrség lakóival különböző okokból nem foglalkozik. Mivel sok ponton, főként a végeredmény körvonalazásánál Zimányi adataira támaszkodom, én is kihagytam ezt a területet.

15 Az irat dátuma – „1640 körül” – 20. századi kéztől származik. Magában a szövegben 1519-től 1643-ig terjedő évszámok fordulnak elő. Jelzete: Magyar Országos Levéltár (Budapest; = MOL), P 1322 Batthyány család levéltára, Körömdi központi igazgatóság, Urbáriumok és összeírások 76. 2. Hasonló tartalmú, talán ennek alapján készült a másik: uo. 76. 3.

16 Az urbáriumok megszokott ismérveit részletesen leírja *Maksay Ferenc*: Urbáriumok. In: A történeti statisztika forrásai. Szerk. Kovacsics József. KJK, Bp., 1957. 119–141.

17 A pontos dátum nélküli iratok Újlaki Lőrincet (?–1524), Batthyány Ferencet (1497–1566) és Batthyány Boldizsárt (1543–1590) együtt, valamint Batthyány Ferencet (1543–1625) és Batthyány

desurak – ketten – abban a rövid időben, amikor Batthyány Ferenc és Batthyány Boldizsár együtt birtokolt.¹⁸ Egy másik irat kiadójaként az urbárium az egyik újvári gazdatisztet, Jobbágy Dánielt nevezi meg.¹⁹ A kiadás helyét egy esetben sem rögzítették. A hamisítás gyanúját az urbárium szerzői egyik irattal szemben sem vetették fel.

Az iratok típusa oklevél, valamennyi jogbiztosító jellegű. A földesúr által a jobbágnak adott mentességeket rögzítenek. A megadományozott egy esetben falu, vagyis testület, a többi különböző településeken élő magánszemély.

A testületi címzett Dobrafalva, kis település az uradalom nyugati részén.²⁰ Az iratot a kiadó személye datálja. „Lőrinc herceg” Újlaki Lőrinc volt, 1477 és 1524 között birtokosa Újvárnak. Ennél közelebb a keltezés idejéhez nem lehet jutni. Maga az oklevél az 1640 körül kezdett urbárium felvételekor már nem volt meg. „Nem produkálhatják”, írta róla az összeírás készítője. Az Újlaki Lőrinctől származó iratot, illetve a belefoglalt kiváltságot I. Batthyány Ferenc (†1566) megerősítette. Dobrafalva pedig sokáig őrizte: 1630 körül még megvolt; bemutatták az akkori urbárium összeállítóinak.²¹

A magánszemélyeknek szóló iratok tartalmukat tekintve főként abban különböznek egymástól, hogy egyesekből kiderül, másokból nem derül ki a földesúri adomány oka. Az okot nem közli Újlakinak egy 1519. december 16-án kelt, I. Batthyány Ferenc által 1533-ban megerősített és a forrás keletkezése idején két poppendorfi gazdálkodó, Milner Miklós, valamint Stern Jerig kezén lévő oklevele.²² A több mint százéves privilégium értelmében 1640 körül Milner és Stern sem robottal, sem cenzussal nem tartozott a telek után. Más forrásból tudjuk, hogy a kiváltságszerző ős Pongrácz Hans volt.²³ Ugyancsak nem közli az okot még hat, 1541 és 1642 között keletkezett irat.

Pontosan ismerjük viszont 48 adomány okát. Egy eset közülük különös: özvegy Peroncsics Mihályné – gyermeke „felnövekedéséig” – robot alóli mentességet kapott.²⁴ A többi, összesen 47 olyan oklevélben, amelyből az adományozás

Ádámot (1610–1659) nevezik meg, ill. ezekre a birtokosokra utalnak egyértelműen. Utalások: „Lőrinc herceg”, „régii Batthyány Ferenc urunk”, „öreg urunk”, „urunk öngagsága” stb.

18 A birtoktörténeti adatok, ha nincs más hivatkozás, mind *Zimányi V.*: i. m.-ből (14. jz.) származnak.
19 Jobbágy később egy másik Batthyány-birtokon működött. *Zimányi Vera*: Jobbágy Dániel rohonc-szalonaki provizor tisztartói működése 1634–1653. *Agrártörténeti Szemle* 2. (1959) 91–113.

20 Németül Dobersdorf, ma Ausztriában van. Az 1971-es közigazgatási rendezés során Rudersdorffhoz csatolták. Utóbbi a forrásban Radafalva.

21 MOL P 1322 78. 20. Az iratot itt is a rajta lévő, 20. századi kéztől származó meghatározás szerint kelteztem.

22 Az 1640 körül kezdett urbárium magyar nyelvű, a neveket is következetesen magyaros szórendben adja.

23 Az 1573-ban kezdett urbárium szerint: ld. a 21. jz.-et.

24 Az eset csak itt, a dolgozat gondolatmenetében különös. Özvegy jobbágyasszonyok az országban mindenütt és gyakran kaptak különböző mentességeket arra az időre, míg gyermekeik fel nem nővekednek, vagyis míg nem tudják a telek fenntartásával járó munkát elvégezni. Ld. *Péter Katalin*: Nők önállósága, férfiak önállósága a társadalomban. In: *Ezredforduló – századforduló* –

oka kiderül, a lényeg a földesurak oldaláról következetesen ugyanaz: kölcsönt vettek fel az iratban megnevezett telektulajdonostól. A hitelezők pedig – az iratban meghatározott összeg visszafizetéséig – mentességet kaptak bizonyos jobbágyi szolgáltatások alól.

A kölcsön összegét az oklevelek 100 forint és 1250 forint között határozzák meg.²⁵ Az ellenszolgáltatásképpen adott mentesség pedig többnyire az összeg nagyságával arányos. Így Gödörfőn 1604. június 2-án egy Greler nevű egész telkes családfő 400 forintot adott kölcsön II. Batthyány Ferencnek, és – az összeg visszafizetéséig – „szabad” lett a robot teljesítése, valamint a *pombajn* és a király pénze fizetése alól.²⁶ Örökösei, három Greler egyharmad-egyharmad telken ugyanennek az oklevélnek köszönhetően voltak szabadok 1640 körül. Kisebb összeg, mondjuk 100 forint kölcsönzéséért ezzel szemben csak robot alóli mentességet lehetett kapni.

Az 1640 körül kezdett urbáriumban felsorolt, több mint száz év alatt keletkezett 67 iratnak nagyobb része, összesen 34 dokumentum, azonos dátumot visel: 1604. július 31-én keltezte őket Batthyány Ferenc. És további négy, a forrásban keltezés nélkül leírt oklevél is nagy valószínűséggel ugyanezen a napon jött létre. Az derül ki belőlük, hogy a földesúr azon a napon 38 jobbágyától mintegy 8000 magyar forint kölcsönt vett fel. A magyarázatot a Szentkúton két telekkel gazdálkodó Smit Matli nevénel leírt szöveg nyújtja: Smit atyja „Körmend megvételéért” 900 tallért adott.²⁷ Bizonyosan Batthyány, nem Smit Matli kezdeményezte a kölcsönügyletet. Úgy látszik, a hallatlanul nagy kölcsön fejében a földesúr a jobbágyot nemcsak anyagilag, hanem retorikailag is bevonta az új birtok megszerzésébe. Az mindenestre tény, hogy a 17. század legelején Batthyány Ferenc tényleg megvette Körmendet és a hozzá tartozó uradalmat.

3. Egyéni döntések

Az 1604. július 31-én datált oklevelek keletkezésének háttéréről azt feltételezem, hogy Batthyány Ferenc kihirdette, lehet kölcsön fejében szolgálatok elengedéséért jelentkezni, és a jelentkezés lehetséges idejét pontosan megszabta. Más magyarázat nincs a 38 irat egyidejű keletkezésére. Hozzáteszem: ezeken kívül az egész birtokon mindössze 29, több mint száz év különböző dátumain kiadott oklevelet tartottak számon az 1640 körül kezdett urbárium szerint.

Továbbmenve: azért feltételezek ilyen természetű, önkéntes jelentkezésre építő akciót, mert földesúri kényszert hosszú történészkedésem tapasztalatai

hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. PPKÉ BTK, Piliscsaba, 2001. 70–72.

25 Úgy veszem ki az irat adataiból, hogy magyar pénzben számoltak és 1:1,5 arányban számították a forintot és a tallért.

26 *Pombajnnak* nevezték ezen a vidéken azt a pénzt, amit a jobbágyok az urasági bor kiárulása helyett fizettek, a király pénze pedig a portális adó volt.

27 1250 forintnak számítottam.

szerint bizonyos, pontosan meghatározott csoportokkal szemben szoktak alkalmazni, márpedig az 1604-es hitelezők – azon túl, hogy valamennyien férfiak és telektulajdonosok – nem illenek semmilyen egységes csoportba.

Különös szerencse folytán adódik lehetőség külső körülményeik vizsgálatára. Az összevetés alapjául szolgáló forrás éppen olyan irat, mely a nagy kölcsön-szerzési akció, illetve az 1604. július 31-i sok oklevél kiadása után röviddel, 1607-ben keletkezett.²⁸ Valószínűleg irattöredék, mert csak az uradalom *Német vidék*nek nevezett régiójában levő falvak egy részéről szól. Szokatlan módon közli a jobbágycsoport adatait. Nem telkek szerint írja le őket, hanem a gazdálkodást jellemző ismérvek alapján állít fel kategóriákat. Első helyen a jobbágy gazdaságában tartott ökrök számát regisztrálja: hatökrös, négyökrös és kétökrös személyeket sorol fel. A telekméret csak ez után következik; lehet egész vagy fél, vagyis a jobbágy – az ökrök számától függetlenül – egész telkes, illetve féltelkes. Vannak aztán az 1607-es irat felsorolásában ökör nélküli jobbágycsoportok, akiknél a telek méretét nem tudjuk meg. Végül adnak egyes jobbágycsoportok „robotpénz” nevű szolgáltatást, amiről nem közli az irat, azért fizették-e az érintettek, mert készek voltak a robotot pénzen megváltani, vagy azért, mert valamilyen okból elégtelenek voltak a robot elvégzésére. A felvétel céljára nincs utalás az iratban.

Mivel az 1607-es iratot ismeretlen céllal, de nyilvánvalóan uradalmi emberek készítették, kategóriáit a kortársak tudatára jellemzőeknek tekintem. Azok, akik – a nevek feltüntetésével együtt – kategóriákba sorolták a telektulajdonosokat, pontosan ismerték gazdálkodásuk körülményeit. Az irat adatai alkalmasak a kölcsönökről kiadott oklevelek adataival való összevetésre.²⁹ Az összehasonlításhoz Királyfalvát választottam ki, ahol számszerűen a legtöbb jobbágy adott 1604. július 31-én Batthyány Ferencnek kölcsönt. Így egy közösségen belül lehet aránylag kiterjedt összehasonlító adatsort létrehozni.

A következő oldalon látható táblázat nevekre, illetve személyekre fordítva a következőket mondja: az egész telkes hatökrös Kurcz Anton adott kölcsönt, a féltelkes hatökrös Fajtli Pongrác nem. A négyökrös jobbágycsoportok közül négy féltelkes, Groff, Laikeb, Unger és Tapler nevű, adott kölcsönt, nyolc négyökrös, részint egész, részint féltelkes jobbágy nem adott. Az ökör nélkül gazdálkodó 19 jobbágy közül egy személy, bizonyos Koller Klement adott kölcsönt. Az a két ember végül, aki – nem tudjuk, mekkora gazdasággal – 1607-ben rendszeres robotpénzt fizetett, nem adott kölcsönt az uraságnak.

A kölcsön nagysága és a gazdaság mérete között nem látszik összefüggés. Királyfalván a legtöbb pénzt, 300 forintot Groff Hans, egy négyökrös, féltelkes jobbágy adta. Utána 200 forinttal az igásjószág nélkül gazdálkodó Koller Klement következett. Aztán a négyökrös féltelkes Unger Morc adott 150 forin-

28 MOL P 1322-ből elégett anyag. Mikrofilmen maradt fenn: MOL Mikrofilmtár 4316. Az iratra egykorú kézzel a következő dátum van rávezetve: „1607 28 7bris”.

29 Azt a lehetőséget, hogy egyes kölcsönöket időközben visszafizettek volna, a feltételezés szintjén sem vetem fel. Sok adat tanúskodik arról, miszerint földesurak ilyen kölcsönöket nem szoktak megtéríteni.

Kategória	Jobbágy	Oklevelet szerzett	Kölcsön összege
Egész telek 6 ökör	1	1	100 ft
Fél telek 6 ökör	1	0	
Egész telek 4 ökör	3	0	
Fél telek 4 ökör	9	4	300 ft 150 ft 150 ft 100 ft
Fél telek 2 ökör	5	0	
Ökör nélkül	19	1	200 ft
Robotpénzt fizet	2	0	
Összesen	40	6 (15%)	1 000 ft

tot. 100-100 forint kölcsönt folyósított végül az uraságnak az egész telkes hatökrös Kurcz Anton és a féltelkes négyökrös Tapler Kriston. Királyfalva példa; fontoskodás volna minden helység privilégiumot vásárló jobbágyairól ugyanilyen adatsorokat szerkeszteni. Valamennyi azt mutatná, hogy nincs összefüggés a jobbágyok reális körülményei és aközött, hogy megjelentek-e 1604. július 31-én kölcsön fejében kapható mentességért. Úgy látszik, személyes döntés eredményeképpen mentek oda egyesek, és ugyancsak személyes döntés eredményeképpen maradtak el mások.

Ugyancsak egyéni megfontolások érvényesülésére utal az a tény, hogy aránylag nagyon kevesen kaptak, illetve szereztek földesúri kedvezményt, a kedvezménnyel oklevelet. A most bemutatott Királyfalva 40 telektulajdonosának mindössze 15%-a, 6 telektulajdonos adott valamennyi kölcsönt és szerzett oklevelet. Az egész uradalomra számítva pedig még alacsonyabb az arány. Összesen 38 jobbágy adott kölcsönt, ami akkortájt a németújvári uradalom telektulajdonos jobbágyságának elenyésző része, körülbelül 4,1 százaléka volt.³⁰

Az egyéni döntések rendező elve alighanem a racionális választás lehetett. Vagyis azok a jobbágyok szereztek a földesúrnak nyújtott kölcsönrel oklevelet, akik ezt a megoldást látták saját érdekükben az elzárkózásnál előnyösebbnek. És azok nem reagáltak Batthyány felhívására, akik ellenkezőleg ítélték meg a helyzetet. Esetleg nem érzékelték a két lehetőség között érdemi eltérést.³¹ Mert igaz, kiindulásképpen a földesúr és a jobbágy kölcsönös viszonyát tételező szerzőkre hivatkoztam. A végén is egyetértek velük. Az az érzésem azonban, miszerint a jobbágy-földesúr párkapcsolat kölcsönösségét a gazdaság terü-

30 Zimányi, V.: Bauernstand i. m. (14. jz.) 373. szerint öt évvel a nagy kölcsönügylet előtt, 1599-ben 915 telektulajdonos élt az uradalomban. Mivel nem valószínű, hogy a számuk néhány év alatt radikálisan nőtt volna, ezt a számot tekintetem 100%-nak.

31 Gecsényi Lajos felhívta a figyelmemet arra, hogy egyeseknek esetleg egyszerűen nem volt pénzük.

letére kell korlátozni. A gazdasági alaphelyzetben a földesúr adta a telket, a jobbágy a telek fejében szolgáltatásokat fizetett. Aztán a földesúr és a jobbágy kapcsolata lazult, amíg azonban a földesúr–jobbágy szerkezet létezett, egyik fél sem lehetett meg a másik nélkül.

II. AZ OKLEVELEK ŐRZÉSE

Nem egyéni döntés eredménye, hanem általános szokás volt ezzel szemben az iratok őrzése. Dobrafalva és a németújvári jobbágyok gyakorlata jellemzőnek tekinthető: kisebb-nagyobb falvak vagy egyszerű emberek éppen úgy törekedtek rá, mint a leggazdagabb famíliák. Tették ezt annak ellenére, hogy az iratok őrzése nem lehetett egyszerű; még várakban élő nagybírói családok iratai is elvesztek időnként.³² Nem lett volna csoda, ha a 16–17. század szinte folyamatosan háborús viszonyai között a falusi házakban, jelentéktelen helyeken őrzött oklevelek elpusztultak volna. Volt példa természetesen erre is, de általánosnak azt lehet tekinteni, hogy – nyilván óriási erőfeszítéssel – őrizték, sőt gondozták az iratokat. Gondozáson nem csak az iratok jó állapotának fenntartását értem, hanem azt a szokást is, hogy időről időre átírták az okleveleket.

Németújvártól számítva az akkori ország másik végén, a makovikai uradalomban bizonyos Dworniczky István 1619 után be tudta mutatni az akkori birtokos Rákócziak embereinek azt az oklevelet, amelyet a dédapja szerzett az előzőleg ott birtokló Osztrogi hercegi dinasztia egyik tagjától, és amelyet a következő birtokossal – még ugyancsak Osztrogival – átírtak, ahogyan átírták jóformán azonnal, amikor Rákóczi Zsigmond az uradalmat megszerezte.³³ Ez elég kivételes adat, ahogyan az újvári jobbágyok iratőrzéséről tanúskodó adatok is ritka magyarszerencse következtében maradtak ránk.³⁴

Iratok testületi őrzéséről lényegesen több forrás maradt. Néhány 16–17. századi példát mutatok be. Jól érzékeltetik, hogy egyszerű emberek milyen sokáig őrizték az okleveleket. Amikor 1528-ban három Veszprém megyei, illetve

32 Szövegemnek ehhez a részéhez a MOL A 57 Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii (Királyi könyvek) állagában tájékozódtam. Kétféle elektronikus hozzáférése is van: Királyi Könyvek (CD-ROM). I–V. Készítették Vissi Zsuzsanna et al. Magyar Országos Levéltár–Arcanum, Bp., 2000–2002.; Libri regii. Királyi könyvek 1527–1918. (DVD-ROM). A szöveges adatbázist készítették Vissi Zsuzsa et al. Magyar Országos Levéltár–Arcanum, Bp., 2006. Alább jegyzetekben a levéltári jelzetet adom kötet- és oldalszám szerint.

33 MOL E 156 Magyar Kamara Archivuma, Urbaria et conscriptiones 22/21.

34 Tóth István György szerint a falusi emberek nem ismerték a náluk lévő iratok tartalmát. *Tóth István György: Mivelhogy magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkor Magyarországon.* MTA TTI, Bp., 1996. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 17.) 112–113., 156–196. Nekem nem voltak hasonló tapasztalataim. Ez nem jelenti azt, mintha nem akadhattak volna olyan személyek, akik nem tudták, milyen iratot őriznek, de az általános kétségtelenül a gondosan őrzött iratok tartalmának ismerete volt. Az irat tartalmi ismerete nem függ össze az egyén írni-olvasni tudásával.

Buda környéki falu, Szentgál, Németi és Horhi lakói átírtattak a királyi kancellárián több nekik szóló uralkodói privilégiumot, kiderült, hogy két Károly Róbert-től származó, 1322-ben és 1326-ban keltezett oklevél mellett még a következő uralkodóktól volt a kezükön egy-egy diploma: Nagy Lajos, Zsigmond, V. László és II. Lajos. Majdnem száz évvel később, 1610-ben mind a középkoriakat, mind azt, amelyet 1528-ban I. Ferdinándtól szereztek, be tudták – megint csak a királyi kancellárián – mutatni.³⁵ A Komárom megyei Nagymegyernek Mátyás királytól volt kiváltságlevele, de 1534-re valahogyan valószínűleg elvesztették, mert akkor, amikor I. Ferdinándtól a megerősítését kérték, csak II. Ulászlónak az I. Mátyás diplomáját magában foglaló oklevelét mutatták be.³⁶ Őrzött viszont a 16. század elején Nagymegyér Isáppal együtt Mátyás királytól egy másik, a két helység lakóinak közösen kiállított oklevelet. 1534-ben az utóbbit bemutatták.³⁷ 1550-ben három Zólyom megyei helység, Dobronyiva, Németpelsőc és Bábaszék képviselői mutatták be IV. Bélától nyert kiváltságlevelüket, valamint az eredeti jogok még négy uralkodótól, V. Istvántól, IV. Lászlótól, Zsigmondtól és Mátyástól szerzett megerősítését.³⁸ A Liptó megyei Hibbe 1560-ban három régi oklevelet őrzött, illetve mutatott be a királyi kancellárián: ismeretlen dátumú kiváltságleveleket IV. Bélától, III. Andrásztól és Zsigmond királytól.³⁹ A Komárom megyei Bálványszakállasnak Mátyás királytól volt oklevele, amelyet 1582-ben mutatott fel, és kért a tartalmáról megerősítő diplomát.⁴⁰

Az iratok őrzése a dolog természeténél fogva nem öncélú volt. Azt szolgálta, hogy adott esetben az irat segítségével a jogot bizonyítsák. A gondosan őrzött oklevelek, illetve az általuk tanúsított jogok igen eredményes 16–17. századi használatára, hasznosítására jó példát nyújt a Pozsony melletti Modor. Ennek a településnek a közössége mint királynéi falu kezdte gyűjteni az iratait még a 14. században. Eredetileg királyi birtok volt, ahogyan az Árpád-korban Pozsony megye legtöbb települése, majd hol egyházi, hol magánföldesúri kézbe került. Nagy Lajostól maradtak fenn az első kifejezetten neki szóló oklevelek.⁴¹ Majd 1438-ban újból magánföldesúr kezére került,⁴² ami ellen – az események tanúsága szerint – a korábban kapott kiváltságok nem védték meg a várost. A váratlan uralkodói intézkedés azonban nagy tanulsággal járt. Amikor 1567-ben az addig birtokló Guti Ország család kihalt, Modor a saját kezébe vette a sorsát. A modo-

35 Az információsorozat II. Mátyás 1610-ben kelt okleveléből származik: MOL A 57 6. 149–156.

36 Uo. 1. 235.

37 Uo.

38 Uo. 2. 389. A keltezéseket Ferdinánd irata nem adja meg. Béla 1244-es oklevele 1361-es átiratban maradt fenn: MOL Diplomatikai Levéltár (= DL) 41 495.

39 MOL A 57 3. 678.

40 Uo. 4. 268.

41 Az iratok egy része most is megvan a modori levéltárban: Štátný Archív v Bratislave – Pobočka Modra, Magistrat mesta Modry, Listiny 32. (az összes meglévő irat átirata). Másolata: MOL A 57 5. 826–843.

42 Erről nincs saját oklevelük. A pozsonyi káptalan Modor birtokába iktatja Guti Ország Mihályt és Guti Ország Jánost: MOL DL 13 156.

riak nem átmeneti időre kívántak visszatérni a király birtokába. 6000 magyar forintot fizettek néhány hónapon belül két részletben, valamint évi 640 forint adót vállaltak, továbbá megengedték jó termésű gyümölcsöskertjeik használatát a királynak azért az ígérletért, hogy nem fogja Modort újból magánkézre adni. A régi rossz tapasztalatok emléke nagy elszántságra sarkallta őket. Súlyos anyagi áldozatot vállaltak a jövő biztonságáért. Majdnem tízévi adó kifizetése gyakorlatilag egy összegben nem kis teljesítmény lehetett.

A következő lépésnél aztán mintha csupán jó politikai érzékre vagy közéleti tájékozottságra lett volna szükség. 1607 nyarán megjelent a modori bíró, Oswaldus Lemperczegl és az egyik polgár, Johannes Martius Prágában, ahol Rudolf király akkor tartózkodott, vagyis a királyi jelenlét működött. Vitték magukkal Modor összes meglévő, 1361 óta keletkezett királyi oklevelét, valamint néhány földesúrit, és előadták, hogy a „néhai Bocskai István istentelen – impia – forradalma” alatt majdnem mindegyik megsérült vagy kis híján elpusztult. Átírásukat kérték. Közben feltehetőleg tárgyaltak másról is, mert a végeredmény csak részint lett a sok irat átmásolása. Rudolf megtette azt is, azon kívül pedig – az „elmúlt zavarok során tanúsított hűségük fejében” – a tárnoki jogszolgáltatás alá rendelt királyi szabad városok sorába emelte Modort. Viszonzásul az új városnak – „nova civitas” – nem keveset kellett vállalnia. Tartja a király iránti hűséget, amit nem lehetett nehéz megígérni. A lényeg azonban az volt, hogy a várost haladéktalanul tornyokkal, valamint kapukkal ellátott erős fallal veszik körül, és mindenben a többi városhoz hasonlóvá teszik. Óriási, nagy anyagi áldozatot igénylő feladatot vállaltak és valósítottak meg.⁴³ A történet folytatása, Modor szerepe, illetve kihasználása a városok körül folyt rendi és uralkodói politizálásban, már nem tartozik ide, az iratok őrzéséről szóló szövegbe.⁴⁴

Az iratok őrzésének mikéntjére paraszti környezetben csak következtetni lehet. Még Modorban is, ahol pedig ma van levéltár, nyilvánvaló, hogy a város királynéi falu korában a mostani épület nem állhatott. Mégis kellett lennie a kezdetek kezdetétől valamilyen biztonságos megoldásnak. Mert oklevelek hosszú időn át történő fennmaradása testületi őrzés esetén azt jelenti, hogy sok évtizeden, esetleg több évszázadon át egyik eljáróság gondozásából a másikéba kerültek. Mivel bíró és tanács választására rendszerint évente került sor, az iratok őrzéséért az idők folyamán igen sok ember volt felelős. Ha minden új választás után kézzől kézre adják az okleveleket, értelemszerűen többen megfog-

43 Modornak ezeket az eseményeket is említő története: *Juraj Žudel–Ján Dubovský*: Dejiny Modry. Mestský Úrad, Modra, 2007. 71–76.

44 *Bácskai Vera*: Városok Magyarországon az iparosodás előtt. Osiris, Bp., 2002. (Osiris Könyvtár. Történelem) 32–44. és passim.; *Kubinyi András*: Rendelkeztek-e országrendiséggel a magyar királyi szabad városok a középkorban. In: Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára. Szerk. Mayer László–Tilcsik György. Vas Megyei Levéltár, Szombathely, 2003. 55–70.; *H. Németh István*: Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon. I–II. Gondolat–MOL, Bp., 2004. I. 176–177., 218–219. és passim.

ják, és hol itt, hol ott – mindig a paraszti munkától durva ujjakkal, parasztházban – teszik le valahová vagy dugják el őket, aligha maradnak meg sokáig.

Az irat hosszú fennmaradását nem magyarázhatja más, mint az, hogy nem fogdosták össze esetleg több mint százszor, nem rakták ugyanannyiszor ide-oda, hanem valamilyen erre a célra szolgáló alkalmatosságban tartották, és az átadásakor az került egyik kézbe a másikba.⁴⁵ Eleinte zsák vagy tömlő, majd láda lehetett, amit egyszerűen tudtak szállítani és a változó házak változó szobáiban elhelyezni.⁴⁶ Mert az előljáróság változásával változott a tevékenységének színhelye is. 16–17. századi falvakban nem tudok faluházáról. Minden adat arról szól, hogy a falvakban az éppen hivatalban lévő bíró háza volt az a hely, ahol a magisztrátus tanácskozott és egyéb hivatalos teendőit ellátta.⁴⁷ A hivatalos teendők pedig, ha nem is feltétlenül iratokat, mindenképpen feljegyzéseket termeltek. Feltehetőleg azokat is berakták a ládába, és vitték, amikor a bíró személye megváltozott.

Nagyjából ugyanezt lehet gondolni az egyének, illetve családok kezén volt iratokról. Mert minden elképzelhető ugyan, de nehéz feltételezni azt, hogy ide-oda rakott, gyakran fogdosott, biztos tárolási hely nélküli oklevelek több generáción át fennmaradjanak. Ellene szólnak mai tapasztalatok. Az iratok könnyen elkallódnak. Jellemző az irat és az ember rossz viszonyára például az, hogy az oktatási intézményekről szóló rendelet pontosan előírja, hogyan kell az elveszett bizonyítványt pótolni.⁴⁸ Az egyéni iratőrzőknél az alapproblémát – a megvalósítás rejtélyét – súlyosbítja az a körülmény, hogy a jogbiztosító iratok rendszerint a megadományozottnak és utódainak szóltak. Vagy szóltak egy-egy telek mentességéről, amely telek esetenként sokszorosan megosztottá vált.

A helyzet talán egyszerűbb volt akkor, ha az első kedvezményezett személy utódai az ő változatlanul hagyott telkén és a tőle örökölt házban éltek. Ilyenkor is szinte bizonyos azonban, hogy nem laktak sok évtizeden át ugyanabban az épületben. Átalakítottak, építkeztek, de az iratot vagy iratokat nyilván – valószínűleg zsákban vagy ládában – egyszerűen egyik helyről a másikra tették. A telek-

45 A tárolás célját szolgáló láda jobbágyi tulajdonban – a parasztházak szűk volta ellenére – már a 14. században országosan elterjedt volt: *K. Csilléry Klára: A magyar népi lakáskultúra kialakulásának kezdetei.* Akadémiai, Bp., 1982. 264.

46 Zsákban és bőrzacsakóban tartott iratokról: *Ila Bálint: Magánkancelláriai ügyintézés és magánlevéltári rendszer a XVII. század első felében.* Levéltári Közlemények 26. (1955) 135., 137.; *A magyar levéltártörténet kronológiája 1000–2000.* Szerk. Dóka Klára–Müller Veronika–Réfi Oszkó Magdolna. MOL, Bp., 2000. 37. A láda olyan megszokott helye lett iratoknak, hogy latin nevei közül némelyik levéltári jelzetek elemévé vált. Az Erdődy család központi levéltára például 88 *ladulába* rendezett iratból áll, az Esterházy család cseklézi levéltárában a semptei uradalom iratai 12 *capsában* vannak. *Kosáry Domokos: Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába.* I. Tankönyvkiadó, Bp., 1970. 657., 661.

47 Bana József még az előkelő püspöki város, Győr 16. század előtti levéltáráról is azt feltételezi, hogy „leveles láda lehetett, ami a városbíró otthonában állt”. *Bana József: Győr város levéltára.* Korunk (2001) 9. sz. 67.

48 A nevelési-oktatási intézmények működéséről szóló, ma is érvényes 11/1994. MKM rendelet: <http://net.jogtar.hu> (a letöltés ideje: 2011. febr. 12.).

osztódásnál fellépő probléma megoldására viszont nincs javaslatom. A szövegem első részében bemutatott uradalom egyetlen példája illusztrálhatja, milyen bonyolult helyzetek álltak elő. Keresztúron valaki 1541-ben két egész telekre kapott engedményeket; 1640 körül a két egész telekből három fél és két negyed telek lett összesen öt, három különböző nevet viselő tulajdonossal. Az egykor nyert mentesség mind az öt telekre állt. Az 1640 körül kezdett urbáriumban azonban nem jegyezték fel, ki tudta akkor a Sabhetly, Gerenczer és Saukowicz családok sok tagja közül a mintegy százéves oklevelet felmutatni.

Nemeseknél érvényesült bizonyos szabályozás. A Werbőczy István által rögzített szokásjog azt követelte, hogy a birtokra vonatkozó iratokat a legidősebb fiú őrizze.⁴⁹ Náluk sem sikerült azonban kiderítenem, mi történt az iratokkal, ha nem volt fiúörökös vagy egyáltalán nem maradt valakinek egyenes ági örököse.⁵⁰ A nagyobb familiáknál, egy-egy meghatározott levéltárra összpontosítva az irategyüttesek sorsát bizonyosan nyomon lehet követni. Itt azonban az egyszerű emberek okleveleinek őrzéséről van szó. Az ő iratkezelésükről egyelőre nem tudtam többet megállapítani. Csak az bizonyos, hogy az őrzés feladatának fontosságát megértették, mert a feladatot – minden nehézsége ellenére – véghezvitték. Ha úgy tetszik, hajnali értelemben vett tervszerűséggel jártak el.

KATALIN PÉTER

THE COMMON PEOPLE, THE CHARTERS AND THE ARCHIVES IN HUNGARY IN THE 16TH AND 17TH CENTURIES – WITH RESPECT THE PRECEDING THREE HUNDRED YEARS

According to István Hajnal, the European type of written communication was determined by the participation and needs of the masses. It was, consequently, not the product of an initiative coming from the ruling power. It was from a similar viewpoint that Jenő Szűcs described the formative role of peasant communities in the organisation of the framework of their own society.

The present article analyses the need for written communication through cases involving individuals. Since this need was essentially one aimed at getting or issuing charters, the author begins by defining the conception of the charter itself; she regards, following the definition of István Szabó, as charters all documents granting authority or rights, with no regard to their outward form.

The initiators of written communication were persons mediating between authorities and communities. The sources on such proceedings of the common people

49 Werbőczy István Hármaskönyve. Szerk. Márkus Dezső–Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen. Franklin, Bp., 1897. (Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár 1000–1895) 108., 110. (I. 42.)

50 Egy országos levéltár felállítását kimondó 18. század eleji törvény rendelkezéseiből arra lehet következtetni, hogy magánlevéltárak idők folyamán a legkülönbözőbb központi hivatalok őrzésébe kerülhettek: 1723:45. tc. Jóval korábbi, 1681-es törvény szerint a kamarának vissza kellett volna adnia a hűtlenségi perek során lefoglalt iratokat: 1681:38. tc. Magyar törvénytár. 1657–1740. évi törvényzikkék. Szerk. Márkus Dezső–Kolosvári Sándor–Óvári Kelemen. Franklin, Bp., 1900. (Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár 1000–1895) 294., 606., 608.

call the individuals concerned by name from the beginning of the 13th century on. There is no information on the problem why certain people were cast in the role or took on the role of mediators and initiators.

It is from a considerably late period, namely 1604, that we have good sources revealing a situation in which common people had to decide whether to make steps in order to get some charters. The scene where the events took place was the castle of the Batthyány family at Németújvár (today Güssing in Austria). The people who eventually decided to secure the documents were relatively few in number. Their only common feature was that they were all adult males who ran an independent economic unit. No similarities can be observed in terms of their outward circumstances. All signs seem to support the view that it was internal considerations, individual attitudes, possibilities and needs which determined whether a common man decided to get a charter or not.

Common people were conscious of the worth of charters, and knew exactly how to acquire and, eventually, to use them. Peasant communities had preserved such documents since the middle ages, presumably in the house of the village judge. Common people's families seem to have kept them in their own house in a place designed especially for that purpose. Their attachment to written communication was dictated by practical reasons.

Egy ismeretlen humanista: Peregi Albert pécsi prépost*

A magyar történetírás minden korban kiemelt fontosságot tulajdonított az európai művelődési irányzatok és eszme-rendszerek hazai képviselőinek. Ez különösen igaz a humanizmus, reneszánsz és reformáció, azaz a késő középkor és a kora újkor századaira.¹ A nyugati áramlatok hazai jelenléte, mind a kortársak, mind a korszakkal foglalkozó 19–20. századi kutatók számára az Európához való tartozás legfontosabb argumentumai közé tartozott. Janus Pannonius, Brodarics István, Oláh Miklós, Verancsics Antal és még sokan mások a magyar (horvát, dalmát) kulturális közegen túl az európai értelmiség előtt is (el)ismertek voltak, és továbbra is fontos feladat, hogy új nevekkal bővüljön a lista, már amennyiben ez lehetséges. Ebbe a körbe, a „res publica litteraria” polgárai közé tartozott Peregi Albert is, az ő pályáját mutatja be ez a tanulmány.²

A cím nem teljesen fedi a valóságot, hiszen Peregi neve nem ismeretlen a kora újkori magyar irodalom, egyház és közigazgatás története iránt érdeklődők előtt. A Mohács utáni két évtized eseményeiben rendre feltűnik a forrásokban, sőt titulusai alapján bizvást a döntést előkészítő elit tagjának tekinthető. Ezért első pillantásra meglepő, hogy életrajzát eddig nem írták meg, ám rövid levéltári búvárlat alapján is kijelenthető, hogy ez nem véletlen: Peregi után nem

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00387/10/2) és a Magyar Ösztöndíj Bizottság zágrábi kutatási ösztöndíjainak támogatásával készült.

1 Fontos megemlíteni, hogy a történetírás az elmúlt években meghaladta a három fogalom lineáris kapcsolatát. Mára evidencia, hogy a reformáció mellett a katolicizmus is a humanizmus és reneszánsz egyenrangú örököse, sőt a reformáció előzményei a késő középkori katolikus egyház belső reformtörekvéseiben is nagyon erősen megtalálhatóak. Ugyanakkor a humanizmus és a reneszánsz eszméje a kora újkori katolikus egyházban is jelen volt. *Jean Delumeau: Catholicism between Luther and Voltaire.* Burns&Oates, London, 1977.; *Uő: Reneszánsz.* Osiris, Bp., 1997. (Európa kultúrtörténete) 99–127.; *Michael A. Mullett: The Catholic Reformation.* Routledge, London, 1999. Azt is le kell szögezni, hogy ezek a kategóriák időben nem egymás után következtek, hanem egymást inspirálva, közel egy időben határozták meg a kora újkor ízlését és művészeti ideálját. A művészettörténeti szemléletre ld.: *Galavics Géza et al.: Magyar művészet a kezdetektől 1800-ig.* Corvina, Bp., 2001.

2 A tanulmány megírásában segített Ács Pál, C. Tóth Norbert, Dominkovits Péter, Fazekas István, Gecsényi Lajos, Glück László, Jankovits László, Lakatos Bálint, Oborni Teréz, Pálffy Géza és Tóth Gergely, ezúton köszönöm nekik.

maradt fenn intakt iratanyag, a vele kapcsolatos források szétszórva a Magyar Kamara és különböző családi levéltárak állagaiban találhatóak, összeszedésük aprólékos munka árán is csekély eredménnyel kecsegtet.

A rossz forrásadottságok ellenére nem haszontalan összegyűjteni és szintetizálni a róla szóló információkat. Alakja legalább három különböző vonatkozásban tarthat igényt az érdeklődésre: pécsi prépostként, kitűnő gazdasági szakemberként és hivatalnokként, valamint nyitott gondolkodású, mecénási hajlamokkal megáldott humanistaként.

Bátori István szolgálatában

Származását bizonytalanság övezi. Juhász Kálmán még több Peregi Albert egyidejű tevékenységét feltételezte az 1520-as években.³ Ma annyi valószínű, hogy vagy a Solt, vagy a Keve megyei Peregről származott.⁴ Születésének idejét tekintve is becslésekre kell hagyatkoznunk, mivel élete első évtizedeiről semmit nem tudunk. 1519-ből ismert az első róla szóló híradás, amikor egy vizsgálat során nádori küldöttként tevékenykedett,⁵ 1546-ban pedig már idős emberként említi egy forrás.⁶ Ezek alapján valamikor a 15. század utolsó harmadában születhetett, és pályafutása viszonylag későn kezdődött. Az 1519. évi adatból azonban kiderül, hogy ekkor Bátori István nádor szolgálatában állt, aki 1522 áprilisában kinevezte csanádi kanonoknak és marosontúli főesperesnek.⁷ Bátori a káptalan és Bosnyák Tamás püspöki vikárius tiltakozása dacára elérte a célját, sőt úgy tűnik, hogy az ellenkező helynököt le is váltotta a hivatalából. Érdekes momentum, hogy Peregi első ismert javadalma egybeesett Bátori királyi helytartói megbízatásával, nem kizárt, hogy a kettő összefügg egymással.⁸

A beiktatási parancsban az *egregius* és a *magister* jelzők szerepelnek a neve mellett, tehát középnemesi famíliából származott, de közvetlen családi kapcsolatairól nincsenek biztos adataink. Magisteri címe arra enged következtetni, hogy

3 Juhász Kálmán: A csanádi püspökség története (1500–1552). Makó, 1947. (Csanádvármegyei könyvtár 43.) 66–67.

4 Mindkettő mellett szólnak érvek. A Temesvártól délre fekvő délvidéki település megmagyarázná a csanádi kanonoki stallumát, valamint az 1510-es években temesi ispánként szolgáló Bátori Istvánnal való kapcsolat eredetét. Révay Ferenc közeli származása is ezt erősíti, ennek bővebb kifejtését ld. lejjebb. A Duna melletti, Keve oppidumhoz közeli Pereg pedig a fehérvári örkanonokságot, a szoros városi kapcsolatokat és a Mizsér családdal való rokonságot támasztaná alá. A települések beazonosítására: Engel Pál: Magyarország a középkor végén. Digitális térkép és adatbázis a középkori Magyar Királyság településeiről. CD-ROM. Térinfo Bt., Bp., 2001.

5 Bónis György: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Akadémiai, Bp., 1971. 407.

6 Gecsényi Lajos: A rejtélyes Thurzó. Thurzó Ferenc, a Magyar és az Udvari Kamara elnöke (1549–1563). Levéltári Közlemények 81. (2010) 13.

7 Magyar Országos Levéltár (Budapest; = MOL), Diplomatikai Levéltár 25 018 (átirat).

8 Politikátörténeti források Bátori István első helytartóságához (1522–1523). Közvetlen C. Tóth Norbert. MOL, Bp., 2010. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II.: Forráskiadványok 50.) 38., 41–42. sz. okl.

tanult külföldi egyetemen. A legvalószínűbbnek a bécsi universitas tűnik, ez ugyanis megmagyarázná ottani kitűnő kapcsolatait. Az egyetem kiadott anyakönyveiben azonban hiába keressük a nevét,⁹ és negatív eredménnyel zárult Krakkó, valamint az itáliai egyetemek anyagainak az átnézése is.¹⁰ Iskolázottságának megállapítása így további kutatások feladata.

1522-ben királyi szállásmester (*hospitium regalium distributor*),¹¹ utána azonban néhány évig nem hallunk róla, míg 1526 őszén fel nem bukkan Bátorin Pozsonyban. Karrierje szempontjából meghatározó volt a mohácsi csatát követő néhány hónap, amikor a nádor rendkívül aktívan politizált a Habsburg trónjelölt érdekében. Ma már tudjuk, hogy éppen a nádor környezetében dolgozták ki Ferdinánd trónigényének a jogi legitimitációját,¹² és ebben Pereginek komoly szerepe lehetett. Mindvégig jelen volt Pozsonyban, ahol Bátorin szűkebb környezetéhez tartozott.¹³ November 13-án Albert diák (*Albertus litteratus*) a kocsik kifizetésére kapott hat forintot, 18-án ő számolt le egy nagyobb összeget urának, 23-án pedig őt küldték Bécsbe a magyar urak pozsonyi tanácskozásának hírével.¹⁴ Azt nem tudom pontosan, hogy milyen minőségben szolgált ekkor a nádor mellett, de komoly esély van arra, hogy 1526 őszén ő váltotta Révay Ferencet a nádori magántitkári (*secretarius palatinalis*) tisztségben.¹⁵ December 10-én papír vásárlására kapott pénzt Pozsonyban,¹⁶ de az első konkrét adatom a titkári pozícióra csak egy 1527. július 5-én kelt királyi ígérvényből van.¹⁷

Pereginek az előkészítésben végzett szerepével magyarázhatjuk, hogy személyesen is részt vett a december 15-én lezajló diétán.¹⁸ Nem kizárt, hogy a ná-

9 A bécsi egyetem magyar nemzetének anyakönyve 1453-tól 1630-ig. Kiadja Schrauf Károly. MTA, Bp., 1902. (Magyarországi tanulók külföldön 4.); Die Matrikel der Universität Wien. III/1. Bearb. Franz Gall. Köln, 1959.

10 Olasz egyetemeken járt magyarországi tanulók anyakönyve és iratai 1221–1864. Kiadja Veress Endre. MTA, Bp., 1941. (Olaszországi Magyar Emlékek 3.); A krakkói magyar tanulók-háza lakóinak jegyzéke (1453–1558). Az eredeti kéziratból közli és magyarázza Schrauf Károly. MTA, Bp., 1893. (Magyarországi tanulók külföldön 3.)

11 *Juhász K.*: i. m. (3. jz.) 67–68. Szerinte azonban itt egy másik, hasonneví személyről van szó.

12 „Az nádorispán Pozsonban új dolgokat indítana, és hogy nem akarna addig megnyugodni, míg Ferdinánd Magyarországból királlyá nem választatnék s be nem vitetnék.” Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I–III. S. a. r. Benits Péter. Balassi, Bp., 2001–2009. (Történelmi források I/1–3.) 235.

13 *C. Tóth Norbert*: Ecsedi Bátorin István nádor pozsonyi tartózkodásának számadáskönyve. Adalékok Magyarország 1526 végi politikatörténetéhez. Levéltári Közlemények 80. (2009) 169–208.

14 *C. Tóth N.*: Bátorin-számadáskönyv i. m. (13. jz.) 179.: 139., 183.: 281., 184.: 361. tétel.

15 Révay szintén a Délvidékről, Szerém és Bodrog megyei családból származott. Valószínűleg régebből ismerte Peregit. Ő biztosan nem tanult külföldön, iskoláit Budán végezte. Talán ez lehet a kulcs Peregéi tanulmányaira is. A Révayakra legújabban ld. *Pálffy Géza*: Különleges úton a magyar arisztokráciába: a Révay család a 16. században. Történelmi Szemle 51. (2009) 1–20.

16 *C. Tóth N.*: Bátorin-számadáskönyv i. m. (13. jz.) 191.: 640., 193.: 711. tétel.

17 Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. I–V. Szerk. Bunyitay Vince–Rapaics Rajmund–Karácsonyi János et al. Szent István Társulat, Bp., 1902–1912. (= ETE) I. 329.

18 Istvánffy i. m. (12. jz.) I. 237. December 10–15-e között biztosan a városban volt. *C. Tóth N.*: Bátorin-számadáskönyv i. m. (13. jz.) 173. Ortway említi, hogy a november 30-án kiállított meghí-

dori felszólalás és a Révay által előadott jogi érvelés előkészítésében is komoly szerepet vállalt.¹⁹ Így nem csoda, hogy az év végén a Habsburgok valósággal elhalmozták adományokkal a néhány héttel korábban még papiros és tinta megvételével megbízott titkárt. December 26-án Ferdinánd megerősítette az özvegy Máriának egy pozsonyi házra tett adományát, és üresedés esetén neki ígérte az esztergomi éneklőkanonokságot, valamint a székesfehérvári örkanonokságot.²⁰ Sőt abba is beleegyezett, hogy a budai Mendel Izrael zsidó prefektus háza Peregi tulajdonába kerüljön.²¹ Bár a nagy értékű ingatlan 1530 után valószínűleg elvezett Peregi számára, a koronázás utáni hetekben mindezek egy nagyon komoly szolgálat ellentételezései lehettek.²²

Valószínű, hogy ezekben a hetekben Peregi megkapta a pécsi kispósti címet is. Istvánffy művében ugyanis konkrétan szerepel, hogy Peregi prépostként vett részt a pozsonyi országgyűlésen.²³ Mivel ekkor Macedóniai László töltötte be a nagypréposti tisztséget, így ez nem jöhet számba Peregi esetében. Mária királyné azonban 1526. október 25-én Bátorinak adományozta a kispósti javadalom kegyuraságát,²⁴ a nádor pedig ezek után Pereginek juttathatta a stallumot. Arra ugyanis nincsen adatunk, hogy más viselte volna a Mohács utáni években.

Peregi 1527-ben további birtokadományokban részesült. Szapolyainak az országból való kiszorítása után Ferdinánd párthívei joggal reméltek újabb osztogatást, és ennek során kapta meg Korotnai Jánossal közösen szakácsi Kovácsi Gergely és Farkas Somogy megyei birtokait.²⁵ Júliusban Gerendi Miklós fonto-

vólevélen az ő neve is szerepelt, de erre forrást nem találtam. *Ortvay Tivadar*: Pozsony város története. IV/1. A város politikai szereplése a XVI-ik század első felében, a mohácsi vésztől I. Ferdinánd király haláláig 1327[!]-1564. Pozsonyi Első Takarékpénztár, Pozsony, 1912. 88.

19 Magyar Országgyűlési Emlékek. I–XII. Szerk. Fraknói Vilmos–Károlyi Árpád. MTA, Bp., 1874–1917. (Magyar Történelmi Emlékek III.: Országgyűlési Emlékek) (= MOE) I. 45., 52–53.

20 Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs. A birodalmi levéltárak magyar vonatkozású iratai. Tematikai leltár. I–II. Összeáll. Buzási János. MOL, Bp., 1979. (Levéltári Leltárak 76.) I. 74.

21 Magyar–zsidó oklevéltár. I–VIII. Szerk. Friss Ármin et al. Izraelita Magyar Irodalmi Társulat etc., Bp., 1903–1970. (= MZsO) V/1. 328. reg.

22 A prefektus egykori házát 1534-ben egy gazdag zsidó kereskedő visszakérte Gritti Alajos kormányzótól azzal az ajánlattal, hogy évi 10 000 aranyat fizet érte 10 éven keresztül. *Scheiber Sándor*: Héber kódexmaradványok magyarországi kötetstáblákban: a középkori magyar zsidóság könyvkultúrája. Magyar Izraeliták Országos Képviselője, Bp., 1969. 114.

23 Istvánffy i. m. (12. jz.) I. 237. Valószínűleg ez alapján került be a szakirodalomba is: *Barta Gábor*: Illúziók esztendeje (Megjegyzések a Mohács utáni kettős királyválasztás történetéhez). Történelmi Szemle 20. (1977) 21.; *C. Tóth N.*: Batori-számadáskönyv i. m. (13. jz.).

24 Documenta ad historiam familiae Batori de Ecsed spectantia. I. Ad edendum praeparaverunt Richardus Horvát–Tiburtius Neumann–Norbertus C. Tóth. Jósa András Múzeum, Nyíregyháza, 2011. (A nyíregyházi Jósa András Múzeum kiadványai 67.) 277. okl. Ferdinánd 1527. július 11-én erősítette meg az adományt: ETE I. 329.

25 *Buzási J.*: i. m. (20. jz.) 121. 1527. júl. 13. Promissio Korotnai Jánosnak és Peregi Albertnek Moorh falura, Kovácsi faluban részirtokokra, Reykh és Szilvásdancs praediumokra, Apch, Gyugh, Szenna, Fejéregyház falvakra és Ujszulok praediumra. Adománylevél: MOL A 57 Magyar Kancelláriai Levéltár, Libri regii I. köt. fol. 5. 1527. nov. 15.

sabb pozícióba való helyezése esetére a fehérvári örkanonokságra kapott újabb ígéretet,²⁶ igaz, az esztergomi éneklőkanonoki kinevezésből semmi nem lett.

A Mohács utáni esztendőök hiányos forrásadottságát jelzi, hogy Peregi a következő években újra eltűnik a szem elől. Az bizonyos, hogy továbbra is Bátori nádor szolgálatában állt, és bár forrásaim nincsenek rá, de valószínűleg többnyire Pozsonyban, Bécsben, Budán élt, talán részt vett a kamarai adminisztráció megszervezésében is. 1528-ban Jacobus Piso végrendeletének egyik végrehajtója.^{26a} 1530-ban legalább kétszer megfordult Lengyelországban: nyáron Zsigmond királynál járt, októberben pedig Tomicki Péter krakkói püspökkel tárgyalt Zsófia hercegnő ügyében. Ekkor beszámolt egy jelentősebb felvidéki török pusztításról, valamint Ferdinánd Bécs körüli hadmozdulatairól is. Ebből valószínűsíthető, hogy többnyire ezen a környéken tartózkodott a nádor – és így az udvar – környezetében.²⁷ Az Oláh Miklóssal folytatott levelezéséből kiolvasható Peregi növekvő befolyása. Már az jelzésértékű, hogy a kitűnő humanista a barátságába fogadta, és nem véletlen, hogy eltávozása után tőle várt tájékoztatást a magyarországi ügyekről.²⁸ Az adatok sporadikussága ellenére megkockáztathatjuk, hogy 1527–1530 körül Peregi egyre ismertebbé vált a központi kormány szerveknél és az udvarban, és a nádor legszűkebb bizalmasai közé tartozott. Dominusa halálával Peregi pályája azonban komoly fordulatot vett.

A pécsi kapcsolat

A nádor elhunytával Peregi elhagyva a Bátori családot, királyi szolgálatba lépett, és ezzel párhuzamosan megkapta a pécsi nagyprépostságot.²⁹ Ezzel az ekkor még szerény birtokállománnyal rendelkező Peregi bekerült a főpapok, és ezzel a magyar főméltóságok sorába. Ő volt az utolsó pécsi prépost, aki a város elfoglalása

26 Österreichisches Staatsarchiv (Bécs; = ÖStA), Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Ungarische Akten (= HHStA UA) 1527. júl. 5. Gévay Antal gyűjtése. Kiadva: ETE I. 329.

26a *Németh Lajos*: Adalék Pisó Jakab életiratához. Történelmi Tár (1885) 764–767.

27 Adat Tomiciana. XII. Bibliotheca Kornicensis, Posnaniae, 1906. 242–243., 308–309.

28 Oláh Miklós II. Lajos és Mária királyné titkára, utóbb magy. orsz. cancellár, esztergomi érsek-primás és kir. helytartó levelezése. Közli Ipolyi Arnold. MTA, Bp., 1875. (Magyar Történelmi Emlékek I.: Okmánytárak 25.) (= Oláh-levelezés) 45. 1530. febr. 18. Linz. Oláh Miklós Peregi Albertnek.

29 Peregi a kisprépostságot valamikor elhagyta, hiszen 1543-ban már a saját emberét akarta ehhez a javadalomhoz juttatni, azaz ő ekkor már csak nagyprépost lehetett. ETE IV. 204. Mivel azonban a forrásokban mindvégig egyszerűen csak prépostként szerepel, nem könnyű az előlépés dátumát meghatározni. A legvalószínűbbnek a királyi szolgálatba lépés ideje tűnik, hiszen a nagypréposti stallum kegyura az uralkodó volt, akinek lehetősége volt ezzel honorálni Peregi szolgálatait. C. Tóth Norbert többek között Mályusz Elemér alapján szintén 1530-ra tette a kinevezést, és bár erre konkrét adat nincsen, a felvetés megfontolandó. *Mályusz Elemér*: Egyházi társadalom a középkori Magyarországon. Műszaki, Bp., 2007. 195.; C. Tóth N.: Bátoriszámadéskönyv i. m. (13. jz.) 197. Peregi legkésőbb 1530. július 21-én már királyi szolgálatban állt, ennél korábbi adatot nem ismerek.

előtt ténylegesen betöltötte ezt a tisztséget és élvezte ennek jövedelmét. Az 1542. évi rovásadó-összeírás szerint Baranyában az övé volt Cserdi, Turony és Mányok. Ezek jövedelméből békeidőben nyugodtan meg lehetett élni, és Cserdi adóját ekkor biztosan ő kapta kézhez.³⁰ A hivatal valós betöltésére utal, hogy a Zala megyei Hosszúpáh és Németpáh birtokokat, amelyeket Peregi az 1530-as években kapott adományként, 1643-ban Pécsi András akkori pécsi prépost mint egyházi birtokot kívánta visszaszerezni uzurpálójától.³¹ Peregi neve összeforrt a pécsi préposti címmel, és ez még akkor is igaz, ha a középkorban megszokott módon e tisztséget az udvari szolgálataiért kapta. Nem valószínű ugyanis, hogy nagy hatással lett volna Pécs egyházi életére, avagy hosszabb időt töltött volna el a városban. Sőt arra sincsen adat, hogy akár csak átutazóban megfordult itt, így nem meglepő, hogy a pécsi káptalan történetét tárgyaló monográfia nem említi préposti kinevezését.³² Pedig a város elfoglalása előtti pillanatokból van arra adatunk, hogy igyekezett befolyásolni a kanonoki kinevezéseket, amikor a megüült kispréposti pozícióba saját kancellistáját akarta bejuttatni.³³ Kapcsolata ennek ellenére nem mondható formálisnak Baranyával, hiszen a vármegye alispáni tisztét több éven keresztül betöltő Istvánffy Pál testvére, Istvánffy Ferenc a familiárisaként szolgált az 1540-es években.³⁴ Rokoni kapcsolatain keresztül naprakész információi voltak a város és környékének eseményeiről is, hiszen Mathyssy György, Kanizsa várának provizora, Nádasy Tamás szervitora atyafiságban állt vele.³⁵

Kamarai szolgálatban

Ez az év más tekintetben is rendkívül fontos volt az életében, mert immár királyi szolgálatban részt vett a kora újkori Magyar Királyság egyik legfontosabb központi szervének, a Magyar Kamarának a pozsonyi újjászervezésében.³⁶ Peregi a folyamatos munka miatt ekkortól Pozsonyban élt, ám uralkodói megbízatásai gyakran készítették utazásra.

30 Cserdiben 1542-ben 12, Turonyban 1551-ben 5, Mányokon (a mai Nagymányok) 1564-ben 11,5 adózó portát írtak össze. *Horváth J. Gyula–Timár György*: XVI. századi dikális konskripciók Baranya megyéről (1542, 1551, 1564). *Baranyai Helytörténetírás* 5. (1972) 26., 68., 85.

31 *Timár György*: A pécsi címzetes (választott) püspökök birtokmegőrző törekvései a török hódoltság idején. In: Pécs a törökkorban. Szerk. Szakály Ferenc–Vonyó József. Pécs Története Alapítvány, Pécs, 1999. (Tanulmányok Pécs történetéből 7.) 164.

32 *Paulus Aigl*: *Historia brevis venerabilis capituli cathedralis ecclesiae Quinque-ecclesiensis a prima eiusdem origine usque finem anni 1838. concinnata*. Quinqueecclesiis, 1838. 77–79.

33 ETE IV. 204. 1543. febr. 8. Pozsony. Várdai Pál Ferdinándnak.

34 *Ember Győző*: A magyar királyi pozsonyi kamara zárszámadása 1542-ben. *Levéltári Közlemények* 61. (1990) 69–71. Az Istvánffyakra ld. *Holub József*: A Kisasszonyfalvi Istvánffy család. *Turul* 27. (1909) 112–123.

35 ETE III. 143. 1537. márc. 3. Prága. Mathyssy beszámoló: uo. 112–113., 121–122.

36 A kamara történetére ld. *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. MOL, Bp., 1946. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III.: Hatóság- és hivataltörténet 1.); *Acsády Ignác*: Magyarország pénzügyei I. Ferdinánd uralkodása alatt. MTA, Bp., 1888.

A kamara hatásköre a pénzügyigazgatáson túl a közigazgatás nagy részére is kiterjedt, az itt tevékenykedők pedig a hivatali elit legképzettebb tagjainak tekinthetők.³⁷ Épp ezért nagyon fontos Peregi esetében is a kamaránál eltöltött hosszú időszak, ahol többek között a jogi végzettségű, diplomáciában is jártas Pemfflinger István, Werner György és Georg Reichersdorfer voltak a kollégái. Az eddigi kutatásokból kiderül, hogy döntő többségében humanista műveltségű szakemberek dolgoztak az apparátusban, igaz „a mai napig még mindig csupán a Magyar Kamara állományára vonatkozó prozopográfiai és archontológiai vizsgálódások kezdeteiről beszélhetünk”.³⁸

Ferdinánd 1531. július 21-én szervezte újjá a kamarát, és titkárának (*camerae Hungariae secretarius*) Peregi Albert királyi titkárt (*secretarius regius*) nevezte ki.³⁹ Az állami adók adminisztrációja mellett a hatáskörébe tartozott többek között a királyi magánbirtokok és harmincadhivatalok felügyelete is. Október 6-án már a kamarai elnök Pemfflinger és ő ellenjegyezte a Mária királyné kezében levő pozsonyi és soproni harmincadok igazgatásával megbízott Erasmus Christoph utasítását.⁴⁰

Peregi a pénzügyi reformok bevezetése mellett nagyon hamar belekerült a magyar belpolitika fő sodrába is. Az évek során mind komolyabb feladatokkal bízta meg az uralkodó, aki méltán bízhatott titkára hűségében. Peregi mindvégig megmaradt Ferdinánd oldalán, miközben a János pártján állókkal sem szakadt meg a kapcsolata. A másik féllal szembeni békülékeny hangvétel és tolerancia tipikus humanista attitűd volt, jó példa erre Brodarics István elismertsége.⁴¹ Peregi már 1531 végén bizonyíthatta képességeit, amikor a Pozsonyban székelő magyar tanácsosok Bessenyei Istvánnal együtt őt küldték követségbe a kenesei, úgynevezett király nélküli országgyűlésre.⁴² Fő feladatuk az volt, hogy megaka-

37 *Gecsényi Lajos*: A döntést előkészítő hivatalnoki elit összetételéről. A Magyar Kamara vezetői és tanácsosai. In: Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára. Szerk. Ormos Mária. Osiris, Bp., 2003. 100–117.; *Uő*: A Magyar Kamara tanácsosainak összetételéről a XVI. században. In: A történelem és a jog határán. Tanulmányok Kállay István születésének 70. évfordulójára. Szerk. Seifert Tibor. ELTE BTK, Bp., 2001. 55–70.; *Uő*: Egy kamarai tisztségviselő a XVI. században. Nagyváthy Ferenc. Turul 72. (1999) 77–83. A 17. századra *Fallenbüchl Zoltán*: A Magyar Kamara tisztségviselői a XVII. században. Levéltári Közlemények 39. (1968) 233–265.; *Gecsényi Lajos–Tatjana Guszarova*: A Szepesi Kamara tisztségviselői 1646–1672 között. Századok 137. (2003) 653–672.

38 *Gecsényi L.*: Hivatalnoki elit i. m. (37. jz.) 101.

39 Uo. 103. A királyi titkárok szerepére *Szilágyi Loránd*: A királyi secretariusok intézménye és az újkori magyar állam. In: Emlékkönyv Domanovszky Sándor születése hatvanadik fordulójának ünnepére. Egyetemi Ny., Bp., 1937. 547–561.; *Kubinyi András*: A királyi titkárok II. Lajos király uralkodása idején. Gesta 6. (2006) 3–22.

40 *Ember Gy.*: Magyar közigazgatás i. m. (36. jz.) 205.

41 Brodarics pályafutására ld. legújabban: *Kasza Péter–Pálffy Géza*: Brodarics-émlékkönyv. Egy különleges pártváltás a mohácsi csata után. Brodarics István szerémi püspök búcsúlevele I. Ferdinánd királyhoz (1527. március 18., Dévény). MOL, Bp., 2011.

42 A gyűlésre vonatkozó iratanyag: MOE I. 382–422. Peregi és Bessenyei kiválasztásáról Szalaházy Tamás informálta az uralkodót, akit Ferdinánd Thurzó Elekkel közösen még november 30-án bízott meg a gyűlésen való részvétellel. „Visum nobis est, ut vos quoque cum aliis servitoribus

dályozzák a gyűlést a döntéshozatalban,⁴³ és ezt sikerrel teljesítették, mert január 5-én Maylád István és Zalay János arról számoltak be Ferdinándnak, hogy Peregiék arra biztatták a résztvevőket, hogy egy másik időpontban hívjanak össze gyűlést a kérdések eldöntésére.⁴⁴ Albert prépost nem tartózkodott sokat Kenesén, január 10-én már Pozsonyból számolt be a gyűlésről az uralkodónak, Wolfgang Montfort császári követnek⁴⁵ és Pimpinelli pápai nunciusnak.⁴⁶ A kenesei szolgálataért ismét – immár harmadszor – kapott ígéretet egy fehérvári kanonoki stallumra, azaz Ferdinánd elégedett lehetett az eredménnyel.⁴⁷

Peregit tavasszal a pozsonyi országgyűlésen találjuk, ahol Ferdinánd vajmi kevés reménnyel igyekezett lecsillapítani a magyar nemesség forrongását.⁴⁸ A szultáni hadjárat és a császári segítség ismételt elmaradása tovább gyengítette Ferdinánd pozícióit, igaz, a magyar rendeknek ekkor már János királyban sem volt bizodalomuk. Tudták jól, támogatása a szultán hódítását segíti elő. Ebben a helyzetben került sor Ferdinánd és Szülejmán között a fegyverszüneti tárgyalásokra, amelyről a magyar tanácsosoknak is lehetőségük volt véleményt mondani. 1533 márciusában Peregi Albert is jelen volt Bécsben, ahol a magyar delegáció egyöntetűen elutasította a béketervezet pontjait.⁴⁹

A magyar rendi érdekek melletti kiállás nem hátráltatta Peregi karrierjét. A kamaránál betöltött állás, az állandó pozsonyi jelenlét miatt jelentős informális befolyása lett. Titkári munkájáért évi 300 forintot utaltak ki a számára, ami tisztes megélhetést biztosított, és ehhez járult még a préposti, illetve a magánbirtokaiból származó jövedelem.⁵⁰ Tisztéből kifolyólag napi kapcsolatban állt a döntéshozói elittel, és gyakran ő volt a kapcsolattartó Szalaházy Tamás és Thurzó Elek helytartók, valamint a fontosabb magyar arisztokraták között. Szalaházy megbízásából 1532 májusában felkereste Batthyány Ferencet németújvári rezidenciájában, aki tőle tudta meg a legújabb híreket,⁵¹ szeptemberben pedig Oláh

nostris, ad dictum conventum mitteremus.” Uo. 383. Szalaházy beszámolója: ÖStA HHStA UA Fasc. 19. Konv. B. fol. 84–87. 1531. dec. 28. Pozsony. Nem lehet véletlen Peregi delegálása, egykori ura, Bátori nádor már 1530 májusában gyűlést szervezett az elégedetlen Ferdinánd-párti urak számára. MOE I. 258–288.

43 „ne quid in eo conventu decerneretur”. ÖStA HHStA UA Fasc. 19. Konv. B. fol. 84–87. 1531. dec. 28.

44 „Cum autem Nuncii dominorum in ipsum Conventum ad nos venissent, nos hortantes, ut istum Conventum ad alium terminum prorogaremus...” MOE I. 352.

45 Uo. 410.

46 *Fraknói Vilmos*: Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a Római Szent-Székkal. I–III. Szent István Társulat, Bp., 1901–1903. 25.

47 ÖStA HHStA UA 1532. febr. 10. Gévay Antal cédulakatalógusából.

48 MOE I. 435.

49 *Szalay László*: Magyarország története. I–V. Lauffer–Stolp, Pest, 1861–1866. IV. 145–146.; Oláh-levelezés 336. 1533. ápr. 2. Bécs. Cornelius Schepper Oláh Miklósnak.

50 ÖStA Allgemeines Verwaltungsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv (= HKA), Hofffinanz Ungarn (= HFU) r. Nr. 2. Konv. 1545. fol. 122–126.

51 Monumenta Habsburgica regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae. I–III. Ed. Emilij Laszowski. Zagrabiae, 1914–1917. (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 35., 38., 40.) (= Mon. Habs.) II. 125. 1532. máj. 29. Újvár. Batthyány Ferenc Szalaházy Tamásnak.

kért tőle ismételten információkat a fontosabb eseményekről.⁵² Ez év folyamán Ferdinánd követeként Zsigmond király krakkói udvarában is megfordult, ahol találkozott az éppen ott tanuló, későbbi neves erasmistával, Sylvester Jánossal. Rendkívül nehéz szétválasztani Peregi kamarai és királyi titkári funkcióját ezen adatok alapján. A helytartók mellett előbbi tisztségében járt el, Ferdinánd nevében pedig királyi titkárként.

Miután Ferdinánd 1533. július 30-án elrendelte a kamarai számadások pontos vezetését, mind több teher hárult a megbízható munkaerőnek számító Peregire. A következő év márciusán ő figyelmeztette a korábban munkatársaként dolgozó Kisserényi Ferencet, Léva várának kapitányát és Bars megye dikátorát, hogy ne tartson magánál több pénzt az adóból, mint amennyit ő elrendelt.⁵³ Július 2-án Ferdinánd kamarai kézbe vette a pannonhalmi apátságot, és Peregit bízta meg a vár és a birtokok átvételével.⁵⁴ Ő azonnal odautazott, átvette Deák Balázs várnagytól a várat, majd azt az általa beiktatott Máté apát gondjaira bízta. Mindez négy nap leforgása alatt megtörtént, Peregi tehát energikusan járt el az ügyben.⁵⁵ Nem rajta múlt, hogy a leváltott várnagy bíróság elé vitte az ügyet, ahol a prépost közbenjárására csak elodázni lehetett a pert, amely így még a következő év tavaszán is javában folyt.⁵⁶

Ember Győző szerint 1535-ben királyi jogügyigazgatóként (*sacrae regni coronae Hungariae director*) szerepelt, amely poszton a következő évben Raveni Mihály váltotta. A királyi jogügyigazgatók védték a Szent Korona és a király javait a bíróságok előtt. E posztot mindig magiszterek, azaz egyetemet végzett személyek kapták a kora újkorban.⁵⁷ Csábító lenne elfogadni Ember adatát, mert ez bizonyítaná Peregi külföldi tanulmányait, azonban a pontos forrás ismerete nélkül egyelőre csak fenntartásokkal lehet kezelni az információt.

A néhai nádor szerepe eddig is nyilvánvaló volt Peregi életében, azt azonban talán maguk az érintettek sem gondolták, hogy Bátori még évekkel a halála után is segítségére lesz pártfogoltjának. Pedig így történt, hiszen Várdai Pál esztergomi érsek a néhai Bátori nádortól mint kegyúrtól kapott kijelölésére hivatkozva adományozta a somogyvári Szent Egyed-apátságot Pereginek.⁵⁸ Hiába a nádor végakarata, Pereginek nem sikerült birtokba venni az apátságot. Bár joggal bízhatott abban a Habsburg-kormányzat, hogy a hatalma csúcsán álló Török Bálint az óriási birtokadományokért cserébe lemond a jogtalanul elfoglalt egyházi javokról, ez nem következett be. A befolyásos földesúr elfogatásáig szilárdan kezében tartotta a birtokot, és adóját magának szedte be.⁵⁹ Albert prépost

52 Oláh-levelezés 247. 1532. szept. 20.

53 MOL E 15 3. doboz fol. 9. 1534. márc. 9.

54 ETE II. 358. 1534. júl. 2. Pozsony.

55 Uo. 1534. júl. 6. Szentmárton.

56 Uo. III. 4. 1535. jan. 16.

57 *Ember Gy.*: Magyar közigazgatás i. m. (36. jz.) 146–147.

58 ETE III. 53. 1535. szept. 19. Bécs.

59 Török somogyi pusztításaira ld.: Enyingi Török Bálint. A bevezetést írta és a forrásokat közzétezi Bessenyei József. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1994. 102–104., 117–118., 121., 124.

csak 1541 végén vált Somogyvár urává, ám innentől aktívan részt vett Somogy vármegye életében. Igyekezett a kamara hatáskörét is kiterjeszteni a megyére, ahol hosszú évekig Török Bálint maga szedte be a királyi adókat. Nem véletlen, hogy kamarai munkatársától, Rajky Tamás tanácsostól kapott információkat a megyei eseményekről.⁶⁰

Peregi Somogy mellett Szlavóniában is eljárta a kamara érdekében, ahol 1535-ben egyes uradalmak birtokjoga miatt a Zrínyi családdal is összetűzésbe keveredett. Úgy tűnik, Ferdinánd ekkortól kezdve törekedett arra tudatosan, hogy minél több kétes jogigényű birtokot vegyen kincstári kezelésbe. Szlavóniában ekkor már évek óta viták tárgyát képezték az 1531-ben magtalanul elhalt Karlovics János uradalmi, jelesül Medvevár, Rakonok és Lukavec. Az uralkodó mindenképp el akarta kerülni, hogy a birtok a megbízhatatlannak kikiáltott Zrínyiek kezébe kerüljön, ezért hosszas huzavona után Peregit küldte a várak átvételére.⁶¹ 1535. július 23-án utasította a zágrábi káptalant, hogy haladéktalanul adja a prépost kezébe az immár királyi birtoknak tekintett uradalmakat.⁶² Válaszul a Zrínyiek a horvát rendeket mozgósították, akik szeptember 19-én terjedelmes feliratban kérték az uralkodót a döntés megváltoztatására.⁶³ Ferdinánd erre lemondott a birtokok megszerzéséről. Eközben Peregi sok tapasztalatot szerzett, és a következő években mind több szlavóniai ügyben ő referált az uralkodónak.

Az egyes ügyekre való szakosodás kétségkívül megindult a kamaránál, ám a jelenség mikéntjének a kitapintása nem egyszerű. Peregi esetében előfordult, hogy a kassai harmincadost intette meg egy krakkói kereskedő panasza nyomán,⁶⁴ vagy éppen fogottbíróként tevékenykedett egy Erdődy Simon és Korlátkövi Anna között zajló perben.⁶⁵ Ő figyelmeztette Nagyszombat magisztrátusát, hogy tehetős polgárai elmulasztották megfizetni a harmincadot.⁶⁶ Tehát szinte az ország egészére kiterjedt a tevékenysége, az azonban feltűnő, hogy Ferdinándnak szinte valamennyi Szlavóniával foglalkozó utasítását ő expedálta.

60 ÖStA HHStA UA Fasc. 52. Konv. B. fol. 151–152. 1543. júl. 31. Pozsony. Peregi Albert Ferdinándnak.

61 *Varga Szabolcs*: Adalékok a Zrínyi család felemelkedésére. A Karlovics-örökség. In: Zrínyi Miklós élete és öröksége. Szerk. Varga Zoltán. Szigetvári Várbaráti Kör, Szigetvár, 2009. 25.

62 Monumenta historica nob. communitatis Turopolje olim „campus Zagrabienensis” dictae. I–IV. Collegit et sumptibus eiusdem communitatis edidit Emilius Laszowski. Zagrabiae, 1904–1908. (= Turopolje-oklt.) III. 26. okl. 1535. júl. 23. Bécs.

63 Uo. 28. okl. 1535. szept. 19.

64 MOL E 15 3. doboz fol. 10. 1536. aug. 21. Peregi Albert Paulus Prendorfer kassai harmincadostnak Valentius Preyer krakkói kereskedő ügyében.

65 *Karácsonyi János*: Oklevéltárvonatok a szentmiklósi és óvári gróf Pongrácz család levéltárából. Történelmi Tár 20. (1897) 693.

66 1542. dec. 13. Pozsony. Peregi Nagyszombat városának arról, hogy Sánta Ambrus és Baráti Fábián több esetben elmulasztották a harmincadfizetést. *Bessenyei József*: A nagyszombati Sánta Ambrus működése a Baráti Fábiánnal alakított kompániában és a családi kötelékben. In: *Auxilium historiae. Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére*. Szerk. Körmen-di Tamás–Thoroczkay Gábor. ELTE BTK, Bp., 2009. 64.

Úgy tűnhet, hogy amíg Pétervárad Balázs és Werner György kamarai tanácsos inkább a felső-magyarországi vármegyék adóügyeivel foglalkozott,⁶⁷ addig Peregire – és, amint látni fogjuk, Bornemissza Pálra – a szlavón területek maradtak.⁶⁸ Peregi aláírása díszleg Ferdinánd 1536. január 2-án Kasztellánffy János királyi familiárisnak írt levelén, amelyben az új szerződésről és az adószedés módjáról tájékoztatja.⁶⁹ Szintén ő jegyezte az uralkodó Ernuszt Gáspárnak és Farkasnak írt levelét a hadiadó haladéktalan beszolgáltatásáról.⁷⁰ Kamarai titkárként megkerülhetetlenné vált a szlavóniai adóügyek irányításában, és ezzel párhuzamosan a tartomány irányításában tapasztalható zavarokat is rajta keresztül próbálta megoldani az uralkodó.

Szlavón közigazgatási reformok

A Habsburg-párt helyzete 1537-re erősen megrendült Szlavóniában. A problémák sokrétűek voltak; már évek óta nem sikerült bánt találni a tartomány élére, ez szétzilálta a közigazgatást és komolyan frusztrálta a szlavóniai nemességet. Ehhez járult Szapolyai pártjának ismételt megerősödése Török Bálint átállásával. Pozsega vármegye váratlan elvesztése szintén felerősítette a törökökkel való megegyezést szorgalmazó hangokat. Ferdinándnak ezért 1537-ben a legfontosabb feladatává vált, hogy rendezze az irányítás kérdését, és egy sikeres hadjáratral megerősítse az ingadozók hűségét. Ebben az ügyben Peregire kulcsszerep hárult: meg kellett egyeznie a báni tisztségre kiválasztott Pekry Lajossal, valamint rá kellett szorítania a rendeket a hadiadó befizetésére, amiből a tervezett hadjáratot finanszírozták volna.⁷¹

Ferdinánd már január 3-án tudatta a szlavón rendekkel, hogy Kasztellánffy Jánosra és Bradács Imrére bízta az adó adminisztrációját. A levél Peregi szignó-

67 *Gecsényi L.*: A Magyar Kamara tanácsosainak összetételéről i. m. (37. jz.) 57.

68 A területi megosztás nem volt ismeretlen a nyugati államok adminisztrációjában, ld. *Szilágyi L.*: i. m. (39. jz.) 548. Ám kérdéses, hogy itt valóban erről volt-e szó. Nem kizárt, hogy egyszerűen az ügyek többsége ekkor szlavóniai volt.

69 Mon. Habs. II. 267. 1536. jan. 2. Bécs. Kasztellánffy életrajzi adatai: *Pavao Maček–Ivan Jurković*: Rodoslov plemića i baruna Kaštelanovića od Svetog Duha (od 14. do 17. stoljeća). Hrvatski Institut za Povijest, Slavonski Brod, 2009. 152–160.

70 Mon. Habs. II 274. 1536. márc. 29. Bécs. Meg kell említeni, hogy kiadásra került egy oklevél, amelyet azonban valószínűleg rosszul datáltak. Eszerint 1536. október 25-én Ferdinánd üzent Kasztellánffynak, hogy Peregi Albert pécsi prépostot, kamarai titkárt, tanácsost és prefektust küldi a szlavón diétára. Hrvatski saborski spisi/Acta comitialia regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae. I–V. Ed. Ferdo Šišić. Zagrabiae, 1912–1918. (Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium 33., 36., 39., 41., 43.) (= Saborski Spisi) I. 264. okl. A kamarai prefektus azonban ekkor még Pemfflinger volt, aki haláláig, 1537. május 21-ig viselte a tisztséget. Más, ekkor kiállított oklevelekben nem található ez a titulatúra, ezért sokkal valószínűbb az 1537. évi kiállítás.

71 Peregi szlavóniai tevékenységére és az 1537. évi eseményekre ld.: *Varga Szabolcs*: Szlavónia be rendezkedése a késő középkor és kora újkor határán (1490–1540) (PhD disszertáció). Pécs, 2008. 211–219.

jával ment ki, tehát ekkor még Bécsben tartózkodott,⁷² ahogy január 7-én is, amikor az uralkodó Ernuszt Gáspárra parancsolt rá az elmaradt adó beszedésének ügyében.⁷³ Ferdinánd január 16-án értesítette Pekry Lajost, hogy Székely Lukácsot, illetve Peregi Albert pécsi prépostot és titkárt (*secretarius noster*) hatalmazta fel a vele való tárgyalásokra,⁷⁴ a következő napon pedig küldötteit tájékoztatta a feltételekről.⁷⁵ A két követ néhány nappal később, január 23-án Varasdról számolt be a Pekryvel folytatott alkudozásokról, majd a prépost tovább utazott Erdődy Simon zágrábi püspökhöz. Őt arról kellett meggyőzni, hogy mondjon le a báni ambícióiról, mert Ferdinánd tartott a püspök helyi befolyásától.⁷⁶ Albert mester a következő néhány hétben még Szlavóniában maradt, és újabb próbát tett Pekrynél, aki azonban vállalkozhatatlan feltételeket támasztott. Emiatt a tárgyalások sikertelenül végződtek, sőt visszatérte után, február 21-én Peregi arról értesült, hogy Pekry tárgyalta Szapolyai János embereivel is.⁷⁷ Csúpan az vigasztalhatta, hogy fáradozásaiért az uralkodó a Komárom megyében fekvő Egyházasszakállas birtokot adományozta neki.⁷⁸

A prépost március 11-én kapta meg a következő megbízólevelét, amelynek értelmében ura nevében új tárgyalásokat kellett kezdenie Erdődy Simonnal és Pekry Lajossal.⁷⁹ Szlavóniai tartózkodása idején találkozott a legfontosabb királyi familiárisokkal, Golec Jánossal, Ráttkay Pállal, Kasztellánffy Jánossal és több nagybirtokossal, így Báthory Andrással és a Zrínyi testvérekkel.⁸⁰ Feladatai közé tartozott az április 15-én Kőrös városban megrendezett szlavón tartományi rendi gyűlés megszervezése és a szükséges háttérbeszélgetések lefolytatása. Itt elérte, hogy a rendek kiegyezzenek, és bán hiányában maguk közül egy grémiumot jelöljenek ki a jogkörök gyakorlására. Bár Pekry továbbra sem állt kötélnek, Peregi tevékenysége sikeresnek értékelhető, mert a különböző frakciók egyetértésre jutottak.⁸¹ A gyűlés után Varasdon újra tárgyalta a katonabárával, majd hazatért Pozsonyba, és május 5-én már onnan számolt be Ferdinándnak a szlavóniai eseményekről.⁸² A báni pozíció rendezetlensége ellenére pozitívan nyilatkozott Pekryről, akiben továbbra is megbízott; ez szintén toleráns felfogásának – és megbicsakló emberismeretének – bizonyítéka. Érdekes, hogy a siker érdekében még

72 Saborski Spisi II. 1. okl. A kiadásban Albertus Scepusienis szerepel az oklevél kiállítójaként, de ilyen személy nem ismert ebből a korból. Valószínűleg félreolvasás eredménye.

73 Mon. Habs. II. 323. okl. 1537. jan. 7. Bécs.

74 Saborski Spisi II. 2. okl. 1537. jan. 16. Bécs.

75 ÖStA HHHStA UA Fasc. 30. Konv. A. fol. 35–38.; kiadva: Saborski Spisi II. 3. okl. 1537. jan. 17. Bécs.

76 ÖStA HHHStA UA Fasc. 30. Konv. A. fol. 51–54.; kiadva: Saborski Spisi II. 4. okl. 1537. jan. 23. Varasd.

77 ÖStA HHHStA UA Fasc. 30. Konv. A. fol. 76–82.; kiadva: Saborski Spisi II. 10. okl. 1537. febr. 21. Bécs.

78 ETE III. 143. 1537. márc. 3. Prága. Rokonával, Mathyssy Györggyel közösen kapta.

79 Saborski Spisi II. 14–15. okl. 1537. márc. 11. Prága.

80 Uo. 17. okl. 1537. márc. 11. Prága.

81 MOE II. 171–173.

82 Saborski Spisi II. 28. okl. 1537. máj. 5. Pozsony.

hivatala, a Magyar Kamara érdekeivel is szembement, amikor elfogadta a rendek azon javaslatát, hogy saját maguk döntsenek az adók beszedéséről. Ekkorra ugyanis már tendenciává vált, hogy a kamara igyekezett ezt az ügyet a saját kezében tartani, és a bevételből inkább később fizetni az adminisztrációban részt vevőknek. A kőrösi gyűlés határozatai felháborították a kamarát, és kérték az uralkodót, hogy a tervezett kétforintnyi adót vesse ki, ezzel kapcsolatban pedig hívjon össze egy újabb tanácskozást.⁸³ Peregi ezért felterjesztette az uralkodónak egy levél formuláját is, amelyet adók megajánlására szoktak kiküldeni az alattvalók részére.⁸⁴ Ezek után újra útra kelt, és ez évben immár harmadszor utazott délre, ahol Pekry és a szlavón rendek előtt is képviselte királya érdekeit.⁸⁵

Rengeteg hiba és szerencsétlen közzjáték miatt a Hans Katzianer vezette eszéki hadjárat totális kudarcba fulladt, és ez Peregi addigi erőfeszítéseit is jó részt semmissé tette. Akkoriban már a kamara élén állt, de továbbra is a szlavón ügyek foglalták le az ideje nagy részét. Az október 9-én bekövetkezett vereség után három nappal még Ferdinándnak Ernuszt Gáspárhoz írt levelét expedialta,⁸⁶ 23-án azonban újra átvehette követi utasításait, miután Ferdinánd ismételten őt küldte Erdődy Simonhoz és Pekryhez a káosz megelőzésére. Október 27-én az uralkodó Jurisics Miklós, Batthyány Ferenc és Székely Lukács társaságában Peregit delegálta a november 5-én Dombróra meghirdetett szlavón tartományi rendi gyűlésre,⁸⁷ aki néhány nappal később már innen számolt be Pekry Lajos sebesüléséről és más egyéb ügyekről.⁸⁸

A prépost sorsa szorososan összefonódott Pekry Lajoséval. Amint láttuk, ő próbálta az év folyamán többször meggyőzni a báni hivatal elvállalásáról, igaz, nem sok sikerrel. A katonabárá decemberi letartóztatása után szintén az ő nevéhez fűződik Pekry bérleteinek a kamarai kézbe való átvétele is. Ez már azoknak a tartomány stabilizációja érdekében tett lépéseknek az egyike volt, amelyek a gráci tanácskozásokkal, illetve az új bánok kinevezésével vették kezdetüket. A konszolidáció sikerének kulcsa a szlavóniai kamarai igazgatás kiépítése, az innen várható bevételek maximalizálása volt, és ebben Peregire nagy feladat hárult. December 17-én már többedszerre kérte az uralkodótól, hogy a kamara a saját kezelésébe vehesse Vas megye adóját és a szlavóniai harmincadokat, amelyeket eddig Pekry emberei irányítottak.⁸⁹

83 Június 17-én a szlavón rendek ismét össze is gyűltek, és a Magyar Kamara számára elfogadható döntést hoztak. Vállalták a két forint hadiadót, de ebből az egyik forintot Kasztellánffy kezéhez rendelték. *Varga Sz.:* Szlavónia i. m. (71. jz.) 217.

84 „Misi formulam literarum, qua litere Maiestatis V. ad Regnicolas pro petendo subsidio, meo iudicio erunt conficiende.” MOE II. 173. 1537. máj. 5. Pozsony.

85 ÖStA HHStA UA Fasc. 31. Konv. B. fol. 66–67. 1537. jún. 18. Kőrös. Pekry Lajos Ferdinándnak a Peregivel folytatott tárgyalásról.

86 Mon. Habs. II. 347. 1537. okt. 12. Bécs.

87 A követi utasítás: ÖStA HHStA UA Fasc. 32. Konv. C. 1537. okt. 27. „Instructio ad Slavoniam”. Október 28-án kelt másolata kiadva: Saborski Spisi II. 50. okl.

88 Ferdinándnak Peregi levelére írt válasza: Saborski Spisi II. 55. okl. 1537. nov. 11. Grác.

89 Uo. 72. okl. 1537. dec. 17. Pozsony. Peregi Albert Ferdinándnak.

Ferdinánd a kamarai igazgatás átszervezése mellett foglalt állást. Pekry harmincadjait Peregre és a kamarai tanácsosok által későbbiekben kinevezett emberekre bízta, és erről december 18-án Peregi értesítette a harmincadok másik felét adminisztráló Székely Lukácsot is.⁹⁰ Az év végére eldőlt, hogy Szlavónia adójának beszedéséért, valamint a harmincadok irányításáért Bornemissza Pál királyi titkár és Posel Pál fognak felelni, akiket Blasius Spiller fizetómester ellenőríz majd, de a legfelső szerv a Magyar Kamara lesz. A harmincadhivatalokban igyekeztek új, nem Pekry alatt szocializálódott embereket is alkalmazni. Így került képbe a Nádasdy Tamás köréhez tartozó, Peregi által is ismert Kubinyi Lénárd, aki elsősorban nyelvtudásával érdemelte meg a kinevezését; a magyar mellett ugyanis németül, latinul és horvátul is tudott.⁹¹ A következő évben Bornemissza Pál és a főharmincadosnak kinevezett Kubinyi⁹² újjászervezte a helyi pénzügyigazgatást, ami mintául szolgált a későbbi reformoknak. Előbbi kitűnő humanista, utóbbi bizonyíthatóan erasmista volt, ami bizonyára sokat nyomott a latban Pereginél, amikor munkatársnak választotta őket.

A Magyar Kamara elnöke

Ferdinánd minden bizonnyal sikeresnek ítélte meg Peregi munkáját, mert Pemfflinger István kamaraelnök 1537. május 21-én bekövetkezett halála után azonnal kinevezte utódául. A prépost ezzel felért karrierje csúcsára, a magyar közigazgatás legfontosabb szervének vezetőjévé vált, bekerült a tanácsosok közé,⁹³ miközben királyi titkári pozícióját is megtartotta.⁹⁴ Munkája minőségét mi sem jelzi jobban, mint hogy kamaraelnöki tisztét egészen haláláig viselte.⁹⁵ Ez nem tekinthető szokványosnak, hiszen a központi kormányzati szervek kiépülésének idején a fluktuáció jóval nagyobb volt a közigazgatás vezetésében. Új munkakörre révén napi kapcsolatban állt a Pozsonyban dolgozó magyar tanácsosokkal, és júliusban Thurzó Elekék megbízásából ő ment az uralkodóhoz Prágába.⁹⁶

A következő évben a prépost többnyire Pozsonyban tartózkodott, leveleinek a többségét innen keltezte. Innen írt Nádasdy Tamásnak is, aki folyamato-

90 Saborski Spisi II. 78. okl.

91 Mon. Habs. II. 358. okl. 1527. dec. 27. előtt. Nádasdy Tamás Ferdinándnak.

92 Kinevezése: ÖStA HKA Gedenkbücher, Ungarische Reihe (= GBU) 383. köt. fol. 118–119.; kiadva: Saborski Spisi II. 150. okl. 1538. szept. 28.

93 Prépostként erre még nem volt joga. Újlaky Ferenc is az 1535. évi győri püspökké való kinevezése után használta a *secretarius et consiliarius* titulust. *Szilágyi L.*: i. m. (39. jz.) 555.

94 Egy 1537. aug. 31-én kelt levélben Peregi „consiliarius, secretarius et prefectus camerae regiae Maiestatis”. *Házi Jenő*: Sopron középkori egyháztörténete. Székely, Sopron, 1939. (Győregyházmegye múltjából IV/1.) 109.

95 *Gecsényi L.*: A Magyar Kamara tanácsosainak összetételéről i. m. (37. jz.) 57.

96 ÖStA HHStA UA Fasc. 31. Konv. C. fol. 46–47. 1537. júl. 8. Pozsony. Thurzó és más tanácsosok Peregit küldik Ferdinándhoz. Utasítása uo. fol. 152–159. Július 15-én Prágában keltezte levelét Ferdinándnak: uo. fol. 75.

san kérte báni salláriumának kifizetését, nem sok sikerrel.⁹⁷ Csalódottan vetette papírra, hogy semmi bevétele nincsen,⁹⁸ ugyanis Vas, Pozsony és Komárom megyében is rendkívül nehezen ment a hadiadó beszedése, Moson területéről is csupán 400 forintot sikerült behajtania.⁹⁹ Az állandó pénztelenség miatt Nádasdy hamarosan megvált a hivatalától,¹⁰⁰ a kamara ugyanis csak lassan, fokozatosan tudta növelni a bevételeit.

Kamarai elnökként változatos feladatokkal kellett megbirkóznia Pereginek a következő években, amelyekről számos irat maradt fenn. Ezek többsége a kamarai adminisztráció során készült, így adóbeszedésről és zsoldkifizetésről – illetve utóbbi elmaradásáról – szólnak. Ezekből azonban inkább a kamara működéséről, mintsem Peregi életútjáról nyerhetünk értékes adatokat. Annyi bizonyos, hogy ő szerelte le a naszádosok követelését,¹⁰¹ és neki kellett előteremteni az ország területén hadakozó spanyol katonák zsoldját is Pozsony város és vármegye adójából.¹⁰² Neki köszönhető a szlavón királyi városok harmincadmentességének ideiglenes felfüggesztése is. Az elv az volt, hogy a befolyó vámösszegekből Zágráb és Varasd polgárai évente 200 forintot kaptak falaik megerősítésére.¹⁰³ A városok mellett a nemesek dikamentességét is vizsgálták, ám ebben nem született döntés.¹⁰⁴ Prefektusi évei alatt ő irányította a vármegyei adó beszedését,¹⁰⁵ és ő készítette az elszámolásokat is, amelyeket némely esetben a kamarai tanácsosok ellenőriztek.¹⁰⁶ Fennmaradt a kamara 1542. évi zárszámadása. Ebből jól rekonstruálható Peregi feladatköre. Az ekkor már 600 forint salláriumra jogosult elnök március végén Pozsony vármegye közgyűlésén járt, majd Bécsben a Bátor-hagyaték sorsáról tárgyalt. A júliust Szlavóniában töltötte, ahol az örökös nélkül elhunyt Hampo Gáspár várait kellett volna átvennie, utána Bécs, Esztergom és szintén Bécs következett. Megfordult Besztercebányán, és kapcsolatban volt Petrovics Péterrel, Fráter Györggyel, illetve az erdélyi ne-

97 Nádasdy báni tevékenységére *Varga Szabolcs*: Nádasdy Tamás horvát-szlavón bánása (1537–1539). Századok 144. (2010) 793–823.

98 „recte intellegere quod nulli sunt regii proventus in manibus nostris” MOL E 185 Magyar Kamara Archivuma, Nádasdy család levéltára, Missilisek, Peregi Albert levelei Nádasdy Tamásnak (29. cs.), 1538. máj. 15. Pozsony.

99 Uo. 1538. máj. 10. Pozsony.

100 Peregi szerint a hivatal mindent megtett Nádasdy érdekében. „Ego cum fratribus meis in exolvenda deputatione vestrae magnificae dominationis id feci quod maximum potui.” Uo. 1538. máj. 29. Pozsony.

101 MOL E 15 3. doboz fol. 12. 1538. dec. 12. Ígervény Peregi és Kissereányi Ferenc pápai naszádos vajdák zsoldjának kifizetéséről.

102 ÖStA HKA GBU 383. köt. fol. 134. 1539. jan. 8. Ferdinánd Peregi Albertnek.

103 Zágrábra uo. fol. 154v. 1534. ápr. 9. Varasdra uo. fol. 137. 1539. jan. 26.

104 MOL E 21 2. cs. 1538. okt. 7. Linz.

105 1544-ben Ember Mihály zalai adószedőt utasította, hogy számla ellenében elsőként Batthyány Kristófnak adjon 100 ft-ot, és ügyeljen arra, hogy minden dikátor igaz bevallást adjon be. MOL P 1314 Batthyány család levéltára, Missiles No. 26242. 1544. jún. 9. Pozsony.

106 MOL E 21 2. cs. 1544. máj. 21. Speyer. Ferdinánd az Udvari Kamarának. Albert prépost és Bornemissza számadásait Pozsonyban ellenőrizték a Magyar Kamara tanácsosaival közösen.

mességgel. Az év folyamán összesen 118 napot töltött a császárvárosban, 23 napot pedig Szlavóniában.¹⁰⁷

A szűken vett pénzügyeken túl az uralkodó továbbra is számított követi és kapcsolattartói tapasztalataira. Még 1537-ben Várdai Pált helyettesítette a váradi békét előkészítő tárgyalásokon, miután az uralkodó a főpap mellé őt rendelte segítőnek.¹⁰⁸ Az 1538 júniusában tartott pozsonyi országgyűlésről királyi biztосként küldött beszámolót, és részt vett a Thurzó által összehívott sellyei részországgyűlésen is.¹⁰⁹ Három évvel később, 1541-ben ismét Várdai megbízásából ő felügyelte az egri váruradalmat, és figyelmeztette az uralkodót, hogy Benedek egri segédpüspök halálával egykori javait bizony sokan kívánják maguknak.¹¹⁰ 1542 tavaszán a főpapok között vett részt a nagy fontosságú beszercebányai országgyűlésen.¹¹¹ A Magyarország számára tragikus végeredménnyel záruló 1543. évi hadjárat derekán ő értesítette Ferdinándot, hogy a magyar urak jelentős része kapcsolatot tart fenn Fráter Györggyel, és Bebek Ferenc, illetve több felvidéki nagyrú kész elhagyni a Habsburg oldalt.¹¹² A helyzet nyilvánvalóan súlyos volt, hiszen eddig megszokhattuk a préposttól a korrekt helyzetfelismerést. Közben nemzetközi tapasztalatait felhasználva neki kellett az Erzsébet főhercegnő kíséretében Krakókba menő magyar főúri küldöttséget instruálnia, és ezért áprilisban Olmübe utazott.¹¹³ A következő évben Ferdinánd küldötteként szólalt fel a Fráter György által összehívott sajjószentpéteri részgyűlésen, ahol a király mellett érvelt az előző évi török foglalásoktól megrettent környékbeli nemeseknek. Bemutatta nekik V. Károly császár levelét, amelyben a Habsburg uralkodó megígérte a katonai segítséget, ám a keserű tapasztalat megtanította a nemeseket, hogy ne adjanak hitelt a császári szónak.¹¹⁴ Ennek ellenére nem volt haszontalan Peregi fellépése, mert sikerült meggyőznie a rendeket, hogy Ferdinánd képes kiépíteni a stratégiai jelentőségű Eger várát.¹¹⁵ 1545-ben újabb fontos feladatot bízott rá Ferdinánd, amikor a pozsonyi kapitánynak megparancsolta, hogy adja át a várat Pereginek mint kamaraelnöknek és Philip Preynernek, az Udvari Kamara tanácsosának.¹¹⁶

107 *Ember Gy.*: Zárszámadás i. m. (34. jz.) 69–71.

108 ETE III. 176. 1537. júl. 6. Pozsony. Várdai Pál Ferdinándnak. A János királlyal folyó tárgyalásokról később is informáltak. Így Révay Ferenc 1539. október 11-én Esztergomból. Uo. 407–408.

109 MOE II. 70–71., 98–99.

110 „...velle omnia bona et facultates quondam Benedictis, episcopi Scopiensis et suffraganei Agriensis proxime defunctis rapere...” ETE III. 560–561. 1541. dec. 21. Pozsony. Peregi Albert Ferdinándnak.

111 ETE IV. 12. 1542. márc. 7.

112 A podmanini Podmaniczky-család oklevéltára. I–V. Közétette, bev., jegyz. Lukinich Imre. MTA, Bp., 1937–1943. III. 123. okl. 1543. júl. 16. Bécs. Peregi Albert Ferdinándnak.

113 ÖStA HHStA UA Fasc. 51. Konv. A. fol. 131–132. 1543. ápr. 21. Bécs. Peregi Albert Ferdinándnak; uo. fol. 158–159. 1543. ápr. 27. Olmüc. Peregi Albert Ferdinándnak.

114 MOE II. 597.; ETE IV. 370.

115 MOE II. 604.

116 ÖStA HKA HFU r. Nr. 2. Konv. 1545. fol. 144–145.

A kétséget kizáróan fontos feladatok sikeres elvégzése nem hozta magával a látványos anyagi gyarapodást. Nem ismeretes, hogy kiépítette volna saját familiáris körét. Szolgái közül csupán Felnémeti Albertet,¹¹⁷ valamint Karomi Domokost¹¹⁸ ismerjük, akik kamarai alkalmazásban álltak. Rajtuk kívül a már fentebb említett Istvánffy Ferenc tűnik fel több esetben mint a kamarai prefektus famulusa és királyi küldött, és bár kamarai alkalmazásban állt, ez nem mond ellent annak, hogy Peregi familiárisa lett volna. Ingatlanok kapcsán is csupán kisebb adományokról vannak adatok. Ferdinánd 1539-ben elkobozta szentlőrinci Pethő Ferenc Vas és Zala megyei birtokait, és azokat polyáni Hídvégi Ferencsel közösen Pereginek adományozta.¹¹⁹ Néhány évvel később, 1542 szeptemberében ismét megkapta a somogyvári Szent Egyed-apátságot,¹²⁰ amit Török Bálint 1541-ben bekövetkezett elhurcolásával most valóban sikerült birtokba vennie, mert a következő évben Peregi a somogyi hadiadó terhére húz gyalogost és tizenöt lovast tarthatott birtokai védelmére.¹²¹ Ekkor már a pécsi mellett a fehérvári Szent Miklós-egyház préposti címét is viselte, azaz hosszú évek hiábavaló próbálkozása után végre stallumot szerzett a koronázóvárosban.¹²² Az 1540-es években a már korábban megszerzett Zala megyei possessiók kapcsán van konkrét adatunk arra nézve, hogy ténylegesen birtokosként említik. 1545-ben Páhi András, Peregi németpáhi jobbágyát borszállítás közben Keszthelynél és Somló mellett is megrövidítették.¹²³ Készpénzben őrzött vagyonáról alig tudunk többet: 1534-ben a soproni Salamonffalvai Bernátnak adott kölcsön 150 forintot, amiből aztán hosszú pereskedés vette kezdetét.¹²⁴ Később Bornemissza Pál említette egy levelében, hogy a prépost Nádasy Tamásnak is kölcsönzött ötszáz forintot, hogy sógorát, Maylád Istvánt kiszabadíthassa isztambuli fogságából.¹²⁵ Más kölcsönügyletről eddig nem került elő adat, és úgy tűnik, hogy kamarai tisztsége ellenére sem vágott bele komolyabb kereskedelmi vállalkozásba. Hivatali tevékenysége inkább egy józan bürokrátára vall, mintsem egy vállalkozó kedvű kalmárra. Kinevezésével komoly változás vette kezdetét, hiszen elődje, Pemfflinger a karrier egyik állomá-

117 Felnémeti 1543-tól dolgozott a kamarában. MOL E 21 2. cs. 1546. okt. 7. Prága. Ferdinánd a Magyar Kamarának. További adatok: ÖStA HKA HFU r. Nr. 2. Konv. 1545. fol. 86.

118 *Ember Gy.*: Zárszámadás i. m. (34. jz.) 69.

119 MOL A 57 1. köt. fol. 369.

120 MOL E 150 Magyar Kamara Archívuma, Acta ecclesiastica Fasc. 68. Nr. 43. 1542. szept. 10.; kiadva: ETE IV. 97–98.

121 ETE IV. 279–280. 1543. júl. 2. Prága. Ferdinánd Peregi Albertnek. A prépost néhány nappal korábban már beszámolt Somogyvár megerősítéséről az uralkodónak. ÖStA HHStA UA Fasc. 52. Konv. A. fol. 83–84. 1543. jún. 22. Pozsony. Peregi Albert Ferdinándnak.

122 ETE IV. 97.

123 A zalavári és a kapornaki konventek hiteleshelyi levéltárainak oklevélregesztái 1545–1548. Szerk. Bilkei Irén. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2008. (Zalai Gyűjtemény 64.) 359–360. sz.

124 Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Sopron Város Levéltára Lad. XXXII et GG. Fasc. VII. Num. 38. 1535.

125 *Illésy János*: Adatok Pesti Gábor életéhez. Irodalomtörténeti Közlemények 3. (1893) 331.

sának tekintette a kamaraelnöki posztot.¹²⁶ Másik újdonság, hogy Peregi kifejezetten hosszú ideig szolgált ugyanabban a pozícióban, ami a Mohács utáni években addig ritkaságszámba ment.¹²⁷ Az utolsó éveivel kapcsolatban meg kell említeni egy nem éppen hízelgő véleményt is Peregi kamarai tevékenységéről. Egy a kamara működését jól ismerő névtelen szerző beadványában azzal vádolta meg őt az Udvari Kamaránál, hogy elmulasztotta a számadások ellenőrzését, a jövedelmekkel önhatalmúlag járt el, fizetését pedig duplán vette fel, magyarán sikkasztott.¹²⁸ A vádak ellenőrzésére egyelőre nincsen mód. Az biztos, hogy Peregi életében nem került sor vizsgálatra, de erre magyarázat lehet befolyása és tekintélye is, amivel minden ilyen kezdeményezést megakadályozhatott. Az ugyanis kétségtelen, hogy a kamara elnökeként és királyi titkárként a keze messzire elért, kapcsolatai révén óriási informális hatalma lehetett, és a korban megszokott módon inkább a delikvens halála vagy politikai bukása után szokták lebontani az illető vagyonát és életművét.¹²⁹

A királyi titkár

Peregi hivatali tevékenységével kapcsolatban egy dologra mindenképp ki kell térnünk, mielőtt továbblépnénk. A korban elég szokatlan módon ugyanis számos, Ferdinánd által kiadott oklevélen szerepel jobboldalt a neve, mint az oklevél kiállítója. Ezek a kiadványok azonban a kancellárián készültek, és legtöbb esetben Újlaky Ferenc fogalmazta, titkárként ellenjegyezte, illetve a titkospecséttel hitelesítette őket.¹³⁰ Bár királyi titkárként elméletileg másoknak is volt módja a kancellárián oklevelet kiállíttatni, Peregin kívül – Macedóniai Lászlónak egy 1532-ben szignált iratát leszámítva – nincsen rá adat, hogy más is élt volna ezzel. Az első általam ismert oklevél 1536. január 3-án kelt Ferdinánd nevében,¹³¹ tehát még Peregi kamaraelnöki kinevezése előtt, majd a következő

126 Peregi más pályát választott, mint a közvetlen munkatársainak számító Pemfflingerek, akik az árukereskedelemben szerzett befolyásuk és tapasztalatuk révén kaptak szerepet az állami pénzügyirányításban, minél nagyobb birtokokat igyekeztek megszerezni, és így kívántak bejutni a nagybirtokos arisztokrácia soraiba. A Pemfflingerekre ld. *Kubinyi András: A Pemfflingerek Bécsben és Budán. Adatok a két főváros polgárságának középkor végi gazdasági és családi összeköttetéseihez.* In: *Uő: Tanulmányok Budapest középkori történetéről. I–II.* Budapest Főváros Levéltára, Bp., 2009. (Városthéneti tanulmányok) II. 743–756.

127 *Szilágyi L.:* i. m. (39. jz.) 557.

128 *Gecsényi L.:* Thurzó i. m. (6. jz.) 13.

129 Erre jó példa Keglevich Péter esete, aki ellen tömegesen indítottak pereket 1546-os bukása után, és a családoknak másfél évtizedes szívos munkába került elkerülni teljes birtokállományuk elvesztését. A sérelmek legnagyobb részét még az 1530-as években szenvedték el a felperesek, akik hosszú évekig nem merték bíróság elé vinni az ügyüket. Keglevich kiesése után azonban elégtételt követeltek. Ugyanez a jelenség megfigyelhető Zrínyi Miklós szigetvári hős esetében is.

130 *Szilágyi L.:* i. m. (39. jz.) 554–555.

131 Arhiv Hrvatske Akademije Znanosti i Umjetnosti (Zágráb), Diplomataria (= A–HAZU Dipl.) XXIX. 58.; kiadva: Mon. Habs. II. 267.

két évben ezek száma egyre nőtt. 1537 januárjában az ő szignójával ment a parancs Ernuszt Gáspárnak, hogy haladéktalanul szolgáltatassa be az elmaradt és az újonnan kivetett hadiadót, melyet a naszádosok fizetésére kívánt fordítani a kamara.¹³² Peregi által aláírt oklevélre 1540-ből is van adat, ebben Ferdinánd hatévi adómentességet adott a Szlavóniából Batthyány Ferenc birtokaira menekülőknek.¹³³ Az eddig tárgyalt iratok közös jellemzője, hogy mindegyik adózással kapcsolatos, így Peregi kamarai munkája akár magyarázatul is szolgálhatna. Nádasdy Tamás 1542. évi dunántúli főkapitányi kinevezése azonban már nem illik ebbe a sorba, ahogy Ferdinánd ez év december 26-án kelt oklevele sem, amelyben értesítette magyarországi alattvalóit Nádasdy új hivataláról. Ez utóbbi János leleszi prépost, Újlaky utóda mellett Peregi szintén aláírta, ami egyáltalán nem volt szokványos.¹³⁴ Úgy tűnik, hogy Peregi a késő középkori királyi titkárokra jellemzően rendszeres látogatója volt a kancelláriának, amelynek zilált állapota ezt lehetővé tette. A kiállított iratok tartalma alapján csak olyan ügyben intézkedett, amely a konkrét feladatköréhez tartozott. Ezek alapja minden bizonnyal egy tanácsülésen Peregi által tett referálás után hozott királyi döntés volt, amelyet Peregi azonnal átvitt a kancelláriára, és ott írásba foglaltatott.¹³⁵

Emberi viszonyok is belejátszottak Peregi kancelláriai szerepvállalásába, feltűnő ugyanis, hogy éppen akkor nőtt meg az általa szignált oklevelek száma, amikor Újlaky Ferenc alkancellár és Ferdinánd viszonya feszültté vált, illetve amikor már a Perényi emberének elkönyvelt Pécsi János leleszi prépost volt az alkancellár, akiben az uralkodó nem különösebben bízott. Az utolsó ismert oklevél már Oláh Miklós idejére esik, amire a Peregivel ápolt barátság, vagy éppen a prépost ekkor még erősebb befolyása egyaránt magyarázatul szolgál.¹³⁶ Ferdinánd Peregibe vetett bizalmának újabb bizonyítéka, hogy az alkancellár és vele együtt a titkospecsét távollétében a Peregi által szignált iratok mindegyikét az uralkodó által viselt gyűrűspecséttel hitelesítették. Túlzás lenne azt állítani, nem maradt fehér folt Peregi kamarai és titkári tevékenységével kapcsolatban, de ezeket a kormányzattörténeti kérdéseket későbbi kutatásoknak kell tisztáznia. Az azonban talán nem szorul további bizonyításra, hogy Peregi egy jelentős figurája volt a formálódó kora újkori bürokráciának.

132 A–HAZU Dipl. XXIX. 79. 1537. jan. 7. Bécs; kiadva: Mon. Habs. II. 323. Egy október 12-én kelt hasonló tartalmú levélből arra következtethetünk, hogy Ernuszt nem engedelmeskedett. Ezen is Peregi aláírása díszleg. A–HAZU Dipl. XXIX. 88. 1537. okt. 12. Bécs; kiadva: Mon. Habs. II. 347.

133 Mon. Habs. III. 37. 1540. dec. 12. Bécsújhely.

134 A két idézett oklevelet ld. *Pálffy Géza*: Nádasdy Tamás, a Dunántúl főkapitánya (1542–1546 és 1548–1552). In: Nádasdy Tamás (1498–1562). Tudományos emlékülés. Sárvár, 1998. szeptember 10–11. Szerk. Söptei István. Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, Sárvár, 1999. (Nádasdy Ferenc Múzeum kiadványai) 41–42.: No. 1–2.

135 Erre példa az 1542. december 27-én kelt oklevél, amelyben Ferdinánd kinevezte Zrínyi Miklóst bánnak, és rögzítette járandóságát. Az oklevél alján: „Ex deliberatione regiae maiestatis in consilio Albertus praepositus”. Saborski Spisi II. 308–309.

136 ETE IV. 391–392. 1544. dec. 9. Bécs.

A humanista mecénás

Végül a Peregi műveltségére, felfogására vonatkozó adatokat próbálom összerendezni. Ez ingoványos terepe a kora újkori biográfiáknak, és több – egyébként kitűnő – életrajz legelnagyoltabb részeit képezi. Albert mester esetében azért merészkedem erre a jégre, mert a kitűnő erasmista Pesti Gáborhoz fűződő kapcsolata a leggyakrabban idézett része a pályafutásának. Ez szorosan összefügg a családi háttér kérdésével, így indokolt innen kezdeni. A Pesti Gáborral foglalkozó irodalomtörténések pozitívan említik Peregit, közülük Illésy János nyitja a sort. „A Pesti levelein előmlő tiszteletteljes, bizalmas benső hang, az aprólékos kedveskedésekben nyilvánuló szolgálatkészség, a benső családi ügyek tárgyalása azt sejtetik, hogy Peregi nemcsak barátja, pártfogója volt, hanem talán rokona is, aki figyelemmel kíséri a fiatal pap fejlődését, írói munkásságát, szíven viseli nővére és nővére lányának jó hírnevét.”¹³⁷ Ebben a pár sorban szinte minden benne van, ami a későbbi összegzésekben is rendre feltűnik. A legfontosabb kérdésben, a családi kapcsolatok kibogozásában azonban kevés támpontot ad; csak sejteti a Peregi és Pesti közötti rokonságot. Sajnos máig nem állapítható meg teljes bizonyossággal – hiába tártá fel Kubinyi András évtizedekkel ezelőtt a Mizers család történetét¹³⁸ –, hogy a két művelt ember közötti bensőséges hang a családi köteleknek szól vagy a humanista levélírás kötelező kelléke. Az újabb munkák szerint Peregi a „mentora” volt az ifjú írónak,¹³⁹ míg a legfrissebb szakirodalom már „alighanem” rokonnak,¹⁴⁰ illetve egyértelműen családtagnak tartja.¹⁴¹ Magam nem tudok olyan adatról, amely megoldaná ezt a problémát. A levelek hangvétele, különösen Pesti nagybátyjának, Thorday Jánosnak a néhány sora¹⁴² vagy éppen a címzésben kitapintható familiáris viszony¹⁴³ alapján inkább pártfogói kapcsolatra gondolok, de egy biztos: a mély szellemi rokonság tagadhatatlan a két személy között. Ennek

137 Illésy J.: i. m. (125. jz.) 331.

138 Kubinyi András: Pesti Gábor családi összeköttetései. Irodalomtörténeti Közlemények 72. (1968) 81–86.

139 Esopus fabulái melyeket mastan újonnan magyar nyelvre fordított Pesti Gábor. Vál., szerk., jegyz., utószó Ács Pál. Magvető, Bp., 1980. (Magyar Hírmondó) 206–207.

140 Ács Pál: Pesti Gábor. In: Magyar Művelődéstörténeti Lexikon. IX. (Pálffy – rénes forint). Balassi, Bp., 2009. 145–149.

141 Hubert Illdikó: Pesti Mizers Gábor: Új Testamentum magyar nyelven. Bécs, 1536. In: *Pesti Mizers Gábor: Új Testamentum magyar nyelven* (Bécs, 1536). [Reprint kiadás.] Balassi, Bp., 2002. (Bibliotheca Hungarica Antiqua 34.) 10.

142 „Ulterius autem rogo eundem, ut petat dominum Albertum prepositum nostrum dominum et amicum, quod Adamum filium meum nunc Ponium missurum accipiat benigne et favorabiliter, faciatque eundem informari, habeatque curam ipsius cum favore et diligentia ob respectum amicitie et servitorum meorum ac totius familie nostre.” Pesti Gábor Peregi Alberthez írt levelében: MOL E 204 Magyar Kamara Archívuma, Missiles 3. cs. Pesti Gábor 1538. máj. 27. Bécs. Kiadva kivonatosan: ETE III. 237.; teljes szöveggel: Illésy J.: i. m. (125. jz.) 334–335.

143 „Reverendo domino meo, domino Alberto preposito Quinqueecclesiensi ac prefecto camere et consiliario Regie Maiestatis etc. domino undecunque observandissimo”. Uo.

alátámasztására elég citálni Pesti leveleinek a kötelező humanista szerénységgel átítatott sorait, amelyben méltatlannak tartja magát Peregi barátságára.¹⁴⁴ A szocializációs és kulturális tér azonos lehetett mindkettőjükénél, bár Peregi esetén erre jóval kevesebb információval rendelkezünk. Az eddig említett adatok: Pekry véleményezése, a kényes diplomáciai megbízatások, Maylád István szabadulási költségeinek a hitelezése mind-mind egy meglehetősen toleráns attitűdre utalnak, amelyek már fiatal korától jellemezheték. Bár Bátorai István nádor udvarának a monografikus feldolgozása még várat magára, a Mazóviai Zsófia megérkezéssel kialakuló lengyel orientáció ismeretében valószínűsíthető bizonyos szellemi pezsgés. A fiatal kancellista itt ismerkedett meg a humanista Révay Ferencsel, a későbbi nádori ítélőmesterrel, és miután Bátorai Pozsonyba tette át székhelyét, titkárra előtt kitért a világ. Ezekben az években köthetett barátságot Oláh Miklóssal, aki a fennmaradt darabok alapján legalább 1530-tól, tehát még Peregi nádori szolgálatának idejétől kezdve levelezett vele.

Kamarai szolgálatba lépésével újabb dimenziók nyíltak meg előtte, hiszen munkaköréből kifolyólag valóban minden fontosabb személlyel kapcsolatba került. A munkatársak döntő többsége egyetemi végzettséggel bírt, közülük többen a tehetséges kancellisták közül emelkedtek ki, mint például Pétervárad Balázs és Szerémi Sebestyén.¹⁴⁵ Mások – mint Bornemissza Pál, Schreiber Farkas, Georg Vöckl – pécsi polgárként, valószínűleg remek kereskedelmi kapcsolatokkal, igazgatási gyakorlattal és több nyelv ismeretében kerültek a hivatalba. Istvánffy Ferenc szolgálatába fogadása révén pedig a szintén humanista műveltségű baranyai nemesi famíliához fűződő kapcsolata nyert bizonyosságot. Újlaky Ferenc győri püspök nagybirtokosként, Kubinyi Lénárd kispapként¹⁴⁶ került a központi igazgatásba, de a közös műveltség a más-más társadalmi közegekből való származás ellenére összefűzte őket. A gyakori bécsi elfoglaltságok, valamint Paul de Oberstein bécsi prépost kamarai munkatársaként való megjelenése a birodalom központjában segítette Peregit a kor divatos szellemi köreibbe való bekerülésben. Legújában már a körülötte Pozsonyban kialakuló szellemi környezet hatásának tartják Pesti Gábor erasmista érdeklődésének a kifejlődését.¹⁴⁷ Ebben komoly igazság lehet, hiszen a közvetlen munkatársakon túl a lekötöztetve volt Macedóniai László váradi püspök,¹⁴⁸ Csézi András esztergomi prépost,¹⁴⁹ és még lehetne sorolni a vele kapcsolatban álló személyeket.

144 „ita me semper mira afficiunt iocunditate, et tametsi presens fateri erubui semper, literae tamen non erubescant, gratulor ita me dominus amet, me a tanto viro tantum amari, tum ego vel mediocrium hominum amicitia et consuetudine indignum me essem putem.” Uo.

145 *Gecsenyi L.*: A Magyar Kamara tanácsosainak összetételéről i. m. (37. jz.) 61.

146 Kubinyi 1529-ig Budán élt, itt házat tartott fenn, testvére pedig korábban II. Ulászló alkincstartójaként tevékenykedett. Peregivel való ismeretése akár Budán is kezdődhetett. *Kubinyi András*: Egy nezsideri torony tulajdonosa: A budai Wolfgang Hiller (1548). In: *Uő*: Tanulmányok Budapest történetéről i. m. (126. jz.) II. 779.

147 *Ács P.*: Pesti Gábor i. m. (140. jz.) 146.

148 ETE II. 331–331. 1534. márc. 1. Bécs.

149 Slovenský Národný Archív (Pozsony), Archív rodu Révay (A Révay család központi levéltára) 2. cím 1. tétel 24. levél (MOL Mikrofilmtár C 1352). 1540. jan. 1.; uo. 25. levél. 1540. aug. 2.

Ezek után joggal várnánk egy jelentősebb írói hagyatékot, azonban Peregi után jóval kevesebb levél maradt fenn, mint amennyi elvárható lenne egy vérbeli humanistától, aki a kor szinte valamennyi jelentős személyiségével bizonyíthatóan kapcsolatban állt. Ennek oka pedig már nem írható csupán az iratpusztulásra, vélhetően szerepet játszott benne az is, hogy Albert mester különösebben nem szeretett írni. Leveleinek feltérképezése után kijelenthető, hogy nem humanista írói túlzás Oláh Miklós azon megjegyzése Peregiről, miszerint: „Neminem ex nostratibus video, qui ad scribendum te sit negligenter.”¹⁵⁰ Azaz – senkit sem ismer társaságukból, aki ennyire lusta lenne, amikor tollat kell ragadnia. Ettől függetlenül vérbeli humanistának kell tartanunk, hiszen akinek Oláh Miklós azt írja, hogy „barátságunk okán a te örömed és bánatod is közös”, az nem lehet más.¹⁵¹ Peregit érdekelte a jó kormányzás ideája, és talán valamennyire görögül is tudott, ez mindenképp az átlag értelmiségi fölé emelte.¹⁵²

Az érdeklődést érdemes kihangsúlyozni Peregi esetében, mint a humanistákra oly jellemző magatartást. Valószínűleg érdekelte Pesti munkássága, és emiatt támogatta két legfontosabb munkájának, az *Új Testamentum magyar nyelven* és az *Esopus fabulái* című műveknek a bécsi Singreniusnál való kiadását. Ugyanez az attitűd lehetett az alapja a Sylvester Jánoshoz és Dévai Bíró Mátyáshoz fűződő viszonyának. Előbbit már 1532-ben megismerte Krakkóban,¹⁵³ utóbinak pedig a Tízparancsolathoz írt, Lengyelországban megjelent magyarázatát kapta meg elolvasásra. Ezt a könyvet közeli munkatársa, Werner György juttatta el hozzá, aki 1538-ban Krakkóban felkereste Hieronymus Vietor nyomdáját, ahol a mű készült, és ő kérte meg annak elolvasására is.¹⁵⁴

Werner, Vietor és Peregi kapcsolata nem véletlen. Vietor dolgozott Bécsben, ismerte a bécsi Singreniust,¹⁵⁵ Werner és Peregi gyakran megfordultak Krakkóban,¹⁵⁶ és mindhárom szereplő hangsúlyosan jelen van az 1544-ben Krakkóban megjelent *Pannoniae luctus* című antológiában.¹⁵⁷ A Vietor által kiadott és Pereginek ajánlott mű magyar hősök tragikus haláláról szóló verseket, köztük Werner György több alkotását tartalmazza. A rendkívül igényesen megszerkesz-

150 Oláh-levelezés 263–264. 1532. nov. 20. Binsius. Oláh Miklós Peregi Albertnek.

151 „propter amicitiam nostram communem tua et tristia et laeta sunt mihi communia”. Oláh-levelezés 45. 1530. febr. 31. Linz. Oláh Miklós Peregi Albertnek.

152 „Parvo labore, minima cura et opera res publicas, quibus praefecti erant tam laudabiliter ex omniumque sententia gesserunt, ut *πράγματα χοινά* [azaz eorum tempestate] maximum laudis apud omnes sint consequuta.” Oláh-levelezés 263–264. 1532. nov. 20. Binsius. Oláh Miklós Peregi Albertnek.

153 ETE III. 248–249. 1538. május 9. Pozsony. Peregi Albert Sylvester Jánoshoz.

154 ETE III. 241. 1538. ápr. 9. Prága. Werner György Peregi Albertnek.

155 *Varjas Béla*: A magyar reneszánsz irodalom társadalmi gyökerei. Akadémiai, Bp., 1982. 70.; *Balázs János*: Sylvester János és kora. Tankönyvkiadó, Bp., 1958. 47.

156 Krakkóban az 1530-as években egy jelentős erasmista kör működött, ez hathatott Peregire is. Krakkó szellemi kisugárzására *Kasza Péter*: Nádasdy Tamás és Brodaries István levelezése. In: Nádasdy-émlékkülés i. m. (134. jz.) 58–59.

157 A kötetet Lakatos Bálint elemezte a szakdolgozatában, én ennek tapasztalatait foglalom most össze. *Lakatos Bálint*: Pannoniae luctus (ELTE egyetemi szakdolgozat). Bp., 2008.

tett, kitűnő verseket magában foglaló könyvecske egyik legnagyobb rejtélye a Pereginek szóló ajánlás. Általában uralkodók, főpapok, nagybirtokos mecénások az ajánlások célszemélyei, Peregi pedig nem tartozott egyik csoportba sem. A mohácsi csata hőseivel indító, a Habsburg-párt azóta elhunyt prominenseivel folytatódó, végül a diplomaták, mecénások során át az anya-gyermekek kapcsolataig eljutó antológiában felbukkanó személyek (Mária királyné, Bátori István, Szalaházy Tamás, a Thurzók, Újlaky Ferenc győri püspök anyja, Révay Ferencné stb.) szinte kivétel nélkül kapcsolódnak valami módon Peregihez.

Vietor humanista szokás szerint ajánlásában tegezi a megszólítottat, Lakatos Bálint megfogalmazása szerint teljesen egyenrangú szellemi partnerként, a *res publica litteraria* tagjaként kezelve Peregit.¹⁵⁸ Mint írja, az ajánláson törve a fejét rögtön Peregi jutott az eszébe, mivel olyan embernek ismerte meg, aki gyönyörűségét leli tisztességes éltű elhunyt hazafiak dicséretében, és a kötet szerzőivel is jó barátságban van. Peregi jelzője emiatt a *vir amplissimus*. Vietor ajánlása szerint Peregi és a hozzá hasonlók miatt nem pusztult el ez az ország, és ha a következő nemzedéknek sikerül összefognia a hazát emésztő tűz eloltására, akkor sikerrel járhatnak. Ez Peregi programja, hiszen közéleti tevékenységében minduntalan visszatérő motívum az empátia, a másik fél problémájának a megértése, és a bölcs tanácsokkal való ellátás képessége. Az ajánlás nem véletlen, hiszen Peregi barátai, a bécsi és krakkói humanista körök kitűnő tagjai, Werner mellett Eck Bálint (Valentinus Eccius), Johann Lange (Johannes Langus) és Georg von Logau (Georgius Logus) a prépost kérésére vágnak bele az antológia kiadásába. A mű egyszerre irodalmi és politikai alkotás, amely a kor ideális hőstablóját festi fel, mint követendő példa a gyászból való kilábalásra. Fontos a kiadás éve is, az előző év nagy veszteségei felett érzett fájdalom ihlethette. A további elemzés messzire vezetne, a *Pannoniae luctus* így is remekül mutatja meg azt a szellemi horizontot, ahol Peregi mozgott.

A Wittenbergben tanult Sylvesterrel és Dévai Bíróval való kapcsolat okán röviden szólni kell a reformációhoz fűződő kapcsolatairól főleg hogy könyvtárában ott lapult Luther *Quatenus Moses a Christiani accipi debeat* és *Sermo* című munkája.¹⁵⁹ Sőt 1543-ból ismert egy adat, miszerint Peregi székesfehérvári prépostságában az egyik kanonok vonzódott a lutheri tanokhoz, és azokat nyíltan hirdette.¹⁶⁰ Mindezek dacára kijelenthetjük, hogy Peregi, bár természetesen ismerte Luther tanait, mindvégig megmaradt Erasmushoz vonzódó humanistának. A kismartoni Eszterházy-könyvtár inventáriuma alapján Pereginek több könyve is idekerült a kora újkorban. A biztosan beazonosítható húsz könyvből tíz

158 „Reverenda virtute et dignitate viro, D. Albert a Pereg Quinqueecclesiarum praeposito, incltyi Romanorum regis etc. in Hungaria consiliario, et quaestori summo.” *Lakatos B.*: i. m. (157. jz.) 56.

159 Burgenländisches Landesarchiv (Eisenstadt), Protokoll Nr. 6341. Inventare. Inventarium der bei den P.P. Franciscanern in Eisenstadt befindliche und von der Domäne übernommene und im Schloß Eisenstadt untergebrachte Büchersammlung sog. Bibliotheca Esterhazyana 1937. (= Inventarium) M 843.

160 ETE IV. 264–265. 1543. máj. 30. Pozsony.

Erasmus munkája volt.¹⁶¹ Közülük hármat vehetett 1532-ben Krakkóban – „farraginem Erasmicarum epistolarum emeram” –,¹⁶² valamint egy további kötet provenienciája ismert: a kor kedvelt antológiáját Kubinyi Lénárdtól kapta ajándékba 1538-ban.¹⁶³

Személyében a késő középkor mély humanizmussal átítatott egyházi személyét kell látnunk, aki kitartott a katolikus egyház mellett, humanizmusának legfőbb jellemzője a tolerancia, és távol állt tőle a reformatori hevület. A késő középkor embere abból a szempontból, hogy a kanonoki stallumot továbbra is az udvari munka ellenértékének tartotta, és egy megürülő javadalomba a saját fiatal kancelláriai íródeákját akarta ültetni.¹⁶⁴ A nála jóval fiatalabb Pesti már nem tartotta magát méltónak belső elhivatottság nélkül a klerikusi pályára.¹⁶⁵

Érdekes színtoltja Peregi pályafutásának a Sopron várossal egy oltárjavadalomért vívott csatája.¹⁶⁶ Ennek hosszú története csak annyiban tartozik a tárgyhoz, hogy Peregi milyen szívósan küzdött helyettese számára ezért a protestánsok által megvetett javadalomért. A konfliktus először a soproni Boldogasszony-templomhoz tartozó oltárjavadalom miatt robbant ki, mert hiába kapta meg Peregi Ferdinándtól ezt a stallumot, a templomot már 1532-ben elbontották, így már nem volt mibe beiktatni. Ferdinánd 1534-ben megismételte a parancsát, és ekkor a városi tanács már beadta a derekát, de Pacsa János soproni plébános még ellenállt. Albert prépost ekkor csepregi Kopasz Balázst nevezte ki káplánjának, akit a város el is fogadott.¹⁶⁷ Mikor a városi plébánia különösen gazdag Háromkirályok oltáralapítványa megürült, Peregi ezt is szerette volna kijárni védencének. A város ebbe már nem egyezett bele, mondván, Kopasz nincsen felszentelve, küldjön a prépost egyházi embert a misék elmondására, hiszen a misealapítványok teszik ki az oltárjavadalom jelentős részét. A helyzet itt elfajult, rövid idő alatt írt Sopron városának csepregi Kopasz Balázs érdekében Pozsony város tanácsa, az udvari tanács, Várdai Pál esztergomi érsek, Gerendi Miklós erdélyi püspök, Újlaky Ferenc győri püspök és maga az uralkodó, I. Ferdinánd is. Nem nehéz elképzelni a soproni magisztrátus lelkiállapotát, amikor

161 *Hubert I.*: i. m. (141. jz.) 10.

162 *Inventarium M 836*. Erasmus Rotterdamus: Praefatio ad nuper electum pontificem romanum Adrianum. Basilae, Jo. Frobenius, 1522.; *Uő*: *Commentarium in psalmum: quare frevuerunt*. Uo.; *Uő*: *Commentarii ... in omnes psalmos*. Utóbbi kettőnek valószínűleg nem ezek voltak a címei, és Erasmus *enarratiójára* utalhatnak.

163 *Uo. M 834*. *En damus chronicon divinum plane opus erudissimorum autorum, repetitum ab ipso mundi initio ad annum usque salutis M.D.XII*. Basilae, Henricus Petrus, 1529. Megjegyzés: „Munus domini comitis Posoniensis Leonardo Kubiny M.D.XXXVIII. Qui item eundem librum donavit mihi Alberto de Peregh preposito quinqueecclesiensi anno domini 1538.”

164 *ETE IV. 204*. 1543. febr. 8. Pozsony. Várdai Pál Ferdinándnak. Nem kizárt, hogy Felnémeti Albert volt Peregi embere, aki éppen ekkor került a kamara alkalmazásába.

165 *Mályusz E.*: i. m. (29. jz.) 335.

166 *Házi J.*: i. m. (94. jz.) 78–83.; *Kenyeres István*: Pacsa János plébános osztrák fogsága (Adalékok Habsburg Mária királyné helytartóságához). *Soproni Szemle* 60. (2006) 155.: 50. jz.

167 *Házi J.*: i. m. (94. jz.) 170.

egy oltárjavadalom kapcsán ennyi helyről érkezett baráti hangú levél, amelyben csepregi Kopasz támogatását kérték, és természetesen a végeredmény nem is lehetett kérdéses: a káplán megkapta a javadalmat. Az oltárjavadalomért folytatott ádáz küzdelem szintén Peregi „hagyományos” vallásosságára bizonyíték.

Nem lenne teljes az életrajz, ha Peregi toleráns beállítottságának igazolására nem szólnánk a különböző zsidó közösségek érdekében végzett munkájáról. A mohácsi csatavesztés utáni hektikus időszakban több helyütt elüldözték az addig békében élő zsidóságot. A kormányzat számára azonban korántsem volt mindegy, hogy mi lesz a sorsuk. Peregi már korán kapcsolatban állhatott velük, talán nem véletlen, hogy 1526 decemberében épp a zsidó prefektus budai házáat kapta meg adományba. 1539 januárjában atrocitások történtek Galgócon, és emiatt Ferdinánd kétszer is utasította Nagyszombat város tanácsát, hogy tartózkodjanak a kilengésektől. Mindkét esetben Peregi volt az ellenjegyző.¹⁶⁸ A nagyszombati zsidóság ennek ellenére nem kerülte el a sorsát, vérvád miatt el kellett hagyniuk a várost. Az alkudozások során Peregi személy- és vagyonbiztosító oklevelet szerzett nekik, ezért hálából a zsidó közösség neki ajándékozta a Zsidó utcában fekvő zsinagógát.¹⁶⁹ Így ő az egyetlen általam ismert középkori egyházi személy, akinek saját zsinagógája volt.¹⁷⁰ A korban szokatlan magatartás teljesebbé teszi a Peregiről alkotott ítéletünket.

Haláláról Bornemissza Pál Nádasdy Tamáshoz írt leveléből értesülhetünk.¹⁷¹ Valószínűleg hirtelen hunyt el 1546. június 8-án, hiszen májusban még rendelkezett a fizetéséről a kamara. A nagy meleg miatt már a következő napon eltemették Pozsonyban, végrendeletének végrehajtásával pedig Újlaky Ferenc győri püspököt, Révay Ferencet és Bornemissza Pált bízták meg. Sajnos a hagyatéki leltár nem került elő, csupán annyit tudunk, hogy a somogyvári apátság javai a győri püspökre szálltak.¹⁷² Peregi életében Bécs, Krakkó és Buda humanista köreiből egyaránt otthonosan mozgott, halálával egy sokoldalú, mondhatni reneszánsz ember, az utolsó középkori pécsi prépost és a formálódó kora újkori közigazgatás egyik szürke eminenciása távozott a közéletből.

168 MZsO V/1. 218–219. reg. 1538. jan. 15., 19.

169 „reverendi domini Alberti de Pereg prepositi Quinqueecclesiensis, prefecti camere et consiliarii, secretarii dicte regie maiestatis, quod idem dominus Albertus prepositus in causa eorundem judeorum ob quam presens transmigracio e civitate orta extitit, signanter tamen in expedicione et condonacione litterarum pro tuicione vite et bonorum suorum per ipsam regiam maiestatem eisdem judeis concessarum prestitisset et in huiusmodi patrociniis recompensam prenominati judei ex pari voto et consentanea, liberaque ceterorum judeorum huic abeuncium voluntate templum seu sinagogam eorum hic in civitate [...] memorato Alberto de Pereg preposito, suisque heredibus et posteritatibus donassent”. Uo. 227. 1539.

170 A nagyszombati tanács 1541-ben két részletben 150 ft-ot fizetett neki a zsinagógáért, tehát ténylegesen a tulajdonába került. Uo. 232. 1541. máj. 5.–júl. 20.

171 ETE IV. 495–496. 1546. jún. 10. Pozsony. Bornemissza Pál Nádasdy Tamásnak.

172 Uo. 511. 1546. okt. 2.

SZABOLCS VARGA
AN UNKNOWN HUMANIST: ALBERT PEREGI,
PROVOST OF PÉCS

In the two decades which followed the battle of Mohács (1526), Albert Peregi was an influential member of the Habsburg administration in Hungary, who played an important role in the reorganisation of the Hungarian Chamber, and was regarded as a member of the decision-making elite.

His career began in the court of palatine Stephen Bátori, whereupon he entered royal service in 1530 and became royal secretary and councillor of the Chamber. It was as a member of the Court that he took part in the political struggles of the period, and his fidelity earned him several confidential missions by king Ferdinand. It was he who started the supervision of great estates of dubious legal status, and carried out missions of diplomatic and administrative nature alike. He played an outstanding role in the reorganization of Slavonia in 1537. His work was rewarded with the grant of smaller lands in the county of Somogy, and of the provostship of Pécs, which was regarded as one of the major ecclesiastical benefices of the Kingdom. Following the medieval practice, as a royal secretary he took part in the sessions of the royal council, and seems to have preserved his informal influence throughout.

In 1537 he was appointed as the president of the Hungarian Chamber, and controlled as such the most important office of the Hungarian government. He held this office until his death in 1546, and transformed the Chamber into an institution of relative efficiency. The state taxes were collected with increasing success, and the role of Peregi in the formation of the government's policies with regard to the towns can also be grasped. After his death he was accused of mishandling the state finances, which may not have been altogether unfounded.

Although we have no information as to his schooling, he was evidently an educated person who kept a close relationship with his humanist contemporaries, and moved with apparent ease among the educated circles of Vienna and Cracow. His library contained several works of Erasmus, and his closeness to Gábor Pesti also hints at his Erasmian attitudes. His tolerance is showed by his efforts at protecting the Jewish communities living in the Hungarian towns from atrocities. That he likewise acted as a patron of literature is proved by the fact that the anthology entitled *Pannoniae luctus*, which was published in 1544 at Vienna, was dedicated to him by the editor.

ÓZER ÁGNES

A szerb történetírás a magyarokról és Magyarországról (1918–1941)

A délszlávok közös állama az 1918-ban történt megalakulásakor, az „egyesüléskor” a jugoszláv eszme térhódítása ellenére sem volt abban a helyzetben, hogy biztosítsa a történelmi gyökerekkel rendelkező nemzeti államokra jellemző egységes gazdasági, társadalmi, művelődési intézményrendszert, illetve kulturális tudatot.

Ebből eredően az új, közös állam tudományos élete, így a nemzeti sajátosságokat előtérbe helyező történettudomány az állam létrejöttét követő két évtizedben sem tudott közös nevezőre jutni, illetve egy egységes közös állam történetében gondolkodni. A jelzett időszak jugoszláv történettudománya sem tudott megszabadulni a különböző történelmi múlttal rendelkező tartományok szerinti regionalizmustól, s ezt a jelenséget az 1929-ben bevezetett királyi diktatúra és a hivatalosan meghirdetett integratív jugoszlavizmus sem tudta a megjelölt korszakban felszámolni.

A két világháború közti időszak szerb történetírása és annak a magyarokról alkotott képe is ennek a regionális meghatározottságnak az árnyékában alakult, elsősorban a magyarországi/vajdasági szerb, majd valamivel később a szerbiai történészek sajátos érdekeket képviselő „tudományos” érdeklődésének megfelelően, és magán viseli mindazokat a jegyeket, amelyek az 1918-ban megalakult új államot és a magyarokhoz, illetve Magyarországhoz való viszonyát általánosságban is jellemezte.

A kezdeti időszakban a szerb történészek tudományos érdeklődésének középpontjában a magyarországi szerbség történetének kérdései álltak. A Magyarországot és a magyarokat érintő történelmi kérdések pedig emiatt kerültek a szerb történészek figyelmébe. A későbbiekben ez az érdeklődés a Magyarország részéről feltételezett revizionista célok történelmi megalapozottságának és jogformálásának visszautasítására, majd pedig a 20. század harmincas éveinek végén a Szerbiának az első világháborúért viselt felelősségével kapcsolatos vádak cáfolatára összpontosult. Ebben a kontextusban – ritka kivételekkel – Magyarországgal mint az Osztrák–Magyar Monarchia részével foglalkoztak, amelyet gyakran csak Ausztriának neveztek.

A szerb történészek, különösen azok, akik a magyarországi szerbség történetének szakértői voltak, már az első világháború befejezését jelentő párizsi béketárgyalások alatt is tevékenyen kivették részüket az új délszláv állam határai-

nak és területi igényeinek tudományos – földrajzi és történelmi – megindoklásában, illetve az egyes államokkal kötendő békeszerződések megszövegezésében. A békekonferencia néprajzi-történelmi bizottságában több szerb történész is aktívan tevékenykedett. A bizottság 1919. január 24-i döntése alapján megrajzolták minden kérdéses jugoszláv terület néprajzi térképét, majd február 4-én arról is döntést hoztak, hogy mindegyikről külön-külön emlékirat készüljön.

A Bánságra, Bácskára és Baranyára vonatkozó anyag összeállításával három szerb szakembert bíztak meg, köztük Jovan Radonić és Stanoje Stanojević történészeket is. Ezek az emlékiratok azzal a céllal készültek, hogy a Jugoszláviát érintő kérdésekben a különböző bizottságokat bővebben is informálják. A történelmi-néprajzi bizottság már márciusban elfogadta és nyomdába küldte a Bácskáról és Fiuméről készült emlékiratot. A bizottság számára készült emlékiratok mellett Jovan Radonić külön publikációként francia nyelven megjelentette a Bácskáról, a Bánságról és a magyarországi szerbek történetéről írt tanulmányát. Ugyanebben a sorozatban jelent meg Stanojevićnek *A szerbek, horvátok és szlovének története* című munkája, valamint *A magyarországi szerbség szerepe a szerbek nemzeti életében* című szakdolgozata is.¹

1919. március 8-án Stanoje Stanojević és Jovan Radonić a Bánság kérdésében magánbeszélgetések keretében arról értesítették Allen Leeper,² hogy a Bánság északi területeit szláv lakosság lakja, és arról is, hogy szükségesnek találják, hogy Temes vármegyének déli, Torontálnak pedig északi részét Jugoszláviához csatolják. Ekkor azt is megkísérelték, hogy kihassanak Temesvár kérdésére, azzal érvelve, hogy ez a város egykoron „a Szerb Vajdaság fővárosa volt”. Ez alkalommal Radonić két munkáját nyújtotta át Leepernek. Minderre azért került sor, mert az a hír járta, hogy a Bánság kérdése Jugoszlávia kárára dőlt el. A szerb történészek ilyen jellegű tevékenysége a későbbiekben sem szűnt meg, szerepet játszottak más országok irányában megvont határok történelmi megindoklásában is.

A párizsi béketárgyalásokon is részt vevő történészek közül többeknek, elsősorban dr. Dimitrije Kirilovićnak, a Vajdasági Állami Levéltár (Državni arhiv Vojvodine) igazgatójának kezdeményezésére 1927-ben Újvidéken Történelmi Társaságot (Istorijsko društvo) alapítottak, amelynek elsődleges céljaként „a Vajdaság múltjával való sokoldalú foglalkozás”-t jelölték meg, majd azt „az egykori karlócai metropólia területén élő szerbség történetével való foglalkozás”-ra javították. Újabban Biljana Šimunović foglalkozott a Történelmi Társaság történetével.³ Úgy véli, annak megalakulása a Splitben és Dubrovnikban létrejött hasonló társaságok mintájára történt, megfelelően arról, hogy inkább Bács-Bodrog vármegye Történelmi Társulata lehetett az ihlető példa. A társaság tevé-

1 Erről bővebben: *Ljubinka Trgovčević: Naučnici Srbije i stvaranje Jugoslavije 1914–1920. Narodna knjiga i SKZ, Beograd, 1987. 315–316.*

2 Sir Reginald Wilding Allen Leeper (1888–1968), ausztrál születésű angol diplomata. Az angol érdekeket képviselő, angol kultúrát és nyelvet propagáló British Council megalapítója.

3 *Biljana Šimunović: Istorijsko društvo u Novom Sadu i doseljavanje Mađara u Panonsku niziju. In: A honfoglalás 1100 éve és a Vajdaság. Szerk. Rokay Péter. Forum, Újvidék, 1997. 238–243.*

kenysége a Dušan Popović által a vármegyei monográfia mintájára szerkesztett, *Vojvodina* (Vajdaság) című, szerbcentrikus, elsősorban politikai indítékú monográfiának szolgáltatta az anyagot.⁴ Talán ezzel magyarázható az a tény is, hogy az alapító okiratban a regionális mellett a „nemzeti” szerb jelleget hangsúlyosan kiemelték. A Történelmi Társaság első elnöke a már említett Stanoje Stanojević lett, a társaság munkájában pedig a szerb történészek legjava vett részt. Dimitrije Ruvarac⁵ mellett, többek között Nikola Radojčić, Dušan Popović, Aleksa Ivić, Vladimir Čorović, Dragoslav Stranjaković, Mladen Leskovac, Vasa Stajić és az akkor még Bécsben tartózkodó Thím József⁶ neve is felbukkan a társaság által megjelentetett *Glasnik* (Hírmondó) munkatársai között. A Történelmi Társaság 14 évnyi tevékenysége alatt, amelyre a változó külpolitikai és belpolitikai helyzet is rányomta bélyegét, a szomszédos országokkal kapcsolatos érdeklődés középpontjában Magyarország, illetve a magyar történelemnek a magyarországi szerbség helyzete szemszögéből való vizsgálata állt.

A már említett Stanoje Stanojević magyarokra vonatkozó nézetei nem voltak új keletűek, alaptézisei és meglátásai a szerb történelem átfogó történeti szintézisében láttak napvilágot, amely *Istorija srpskog naroda* (A szerb nép története) címen jelent meg.⁷ Meglátása szerint a szerb nép történetét „teljesen új alapokra helyezve írta meg úgy, ahogyan még sosem tárgyalták”, a különböző országokban élő szerbek történetének párhuzamos bemutatásával. Ebben az újnak deklarált koncepcióban Magyarországot és a magyarságot rivális nemzetként mutatta be. A szerbek középkori, északi irányú migrációjáról értekezve a következőket írta: „Ugyanúgy nehéz, harcokkal és kínokkal teli élete volt azoknak a szerbeknek is, akik Dél-Magyarországon telepedtek le. Ott számos őslakos törzselijüket találták, akik már a VI. és VII. században az avar uralom alatt települtek le a Közép-Duna mentén. A szerbek és szlávok Dél-Magyarországon az avar uralom elpusztulását követően kisebb államocskákat létesítettek, amelyeket a magyarok a IX. század végén és a X. század elején leigáztak.”⁸ Stanojevićnek ezen az állításán – ha nem is ennyire hangsúlyosan és nyíltan – a mai hivatalos

4 Dušan J. Popović: *Vojvodina*. I. Istorijsko Društvo, Novi Sad, 1939.

5 Dimitrije Ruvarac, ismertebb és képzettebb bátyjával, Ilarion Ruvaraccal együtt a szerb történetírás kritikai iskolájának megalapozója.

6 Thím Józsefet a Történelmi Társaság megalakulásáról és Thím rendes taggá választásáról Stanoje Stanojević értesítette 1927. december 7-én keltezett levelében, amelyben egyben arra is kérték, hogy küldje el azokat a megjelentetett műveit, amelyekben a karlócai metropolisz történetével foglalkozik. Thím Józsefet a Társaság alakuló gyűlésén, 1927. szeptember 18-án választották meg rendes taggá. (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára [Budapest], Kézirattár Ms. 4848/880-23.) Egy nappal később, december 8-án pedig egy újabb levélben arra kérik, hogy állítsa össze az 1848–1849-es vajdasági események forrás- és irodalomjegyzékét. (Uo. Ms. 4848/880-26.) Ez a Társaság folyóiratában jelent meg folyamatosan. Bibliografija srpskog pokreta u Ugarskoj. *Glasnik Istorijskog društva* 2. (1929) 144–151., 308–315., 3. (1930) 181–184., 515–518., 4. (1931) 180–186., 508–510., 5. (1932) 157–160., 8. (1935) 487–488., 9. (1936) 119.

7 Stanoje Stanojević: *Istorija srpskog naroda*. Book Marso, Beograd, 2001. (Reprint kiadás az 1925-ben megjelent harmadik, bővített kiadás alapján. Eredeti megjelenés: 1908.)

8 Uo. 254.

szerb historiográfiában számos történész műve alapul. Stanojević életében könyvének három kiadása jelent meg. Az elsőt, az 1908-ast a cenzúra betiltotta. Az 1925-ben, már Jugoszláviában megjelent harmadik, bővített kiadás a szerbek történetét Jugoszlávia megalakulásával zárta le.

Van azonban Stanojevićnek még egy alapvető fontosságú műve, a *Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka*,⁹ amely az új jugoszláv állam első enciklopédiája is. Az említett publikációban a „Magyarország” címszó sem mint „Mađarska”, sem pedig mint „Ugarska” nem szerepel, a szerb enciklopedista egyszerűen nem vette fel a címszavak közé. Létezik viszont a „Mađari” címszó, amely így hangzik: „A magyarok ugyanúgy települtek le, mint a németek, első sorban királyságunk azon területein, amelyek előzőleg a »magyar korona tartományaihoz« tartoztak. Legtöbben a Vajdaságban élnek. Lényegesen kevesebb a számuk Baranyában és Szlavóniában, a többi tartományban pedig egészen kicsi. Főleg földműveléssel foglalkoznak, de az utóbbi időben a magyarok a városokba is települnek mint munkások és tisztviselők. A statisztikai adatok alapján királyságunkban a számuk 1922. január 31-én 472 409.” Vannak azonban utalások az „Ugarska i veze sa njom” (Magyarország és kapcsolataink), „Ugarska eparhija” (Magyarországi püspökség) és a „Mađarska knjizevnost u Kraljevini SHS” (Magyar irodalom az SHS Királyságban) címszavaknál.

Az újvidéki Történelmi Társaság *Glasnik*jában számos olyan írás jelent meg, amely a magyarországi szerbség történetének kérdését tárgyalva mondta ki történelmi ítéleteit a magyarokról és Magyarországról. Az egyik jellemző tanulmány dr. Dimitrije Kirilović tolla alól került ki *Pomađarivanje u bivšoj Ugarskoj* (Magyarosítás az egykori Magyarországon)¹⁰ címmel. A 83 oldalas tanulmányban Kirilović saját nemzeti szemszögéből – mondjuk úgy: elfogultságából – valóban tüzetesen megvizsgálta az 1867-től 1918-ig terjedő időszakra jellemző, a magyar állam által foganatosított, „elmagyarosítónak” minősített intézkedéseket, elsősorban az iskoláztatás terén, amely Kirilović szerint ennek a folyamatnak legékeesebb példája volt. A nézőpontja már az előszó első mondatából kiderül: „A trianoni béke megkötésétől a magyarok állandó mozgalmat folytatnak, hogy azt revízió alá vegyék. A hivatalos magyar állami körökön kívül ezt a célt különböző speciális magánintézmények, a sajtó és számos tekintélyes személyiség is szolgálja. Ezzel a mozgalmukkal a magyarok azt igyekeznek bizonyítani, hogy őket a legnagyobb igazságtalanság érte azzal, hogy bizonyos tartományaikat elvették, és ami különösen érdekes, külön hangsúlyt érdemel, hogy az egykori Magyarországon ők a kisebbségeikkel szemben a végletekig menően toleránsan és humánusan bántak, úgy, ahogyan azt egyetlen más ország sem tette. Minden olyan vádat, amellyel Magyarországot a kisebbségek elnyomásáért vagy azok erőszakos elmagyarosításáért hibáztatják, el szeretnének vetni, és alaptalannak minősíteni. De ha a dolgokat megvizsgáljuk, arra a következtetésre jutunk, hogy

9 Stanoje Stanojević: Narodna enciklopedija srpsko-hrvatsko-slovenačka. I–III. Zagreb, 1925–1929.

10 Dimitrije Kirilović: Pomađarivanje u bivšoj Ugarskoj. Glasnik Istorijskog društva 7. (1937) 201–284.

az igazság merő ellentétben áll a magyarok állításaival.” Majd a bevezető végén magyarázattal is szolgál: „Még akkor is, ha a magyarosítás tulajdonképpen régebbi keletű, mi kiindulópontnak az 1867-es évet vettük, amikortól a magyarok kizárólagos urai lettek Magyarországnak, és a magyarosítás minden irányban kifejthette hatását.” A nyolc fejezetre osztott tanulmány a nemzetek egyenjogúságáért vívott harcokról szóló fejezettel kezdődik, főbb vonalaiban a kisebbségek iskoláztatását szabályozó törvények elemzésével folytatódik, különös tekintettel az Apponyi-féle iskolatörvényre. A szerző elemzi a „bölcstől a sírig” (*od kolevke pa do groba*) tartó magyarosító intézkedéseket és a magyar politikusok hazafias beszédeinek üzeneteit. Az utolsó fejezetben is, akárcsak az előszóban, a szerző bebonyolítottként könyveli el a magyarosítás tényét, majd ismételten a napi eseményekre terelődik figyelme. Szerinte, ha csak történeti áttekintésről lenne szó, akkor már a feladatot el is végezte, de úgy véli, voltak olyan politikusok, akik azzal a céllal, hogy félrevezessenek bizonyos nyugati államokat, tagadják a magyarosítás tényét, hogy meggyőzzék őket a trianoni szerződés revíziójának szükségességéről, idézve Szilassy báró könyvét és Bethlen István angliai előadásait. Ismerteti Havas Károlynak a Szabadkán megjelenő *Kalangyában* közölt cikkét, amellyel azt szerette volna bizonyítani, hogy az „itt [a Vajdaságban] élő magyarság kulturális tekintetben mindig elhanyagolt volt... – mert keveset törődtek azzal, hogy a nép olvas-e vagy sem, s nem gondoltak arra, hogy az itt élő magyarságot, éppen mert nemzetiségek között laktak, fokozottabb figyelembe részesítsék” – idéz Kirilović. Ezután Mocsáry Lajos és Jászi Oszkár nézeteivel példálózik, Seton-Watsonra tereli a figyelmet azzal, hogy ő volt az a nyugati, aki elsőként között mutatta be mindazt a szenvedést, amelynek Magyarországon ki voltak téve a nem magyar nemzetek. Majd Széchenyire hivatkozva végítéletként mondja ki az igazságot, miszerint a „magyar erőszakosság ásta ki Magyarország sírját, amelytől a nemzetiségek megszabadultak, és a valamikori magyarországi szerbek, románok, szlovákok ma saját nemzeti államaik elégedett polgárai”.

A revízió lehetőségét az újvidéki Történelmi Társaság körül gyülekező történészek és publicisták állandó veszélyként élték meg, ezért szinte naprakészen figyelemmel kísérték a Magyarországon megjelenő ilyen jellegű publikációkat és irodalmat, s azokra a Kiriloviéhoz hasonló módon hosszabb-rövidebb írásokkal reagáltak.¹¹ Így Szekfű Gyulának a *Magyar Szemlében*¹² megjelent, a trianoni békeszerződéssel foglalkozó historiográfiai visszapillantására is, különösen arra az állítására, hogy a békeszerződésre vonatkozó kérdések még nem „historiográfiai” kérdések, mert „az még nem történelem”, Magyarország háború előtti kisebbségpolitikája pedig nem képezheti a napi politika tárgyát. Bírálták Szekfű Gyulának a magyarországi kisebbségek történetére vonatkozó periodizációját is,

11 A *Glasnik* szerkesztősége 1939-ben a következő magyar vagy magyar témájú folyóiratok cserélpéldányait kapta: Budapestről *Archivum Europaeae Centro-Orientalis, Látogatár, Levéltári Közlemények, Magyar Szemle, Századok, Történetírás, Hadtörténelmi Közlemények*, Berlinből *Ungarische Jahrbücher*, Újverbászból *Kalangya*.

12 *Szekfű Gyula*: Trianon revíziója és a történetírás. *Magyar Szemle* 12. (1931. máj.–aug.) 328–337.

mondván, hogy Szekfű professzor a Magyarországon élő nem magyar nemzetek iránti állami politika történetével foglalkozva „nem jól választotta meg a történelmi demarkációs vonalat”. Branislav Grba véleménye szerint a korszak az 1867 előtti és az 1867 utáni periódusra osztható, mert 1867-ig a Habsburg Birodalmat centralisztikusan irányították Bécsből. Hasonló visszautasító hangnemben mutatták be a Bethlen István szerkesztette *Magyar Szemlé*ben megjelenő írásokat, így Berkes Jánosnak a jugoszláv agrárreformról, Bajza Józsefnek Jugoszláviával foglalkozó és Ottlik Györgynek a Rothermere-akcióról írt ismeretetőjét is.¹³

Ennek az 1931-ben igen hangsúlyosan manifesztálódó „történelmi érzékenységnek” a példája Jovan M. Jovanović *Stevan Tisa i Srbija 1914–1916. Odgovornost Mađarske za rat* (Tisza István és Szerbia 1914–1916. Magyarország felelőssége a háborúért)¹⁴ című hosszabb terjedelmű írása is, amelyben a szerző Magyarország felelősségének kérdését taglalja a háború kitöréséért. A cikk megírásának közvetlen okát Tisza István levelezésének francia nyelven való megjelentetése adta, amely Jovanović szerint csak egy célt szolgált: hogy bebizonyítsa, miszerint 1914-ben Magyarország háborúellenes és a kisebbségek iránt toleráns, Tisza pedig a béke híve volt. Ezen állításokkal szemben Jovan Jovanović a következő következtetéseket vonta le az 1914 és 1916 között folytatott magyar külpolitikát illetően: 1914-ben Tisza kerülte a háborút, de nem humánus, hanem politikai és dinasztikus okokból; Tisza mindenekelőtt magyar volt, és aztán osztrák–magyar; Tisza kiszolgált a császárt; Tisza nem volt híve Szerbia annektálásának, de csak kizárólagosan magyar nacionalista okoktól vezérelve; Tisza leveleiből látni lehet, hogy milyen lett volna a béke, amely a központi hatalmak győzelme esetén állt volna be, ha netán nem Nagy-Britannia, Franciaország, az Egyesült Államok és kisebb szövetségeik győztek volna. A szerző nézete szerint Tisza 1914 júliusában csak azért ellenezte a háborút, mert az ország még nem volt eléggé felkészülve rá. Csak egy dolog vezérelte, „hogy ne semmisüljön meg minden magyar nemes nagy álma, hogy elveszítsék Bécsben és a Balkánon a növekvő hatalmukat”. Jovanović Tisza István leveleit elemelve jutott arra a következtetésre, hogy Tiszának, „aki 1903–1914 között kesztyű nélkül igazgatta Magyarországot”, aki ösztönösen tudta, hogy mi a jó az országnak, hogy elkerülje a felelősséget a háború kitörésért, le kellett volna mondania. Különböző Jovanović írása azon ritka kivételek közé tartozik, amelyekben Magyarország történelméről nem az osztrák (osztrák–magyar) szemszöveget előtérbe helyezve értekeztek.

A *Glasnik*ban 1937-ben látott napvilágot a Stanoje Stanojević *Szerbek és magyarok* című írásáról készült ismertetés is.¹⁵ Az írást méltató Mladen Leskovac

13 Ezek az ismertetések ritka kivétellel az 1931-ben megjelent számokban láttak napvilágot.

14 Jovan M. Jovanović: *Stevan Tisa i Srbija 1914–1916. Odgovornost Mađarske za rat*. Glasnik Istorijskog društva 10. (1931) 419–435.

15 Stanojević írása a szabadkai *Napló* 1937-es karácsonyi számában jelent meg. Az ismertetés: Mladen Leskovac: G. prof. d-r. Stanoje Stanojević o našem odnosu prema Mađarima. Glasnik Istorijskog društva 7. (1937) 94–95.

azért tartotta azt fontosnak „mert világosan és nem megszépítve fogalmazta meg államunk és népünk álláspontját a magyarok iránt”. Ez azért is fontos – emelte ki Leskovac –, mert a magyar írók, értelmiségiek és egyes politikusok jóakarataknak adták jelét azzal, hogy 1936 decemberében szerb–magyar irodalmi estet tartottak Budapesten. (Szerb részről Todor Manojlović és Svetislav Petrović vett részt.) Ezzel ellentétben Stanojević a több évszázados közös történelmet értékelve az írását negatív előjelű gondolattal kezdte: „A szerb–magyar harcok és a szerb–magyar háborúk népeink történelmében sokkal nagyobb teret foglalnak el, mint amelyek a közös ügyekről és közös kulturális versengésről szólnak. Az egymás közti viszonyok fokmérője a fagypontról a forráspontig minden lehetséges hőfokot megmutatott, de a higanyoszlop sokkal többet időzött a fagy-, mint a forrásponton. Be kell vallanunk, és nem elhallgatnunk, hogy a szerb–magyar viszonyok az utóbbi évszázadokban szinte mindig rosszak voltak, állandóan romlottak, és az utolsó ötven évben pedig egyenesen egymással szemben álltak. A nagy konfliktusok közé sorolhatjuk a világháborút is. A magyarok a legyőzöttek táborában voltak, és amikor a viszonyok így állnak, kevés remény van arra, hogy az őszinte barátság és a kölcsönös bizalom állapotába legyenek hozhatóak. A szerb–magyar kapcsolatokat és érdekeket nagyon nehéz összehangolni, mert a kegyetlen valóság más irányt mutat, s az egész a 19. század folyamán a lelkeket más irányba terelte.” Leskovac meglátása szerint Stanojević az egyedüli lehetőséget az együttműködésre a kultúra, a demokrácia, a civilizáció eszméjének a megmentéséért folytatott közös harcban látta, mert az emberiségnek ezen vívmányait, szerinte, a jobb- és a baloldali támadások a megsemmisülés veszélyébe sodorták.

Petar Skok az 1939-ben megjelentett *Toponomastika Vojvodine* (Vajdaság toponomasztikája)¹⁶ című írásában nyelvészeti szempontból elemezte a leggyakrabban előforduló toponímiákat. Elemzése azzal a szándékkal készült, hogy „tudományosan bizonyítsa”, hogy Vajdaság helynévanyaga legnagyobb részben szláv eredetű. Ilyen indíttatású szándéka különösen a folyók esetében szembeötlő, amelyek közül a Duna és Tisza elnevezésének elemzését különösen fontosnak tartotta. Majd a helységnevekre tér át. Ezeket elemezve arra a következtetésre jutott, hogy: „Részletes elemzés nélkül ma még nem lehet pontosan bizonyítani, hogy minden vajdasági település elnevezése szláv eredetű, hogy mikor és milyen szláv elemből ered. Ebben a vázlatban csak ideiglenes utalásokat közlök, minden tudományos magyarázat nélkül, mert azt egyszerűen nem tudok adni.” (Kiemelés tőlem – Ó. Á.) Skok tanulmányának V. fejezetében foglalkozik a magyar eredetű helynevekkel. „A második nép, amelyik a Vajdaságban helyneveket képzett, a magyar volt. Ezt a tényt már akkor megállapítottuk, amikor azokkal a szláv szavakkal foglalkoztunk, amelyeket a magyaroktól vettünk át. A magyarok a 9. századtól, a tájainkra való letelepedésüktől alkottak helyneveket, ezen a vidéken egészen Mitrovicáig [Sremska Mitrovica] és a mohácsi vészig, amikor ezeket a területeket kiürítik. [...] Újabb toponomasztikai tevékenységük a 19. század második felében kezdődik, amikor az osztrák–magyar kiegészítést

16 *Petar Skok: Toponomastika Vojvodine. Glasnik Istorijskog društva* 12. (1939) 7–15.

követően mindent erőteljesen magyarosítanak, így a helységneveket is.” Petar Skok tanulmányából világosan kitűnik, hogy az újvidéki Történelmi Társaság tudományos célkitűzése az volt, hogy Vajdaságnak az új államhoz való csatolását tudományos-historiográfiai érvekkel megalapozza.

A Történelmi Társaság a magyarországi szerbség „felszabadulásának 20. évfordulója és a nagy szerb vándorlás 250. évfordulója alkalmából” fogott hozzá annak a történelmi áttekintésnek a megírásához is, amely a Délvidék vármegyei monográfiáinak ellenpólusaként a Vajdaság történelmét helyezte a figyelem középpontjába.¹⁷ Vajdaság „állami és nemzetpolitikai szempontból – és itt a szerb politikára gondoltak – folytonos kitüntetett figyelmet élvezett”. A sorozat szerkesztője, Dušan J. Popović a bevezetőjében azt is kiemelte, hogy ez a monográfia abban is különbözik a korábban megjelentektől, hogy tudományos, azok pedig elsősorban a propaganda céljait szolgálták. „Ennek a monográfiának a célja, hogy a valóságot tudományosan vizsgálja, elsősorban azért, hogy megbízható alapját képezze a szerb nemzeti, állami és kultúrpolitikának.” Majd megállapította, hogy szándékukban áll a Vajdaság teljes politikai, kulturális és társadalomtörténetét bemutatni. A nagy forrásanyagból látszik – jegyzi meg Popović –, hogy ennek a tartománynak a délszlávok megjelenésétől kezdődően állandóan szláv jellege volt, amelyen belül a 15. századtól a szerb a domináns. Ez az állítás a Stanojević által képviselt nézethez viszonyítva már bizonyos előrelépést mutatott a tudományosság felé. Ha kielemezzük a monográfia forrásanyagát és irodalmát, azt szögezhetjük le, hogy az a középkort illetően nagymértékben a 19. századi magyar történelmi kutatások eredményein alapszik. A monográfiának 1939-ig két kötete készült el, az első kötet megjelent, a másik összefűzve, borító nélkül érte meg 1941-ben az újabb világháborút.

A két világháború közötti időszak szerb történetírása és annak legjelentősebb képviselői a fölvázolt stanojevići alapgondolattól nemigen tudtak eltávolodni. Azoknak, akiknek tevékenysége nem Újvidékhez vagy Vajdasághoz kötődött, a Belgrádban élő és működő történészeknek a műveiben – különösen, ha nem vajdasági születésűek voltak – nem érzékelhető ez a szembetűnő, reflexszerű védekező álláspont a magyar revizionizmus ellenében. A Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia folyóiratában, a *Glasban* a jelzett időszakban megjelent írások ilyen értelemben nem foglalkoztak sem Magyarországgal, sem pedig a magyarokkal.

Így a ma ismét kultikus tiszteletnek örvendő, újvidéki születésű Slobodan Jovanović jogász és történész sem, aki 1903-ban írt tanulmányt Andrassy Gyuláról, de alapjában véve Vladimir Čorović sem, aki kimondottan politikai megbízásból írta meg a megrendelő, a jugoszláv államhatalom által felülbírált és végül betiltott *Odnosi između Srbije i Austro-Ugarske u XX veku* (Szerbia és Ausztria–Magyarország viszonya a XX. században)¹⁸ című, kivételesen jól dokumentált

¹⁷ Popović, D. J.: i. m. (4. jz.)

¹⁸ Vladimir Čorović: *Odnosi između Srbije i Austro-Ugarske u XX veku*. Biblioteka grada Beograda, Beograd, 1992.

könyvét. Még ha a jelzett időszak szerb történészeinek műveiben, így Ćorovićban nincs is jelen a magyar revizionizmustól való nyíltan kimondott félelem és állandó védekezés, az az alap gondolat mindig megjelenik, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia saját jövőjének érdekében nem volt hajlandó eltérni egy „szabad szerb állam” megerősödését, amely hatást gyakorolhatott volna a Monarchia szerb–délszláv alattvalóira, miközben nem tett semmit annak érdekében, hogy alattvalóit kielégítse, és megoldja a délszláv kérdést. A Monarchia uralkodó körei – amelyhez a magyarok is tartoztak – a lengyel- és a csehkérdésre legtöbbször kompromisszumos megoldásokat kerestek és találtak, míg a délszláv kérdésre általában az erőszak módszeréhez folyamodtak, véli Ćorović.

A szerb történettudomány, különösen annak vajdasági képviselői történeti kutatásaikban sem 1918–1941 között, sem a későbbiekben nem tudtak elszakadni a napi politika pillanatnyi álláspontjától, és előrelépést fölmutatni az azon nemzetek iránti érdeklődésben, amelyekkel a szerbségnek áthidalhatatlan nemzeti érdek-összeütközése volt. Ezek közé tartoztak 1918 és 1941 között, és tartoznak ma is Magyarország és a magyarok. A róluk alkotott historiográfiai kép is ennek a jegyében alakult.

ÁGNES ÓZER

SERBIAN HISTORIOGRAPHY ON THE HUNGARIANS AND HUNGARY (1918–1941)

The change of authority in 1918 and the formation of the common Yugoslav state influenced as a matter of fact the historiography of the nations which had come to constitute the majorities in the new country. The Serbian, Croatian and Slovenian historians had not only to provide the historical justification of the new state and establish the right of its constituent nations to a state of their own, but also to cast their prehistory in a new mould. The new, majority narrative of the Serbian historians, and the new forms of their scientific argumentation, which were developed in the course of this process, have influenced Serbian historiography ever since.

In the case of Serbian historiography, the view it formed about the Hungarians has incorporated all the prejudices and stereotypes which had developed in the course of the common history of the two nations. This was especially true with regard to the historians who were born in the region which was called Vojvodina/Vajdaság after 1918. In 1928 these scholars organised a separate Historical Society (Istorijsko društvo) at Novi Sad/Újvidék, with the purpose of writing the “true history” of the Serbs “based on a real scientific footing”.

The present paper reviews the works, scientific insights and motivations of the Serbian historians who were active in the interwar period, with an emphasis on the formation and development of their views on Hungary and the Hungarians.

BARÁTH MAGDOLNA

„Pedro”: Gerő Ernő Spanyolországban

Gerő Ernő a második világháború utáni magyar történelem egyik meghatározó alakja, a Rákosi-korszak igazi szürke eminenciása volt. A hatalomgyakorlás sztálini technikáit szovjet emigrációban, illetve a Kommunista Internacionálé (Komintern) apparátusában végzett munkája során sajátította el. Életrajzának „legrejtélyesebb” fejezete az 1936 nyarától 1938 novemberéig Spanyolországban töltött időszak. A spanyol polgárháborúról szóló rendkívül gazdag szakirodalom¹ szinte minden darabja megemlíti a nevét, többségük azonban ott játszott szerepéről – anélkül, hogy ezt dokumentumokkal alátámasztaná – mindössze annyit ír: a szovjet állambiztonsági szervek ügynöke, a spanyolországi tisztogató akciókat irányító Alekszander Orlov legközelebbi munkatársa volt. Ezt az állítást hiteles források hiányában egyelőre sem megerősíteni, sem megcáfolni nem tudjuk, az azonban tagadhatatlan, hogy az Egyesült Marxista Munkáspárt (Partido Obrero de Unificación Marxista – POUM) tagjai elleni megtorlásokban meghatározó szerepet játszott. Az is bizonyossággal állítható, hogy Gerő formálisan a Komintern Végrehajtó Bizottságának (VB) instruktorként utazott Spanyolországba, és megbízatása nem volt előzmény nélküli.

Amikor a spanyol ügyekkel foglalkozni kezdett, az egyes pártokat lényegében már megfosztották szabadságuknak és önállóságuknak attól a mértékétől, amellyel a Komintern fennállásának kezdeti időszakában rendelkeztek. Politikájuk és tevékenységük irányát nem választott központi szerveik jelölték ki, hanem a Komintern VB vezető szervei (Elnökség, Titkárság) és az általuk létrehozott területi titkárságok, regionális irodák, az egyes pártok központi bizottságai mellett működő delegációk, amelyek szigorúan ellenőrizték a Komintern politikai irányvonalának feltétlen végrehajtását.² Spanyolország a Spanyol Kommunista Párt (SKP) 1921-es létrejöttékor került a Komintern látókörébe, de az az 1931. áprilisi forradalomig és a monarchia megdöntéséig nem mutatott túl nagy érdeklődést iránta. A helyzet azután változott meg, hogy 1931. április 14-én kikiáltották a köztársaságot. Ez eufórikus hangulatot idézett elő a

1 Ezek közül az újabb kutatási eredményeket is tartalmazó, a magyar olvasóközönség számára is hozzáférhető munka: *Antony Beevor: A spanyol polgárháború.* Európa, Bp., 2002.

2 *M. Ty. Mescserjakov: Kommunisztjicseszka Partyija Iszpanyii i Komintern.* Novaja i novejszaja isztorija (1991) 5. sz. 10–25.

Kominternben, egy európai proletárforradalom kezdetét látták benne, amely túlhalad majd a polgári-demokratikus szakaszon és szocialista forradalomba nő át. A gyenge és kis taglétszámú SKP az áprilisi választásokat ugyan bojkotálta, de a kormány megalakulását követően a Komintern VB-nek a „köztársági illúziók” elleni harcra vonatkozó utasításának sajátos értelmezése alapján kiadta a munkás-, katona- és parasztképviselők tanácsai (szovjetjei) létrehozásának jelszavát.³ A Spanyol Kommunista Párt „minden hatalmat a tanácsoknak” felhívása azonban nem talált visszhangra a dolgozók körében. Ráadásul az SKP KB tagjai sem reagáltak mindig elég gyorsan a Moszkvából érkezett utasításokra, néha pedig egyszerűen figyelmen kívül hagyták azokat. Ez kezdett nyugtalanságot kiváltani a világpárt apparátusában. A Komintern vezetése a „helyes politikai irányvonal” kidolgozása érdekében 1932-től kezdve több alkalommal küldött instruktorokat a Spanyol Kommunista Párthoz. Egy ilyen Komintern-delegáció tagjaként Geró 1933 őszén járt először Spanyolországban, amit 1934 novemberében közel háromnegyed éves újabb kiküldetés követett. Emellett a Komintern VB spanyol ügyekben illetékes területi titkársága⁴ munkatársaként részt vett az SKP-nak küldendő levelek és direktívák kidolgozásában, a spanyolországi helyzetről a Komintern vezető testületei számára készülő elemzések elkészítésében is.

1934. nyár végén a Komintern taktikája mind Franciaországban, mind Spanyolországban kezdett megváltozni. Moszkvában ugyanis kezdték felismerni, hogy a népfrempolitika az az eszköz, amely talán feltartóztathatja az Európa-szerte előretörő fasizmust. Ennek a fejlődésnek első lépéseit jelezte a szocialistákkal közös akció Franciaországban, illetve a spanyol kommunisták belépése a Munkás Szövetségbe. Ettől kezdve a kommunistáknak a moszkvai intenciók szerint már egyenesen keresniük kellett az összefogás lehetőségét más munkáspártokkal, illetve a haladó polgári pártokkal.

3 Komintern i grazdanszkaja vojna v Iszpanyii. Dokumenti. Szoszt. Sz. P. Pozsarszkaja–A. I. Szaplin. Nauka, Moszkva, 2001. 5.

4 A Kominternben kezdetől fogva működtek különböző nyelvi csoportok, amelyek a VB apparátusának folyamatos átszervezése következtében az egyes országokkal vagy országcsoportokkal foglalkozó regionális titkárságokká, ill. 1927-ben területi vagy országtitkárságokká alakultak át. Az 1928. szeptember 21-én végrehajtott újabb átszervezés következtében a román (újlatin) területi titkársághoz tartozott Franciaország, Olaszország, Belgium, Spanyolország, Portugália és Luxemburg. A területi vagy országtitkárságok alapvető feladata a Komintern vezetése és a hozzájuk tartozó kommunista pártok kapcsolatának erősítése volt, anyagokat készítettek a Komintern végrehajtó szervei számára az adott kommunista párttal kapcsolatos kérdésekről, figyelemmel kellett kísérniük az adott országban kialakult helyzetet, a kommunista pártok politikáját, segíteniük kellett ezeket a pártokat az aktuális feladatok megoldásában és ellenőrizniük kellett a Komintern vezető szerveinek az adott párttal kapcsolatban hozott határozatai végrehajtását. Általános volt az az elv, hogy az országtitkárságokat olyan emberek vezessék, akik nem az alárendelt országok valamelyikéből származtak, tehát elfogulatlanok voltak a döntések meghozatalában. *G. M. Agyibekov–E. Ny. Sahnazarova–K. K. Strinja: Organizacionnaja sztruktura Kominterna 1919–1943. ROSSZPEN, Moszkva, 1997. 51–52., 110., 154.*

Spanyolországban az 1931-es választásokat követően Manuel Azaña republikánus politikus alakított kormányt, mivel azonban számos ígéretét képtelen volt teljesíteni, bal- és jobboldalról egyre sűrűbben támadták. 1933 őszén Azaña lemondott, 1933. november 19-re pedig általános választásokat írtak ki. A választások, amelyek legnagyobb nyertese az újonnan létrejött katolikus szervezet, az Autonóm Jobboldal Spanyol Konföderációja (*Confederación Española de Derechas Autonomas – CEDA*) lett, jobboldali fordulatot eredményeztek.⁵ Az új kormányba a minisztereket ugyan a Radikális Párt delegálta, de annak programját valójában a CEDA élén álló Gil Robles (akit hívei a Führer spanyol megfelelőjeként Jefe néven emlegettek) határozta meg, aki csak a megfelelő alkalomra várt, hogy magához ragadja a hatalmat.

Amikor 1934 októberének első hetében lemondott a kormány, Gil Robles a CEDA számára követelte a minisztériumok többségét, ami valamennyi baloldali erő számára elfogadhatatlan lett volna. A küszöbönálló hatalomátvétel megakadályozását célzó, 1934. október 5-re meghirdetett általános sztrájk Asztúriában felkelésbe torkollott,⁶ amelyben részt vett a Munkás Szövetség is.⁷ Az 1934. októberi spanyolországi felkelésről szóló híreket nagy lelkesedéssel fogadták Moszkvában, az azonban a tömegek támogatásának hiányában kudarccal végződött. A vezérkari főnök tisztét betöltő Francisco Franco az ország legütöképesebb és legkönyörtelenebb alakulatát, a Spanyol Idegenlégiót vezényelte a felkelés leverésére. A spanyol baloldal számára a felkelés bukása nagy csapást jelentett, több ezer emberüket letartóztatták, sokakat meggyilkoltak, vezetőik elmenekültek.⁸ Az Asztúriában történtek már előrevetítették a későbbi események irányát; nyilvánvalóvá vált, hogy az országot megosztó rendkívül éles ellentétek nem kezelhetők alkotmányos keretek között.

A felkelés bukása ugyanakkor nem keserítette el a Komintern vezetését, lelkesítették őket a jövőbeli forradalmi kilátások. Az SKP irányvonala a szocialistákkal való közös cselekvést illetően egybeesett az új stratégia keresésével, amelynek részleteit a Komintern VII. kongresszusát megelőzően éppen akkor kezdték kidolgozni. Az SKP éppen ezért azt az utasítást kapta, hogy továbbra is maradjon egységfrontban a szocialistákkal. Ugyanakkor olyan véleményekkel is találkozhatunk, hogy az antifasiszta népfront jelszavának meghirdetésekor a spanyol kommunisták meg voltak győződve arról, hogy 1934 októberében nem csupán a forradalmi és ellenforradalmi erők csaptak össze, hanem a munkásosztály tett kísérletet arra, hogy nyílt harcban döntse el a szovjet típusú hatalom kérdését. Éppen ezért a népfrontot eszköznek tekintették arra, hogy egy újabb fegyveres felkelés segítségével megszerezzék a hatalmat, amely majd lehetővé

5 Habár a baloldalra és jobboldalra leadott szavazatok száma alig különbözött egymástól, a pártszövetségeknek kedvező választási rendszer eredményeképpen a jobboldal kétharmados parlamenti többségre tett szert.

6 *Beevor, A.*: i. m. (1. jz.) 46–68.

7 *Stanley G. Payne*: *The Spanish Civil War, the Soviet Union and Communism*. Yale UP, New Haven (Conn.)–London, 2004. 53–56.

8 Uo. 56.

teszi a „klerikális-fasiszta diktatúrával” való végérvényes leszámolást és a szovjethatalom, a proletariátus diktatúrájának megteremtését.⁹

A spanyolországi forradalmi mozgalom perspektívájának ilyen megközelítése abban az időben nem csupán az SKP-ra volt jellemző, hanem a Komintern néhány vezető személyiségére is. Palmiro Togliatti 1935 tavaszán a *Kommunista Internacionálé* című folyóiratban azt írta: „Az alapvető kérdés, amelyet az októberi harcok a proletariátus és a dolgozók széles tömegei előtt felvetettek, valamennyi forradalom központi kérdése – a hatalom kérdése.”¹⁰ A népfrontpolitika meghirdetésével a proletárforradalom kérdése tehát nem került le a napirendről: a népfront ugyan változást idézett elő a közvetlen taktikában, de nem hozott változást a forradalmi stratégiában.

Az asztúriai felkelés összekovácsolta a szocialistákat és a liberális republikánusokat. Az európai fasizmus előretörésétől való félelem miatt a Komintern is szorgalmazta a demokratikus és baloldali erők összefogását. 1936 első heteiben a republikánusok, szocialisták, kommunisták és a POUM választási szövetséget kötöttek, amelynek élére Azañát választották. A pártszövetségre leadott szavazatok száma ugyan nem haladta meg jelentősen a jobboldal által kapott voksokat, de a választási rendszernek köszönhetően abszolút parlamenti többséget szereztek.

A népfront 1936. február 16-i spanyolországi választási győzelme nagy elégedettséget váltott ki a Komintern vezetésében. Mint közleményükben írták: „Az antifasiszta népfront győzelme Spanyolországban az egész világ dolgozó tömegeiben örömet és lelkesedést váltott ki. [...] Spanyolország megmutatta, hogy csak egyetlen erő van, amely feltartóztathatja és visszavetheti a fasiszta támadást. Ez az erő a tömegek hatalmas mozgalma a munkásosztály egységfrontjában és az antifasiszta népfrontban. Ez az erő legyőzheti és legyőzi a fasizmust.”¹¹ A lelkesedéssel egyidejűleg azonban óvatosságra is intették a spanyol kommunistákat. Amikor Hitler bevonult a Rajna-vidékre, a romló stratégiai helyzet miatt Spanyolország fontosabbá vált Moszkva számára, ugyanakkor a Komintern vezetését komolyan nyugtalanította, hogy a spanyol helyzet túlságosan kiéleződik, és az irányítás kicsúszhat a kezükből.¹² Éppen ezért Dimitrov javaslatára a Komintern VB Titkársága 1936. június 1-jei ülésén úgy döntött, hogy visszahívják Spanyolországból a kommunisták segítésére, illetve politikai ellenőrzésére kirendelt, az argentin származású Victorio Codovilla¹³ vezette Komintern-küldöttséget,¹⁴ és az SKP 1936. júliusra tervezett V. kongresszusa után a

⁹ *Mescserjakov, M. Ty.*: i. m. (2. jz.) 18.

¹⁰ *Erkoli* [Palmiro Togliatti]: Zametki o haraktyere ispanzskogo fasizma. Kommuniszttyicseskij Internacional 17. (1935) 13–14. sz. 14–15.

¹¹ Pobeda narodnogo fronta v Ispanyiii. Kommuniszttyicseskij Internacional 18. (1936) 4. sz. 8.

¹² *Payne, S. G.*: i. m. (7. jz.) 93.

¹³ Részletes életrajzát ld. *Branko Lazitch–Milorad M. Drachkovitch*: Biographical Dictionary of the Comintern. Hoover Institution Press, Stanford (Calif.), 1973. 65.

¹⁴ A Komintern 1935-ben tartott VII. kongresszusa után, abból az elvből kiindulva, hogy az egyes pártoknak nagyobb szabadságot kell biztosítani, a mellettük működő delegációkat felszámolták, Spanyolország azonban e tekintetben kivételt képezett.

spanyol párt Központi Bizottságának küldöttsége a Komintern VB-vel együttes ülést tart, ahol kidolgozzák a párt rövid távú politikai irányvonalát.¹⁵

Ezen elképzelés megvalósítására azonban nem kerülhetett sor. A polgárháború kitörése után a Komintern nem csupán megtartotta Spanyolországban lévő küldöttségét, de a spanyol kommunistáknak való segítségnyújtás végett a kommunista pártok aktivistáinak és vezetőinek tucatjait küldte Spanyolországba.¹⁶ Gerő Ernő újabb és összességében ezúttal több mint kétéves spanyolországi küldetésére is ezzel összefüggésben került sor.

Ibériai küldetés

1936. július 17–19-én Spanyol Marokkóban a helyőrségek („kaszárnnyák”) lázadást hirdettek a köztársasági kormány ellen. A példát gyorsan követte a legtöbb kaszárnnya Dél- és Nyugat-Spanyolország városaiban. Július 19-én Franco tábornok a Kanári-szigetektől Marokkóba érkezett, és a lázadás élére állt. Ugyanazonnap lemondott a spanyol kormány, és José Giral egyetemi professzor, liberális politikus vezetésével új kormány alakult.¹⁷ 1936. július 18-án a Spanyol Kommunista Párt lapja, a *Mundo Obrero* felhívta a munkásokat és „antifasisztákat” a köztársaság védelmére.

A Szovjetunió magatartása kezdetben ugyanolyan hezitáló volt, mint Franciaországé és Angliáé, és arra szorítkozott, hogy nyilvánosan elítélje a lázadókat. Egyes vélemények szerint ebben szerepet játszott az is, hogy a Szovjetunió külpolitikai vonalvezetésében nem akart eltérni Franciaországtól és Angliától.¹⁸ Találkozhatunk olyan véleménnyel is, miszerint a szovjet vezetés szempontjából a polgárháború kitörése rosszkor történt, mert keresztezte a kollektív biztonsági rendszer létrehozását szorgalmazó Moszkva Nyugat-Európa-politikáját.¹⁹ Ezt a nézetet osztja Victor Alba politikai újságíró (a spanyol polgárháború alatt a POUM lapjának, a *La Batallán* az igazgatója) is, aki szerint a Szovjetunió mindennél jobban félt a Harmadik Birodalomtól, éppen ezért igyekezett megakadályozni, hogy olyasmi történjen Spanyolországban, ami Berlinben alapot adott volna arra, hogy a „kommunista veszélyről” vagy „vörös fenyegetésről” beszéljenek.²⁰

15 *Mescserjakov, M. Ty.*: i. m. (2. jz.) 19–20.

16 Közéjük tartozott – a teljesség igénye nélkül – Franz Dahlem, André Marty, Vittori Vidali, Luigi Longo, Manfred Stern, Zalka Máté. Hosszabb-rövidebb ideig Spanyolországban tartózkodott Maurice Thorez, Harry Pollit, Walter Ulbricht, Jan Sverma is. *Mescserjakov, M. Ty.*: i. m. (2. jz.) 20.

17 Az 1936. februári választásokat követő kormányok működésére, ill. a Giral-kormány megalakulására ld. *Pierre Broué–Emile Témime*: *The Revolution and the Civil War in Spain*. MIT Press, Cambridge (Mass.), 1972. 101–149.

18 *E. H. Carr*: *The Comintern and the Spanish Civil War*. Ed. Tamara Deutscher. Pantheon Books, New York, 1984. 15.

19 *Payne, S. G.*: i. m. (7. jz.) 127.

20 *Victor Alba*: *The Communist Party in Spain*. Transaction Books, New Brunswick–London, 1983. 213.

E. H. Carr a spanyol polgárháborúról írt könyvében a moszkvai francia katonai attasé véleményét idézi, aki szerint a spanyolországi eseményekkel összefüggésben a Kominternben két frakció alakult: egy „mérsékelt”, amelyhez Sztálin is tartozott, és amely el akarta kerülni a beavatkozást, hogy ne provokálja Németországot és Olaszországot, valamint egy „szélsőséges”, amelyik úgy vélte, hogy a Szovjetunió nem maradhat semleges és segítenie kell a legális kormányt. Carr úgy véli, Sztálin nem nagyon foglalkozott a Kominternben folyó vitákkal, de valószínűleg osztotta Litvinov külügyi népbiztos aggodalmát, hogy ne tegyenek semmi olyat, ami szemben állna a francia kormány politikájával.²¹

A *Pravda* 1936. augusztus 1-jei vezércikke Németországot vádolta a spanyolországi lázadás kiobbantásával, de a Kominternben csupán arról született döntés, hogy a szakszervezeteken keresztül pénzügyi segítséget nyújtanak a köztársaságiaknak. Sztálin álláspontja a spanyolkérdésben azonban nem volt állandó, véleménye annak függvényében módosult, ahogyan a helyzet Spanyolországban, illetve a nemzetközi szintéren változott. Egyes vélemények szerint Sztálin 1936 augusztusáig nem tervezett semmilyen komolyabb beavatkozást, sőt utasítására a szovjet követek, mindenekelőtt a franciaországi szovjet nagykövet határozott rendelkezést kaptak, hogy hárítsák el a spanyol köztársaság megbízottainak kéréseit. Emiatt csatlakozott a Szovjetunió a benemavatkozási egyezményhez is.²² Álláspontja akkor változott meg jelentősen, amikor Németország, Olaszország és Portugália – Franciaország és Nagy-Britannia hallgatása mellett – megsértette az egyezményt, és az a veszély fenyegetett, hogy a köztársaság hívei vereséget szenvednek. Akkor már hajlandóságot mutatott arra, hogy teljesítse a köztársaságiak kéréseit.²³

Miután Moszkva nem elégedett meg csupán a Kominternben keresztül érkező információkkal, 1936 augusztusában pozitív eredménnyel zárultak a nagykövetségi szintű diplomáciai képviseltek felállítását célzó tárgyalások.²⁴ Madridba Marcel Rosenberget nevezték ki követnek, Barcelonába Vlagyimir Antonov-Ovszejenkót, a Téli Palota 1917-es ostromának vezetőjét küldték a Szovjetunió főkonzuljaként. A diplomáciai képviseltek személyzetével egyidejűleg szovjet katonai tanácsadók is érkeztek Spanyolországba.²⁵ A legtekintélyesebb katonai tanácsadó Jan Karlovics Berzin tábornok (fedőnevén Grisin), a szovjet katonai hírszerzés vezetője, a misszió vezetője pedig Vladimir Jefimovics Gorjev tábornok, katonai attasé volt.

21 Carr, E. H.: i. m. (18. jz.) 15.

22 Ennek részleteit ld.: V. V. Malaj: Nacsalo grazsdanszkaj vojni v Iszpanyii v 1936 godu i problema nyevmesatyelsztva. Po matyerialam Arhiva Vnyesnyej Polityiki RF. Novaja i novejsaja isztorija (2006) 6. sz. 28–45.

23 M. V. Novikov: SZSZSZR, Komintern i grazsdanszkaja vojna v Iszpanyii. I–II. Minyisztlersztvo Obrazovanyija Rosszjjszkaj Federacii–Jaroslavszkij Goszudarsztvennij Pedagogicseskij Unyiverszityet, Jaroslavl, 1995. II. 8–9.

24 Az 1918-ban megszakadt diplomáciai kapcsolatok újrafelvételéről már 1933. július 28-án megállapodtak, de 1936 augusztusáig nem került sor a képviseltek kölcsönös létrehozására.

25 Komintern i grazsdanszkaja vojna v Iszpanyii i. m. (3. jz.) 10–11.

1936. szeptember közepén a Hadügyi Népbiztosság hírszerző részlege és a Belügyi Népbiztosság (Narodnij Komisszariat Vnutrennyih Del – NKVD) külföldi osztálya megbízást kaptak a „H” intézkedési terv kidolgozására.²⁶ A tervet az SZK(b)P KB Politikai Bizottságának 1936. szeptember 29-ei ülésén tárgyalták meg és hagyták jóvá. Döntöttek arról, hogy külföldön létrehoznak egy speciális céget a spanyol köztársaság számára szükséges fegyverek, hadianyagok vásárlására és szállítására. Mindezt kereskedelmi alapon kívánták végrehajtani, a Szovjetunióba szállított spanyol aranykészletért cserébe.²⁷

Ettől kezdve a Komintern és a Szovjetunió állami intézményei egymással szinkronban, „mint egy organizmus” tevékenykedtek. Moszkva beavatkozása a spanyol ügyekbe az első időszakban a Komintern tanácsadóiin keresztül a spanyol kommunistáknak adott utasításokra korlátozódott. 1936 júliusában–augusztusában a szovjet kormány állásfoglalásának megfelelően egyelőre a Komintern vezetése is kiváráó álláspontot foglalt el, és a Spanyol Kommunista Párttól kapott információk alapján a köztársaságiak gyors győzelmében reménykedett. A lázadókkal vívott harcban elért sikerek olyan lelkesedést váltottak ki az SKP-ban, annyira magabiztosak voltak a gyors és végső győzelemben, hogy képtelenek voltak a reális helyzetértékelésre. A Codovilla által küldött jelentések ugyancsak optimistán ítélték meg a helyzetet, de Moszkvában, ahol ismerték az NKVD által összegyűjtött titkosszolgálati jelentéseket és a nyugat-európai sajtót, hamar felismerték, hogy a helyzet sokkal bonyolultabb, mint azt a Komintern kiküldötté és a Spanyol Kommunista Párt vezetői látták.²⁸

A Komintern VB Titkársága 1936. július 21-én, három nappal a felkelés kirobbanását követően ült össze. Két nappal később, július 23-án Gerő adott részletes tájékoztatást a Titkárságnak a „fasiszta-katonai felkelésről”. Véleménye szerint a francóista lázadás előkészítése – nemcsak politikai, de gazdasági értelemben is (például a madridi építők sztrájkja) – a népfront győzelme óta tartott. Úgy vélte, a lázadók célja egyfelől az volt, hogy dezorganizálják a gazdaságot, másfelől a sztrájkok eredményeképpen szembe akarták állítani az egyes pártok (mindenekelőtt az anarchoszindikalisták és az Általános Munkásszövetség) tagjait. Állítása szerint a felkelés előkészületei Hitler és az „angol imperializmus” támogatása mellett történtek, és magát a felkelést katonai-fasiszta jellegűnek minősítette, mivel főleg katonai egységek vettek részt benne. Navarrában és Burgos környékén, amelyek monarchista érzelmű területek voltak, a felkelőknek a parasztokat is sikerült a maguk oldalára állítani. Beszámolója szerint a felkelés egész Spanyolországra, sőt a gyarmatokra (Marokkó, Kanári-szigetek) is kiterjedt, és a lázadóknak sikerült elfoglalniuk számos stratégiaileg fontos pontot, habár Madridot a kormány egyelőre még szilárdan tartotta.

26 Erről részletesebben ld. *Jurij Ribalkin*: Operacija „H”. Szovjetszkaja vojennaja pomoscs reszpublikanszkoi Iszpanyii (1936–1939). Asszociacija Issledovatyelaj Rosszijszkogo Obsesztva XX veka, Moszkva, 2000.

27 *Novikov, M. V.*: i. m. (23. jz.) II. 9.

28 *Payne, S. G.*: i. m. (7. jz.) 119.

Az egyes spanyol pártok és szervezetek reakcióját illetően azt emelte ki, hogy a kommunisták fő irányvonala a köztársaság védelme és a népfront összekovácsolása, a Giral-kormány támogatása volt. Gerő utalt rá, hogy a spanyol kommunisták felvetették egy valódi népfrontkormány létrehozásának szükségességét, ő azonban nem tartotta célszerűnek sem a kommunisták, sem a szocialisták belépését José Giral kormányába. Tájékoztatásából kiderült, hogy korábban olyan direktívát küldtek a Spanyol Kommunista Pártnak, hogy amennyiben a kormány valóban felfegyverzi a munkásokat és tervszerűen dolgozik, minden módon támogatni kell, de ha a népfront támogatása ellenére ingadozik, fel kell vetni a népfrontkormány létrehozásának kérdését a kommunisták és a szocialisták részvételével. Fontos intézkedésnek tartotta, hogy a párt más munkásszervezetekkel együtt utasítást adott szervezeteinek, miszerint ahol a felkelés fellobban, azonnal általános sztrájkot kell kezdeni. A Komintern részéről a spanyol kommunistáknak küldött utasításokban a fő hangsúlyt arra helyezték, hogy kizárólag a köztársaság védelmének zászlaja alatt tevékenykedjenek, és lehetőség szerint a lakosság minél szélesebb rétegeit igyekezzenek megnyerni.²⁹

Gerő a spanyol kommunistáknál valamivel reálisabban látta a helyzetet, és úgy vélte, hogy a lázadás leverése elhúzódhat, s habár a túlerő a népfront és a kormány oldalán volt, nem zárta ki „váratlan meglepetések” lehetőségét sem. Mondanivalóját mindazonáltal azzal zárta: „elvtársaink szilárdan meg vannak győződve arról, hogy a győzelem a miénk lesz. Központi Bizottságunk már Madridban ül, és nem szándékozik evakuálni.”³⁰

Dimitrov a vita során az addigi irányvonalat helyesnek tartotta, és óvott attól, hogy proletárdiktatúrát próbáljanak Spanyolországban teremteni; a kommunistáknak a köztársaság védelmének jelszava alatt kellett tevékenykedniük. Véleménye szerint az adott nemzetközi helyzetben olyan irányvonalat kell követni, amely lehetővé teszi, hogy azokban az országokban (Spanyolország, Franciaország, Belgium), ahol a burzsoázia még hatalmon van, összefogják a lakosság széles rétegeit. (Dimitrov ugyanakkor nem titkolta, hogy ez némileg eltér attól az úttól, amit korábban elképzeltek.) Igyekezett a spanyol kommunistákat visszatartani az „előreszaladástól”, csak az adott viszonyoknak megfelelő és a kommunista párt erejével összhangban lévő feladatok kitűzését tartotta reálisnak.³¹

29 Gerő az ülésen felolvasta a Spanyol Kommunista Pártnak küldött direktívákat és a felkelés kitérését követően küldött távirat szövegét is, ezt azonban a jegyzőkönyv nem rögzítette. A Komintern által az SKP-nak küldött kódolt táviratokat a brit titkosszolgálat dekódolta és utóbb hozzáférhetővé tették. Az 1936. július 17-én és 20-án Moszkvából az SKP vezetésének, ill. Codovillának küldött távirat szövegét közli: *Spain Betrayed. The Soviet Union in the Spanish Civil War*. Ed. Ronald Radosh–Mary R. Habeck–Grigory Sevostianov. Yale UP, New Haven (Conn.)–London, 2001. (*Annals of Communism*) 7–9.

30 Rosszjyszkij Goszudarsztvennij Arhiv Szocialno-Polityiceszkjoi Isztorii (Moszkva; = RGASZPI) f. 495. op. 18. gy. 1101. Jegyzőkönyv a Komintern VB Titkársága 1936. július 23-i üléséről.

31 Uo. Dimitrov hozzászólását közli: *Komintern i grazdanszkaja vojna v Ispanyiii* i. m. (3. jz.) 110–113.

Még ugyanazon a napon Dimitrov táviratban közölte Codovillával és az SKP főtitkárával, José Diazzal, hogy tájékoztatásuk „elégtelen, nem elég konkrét és érzelgős”, és arra figyelmeztette a Komintern-kiküldöttet, hogy komolyabb és pontosabb tájékoztatást küldjön.³² A Komintern VB Titkársága 1936. július 24-én a Spanyol Kommunista Párt KB-jának küldött direktívájában arra szólította fel a kommunistákat, hogy minden erejüket a felkelés gyors leverésére koncentrálják, ne foglalkozzanak olyan feladatokkal, amelyeket majd a győzelem után kell megvalósítani, kerüljenek minden olyan intézkedést, ami megbontaná a népfront egységét, ne értékeljék túl saját erejüket és ne lépjenek túl a demokratikus köztársaságért folyó harc keretein. Azt tanácsolták nekik, hogy a kormányzásban csak akkor vegyenek részt, ha arra a felkelés leverése érdekében feltétlenül szükség van, ne vessék fel a reguláris hadsereg népi milíciával történő felváltásának kérdését, nyerjék meg a lojális tiszteket és adjanak közülük amnesztiát azoknak, akik átállnak a köztársaság oldalára.³³

A pontosabb tájékozódás érdekében a Komintern vezetése újabb instruktorokat (köztük André Martyt, a Francia Kommunista Párt egyik vezetőjét) küldte Spanyolországba. Nem tudjuk, hogy Gerő kiküldetéséről pontosan mikor született meg a döntés. Az első – egyelőre még csak mintegy 10 napos – utazására 1936. augusztusában került sor; tapasztalatairól 1936. augusztus 20-án levélben számolt be a Komintern vezetőinek. A spanyolországi helyzetet nagyon komolyan ítélte, de úgy vélte – annak ellenére, hogy a lázadók a fegyverzetet illetően előnyben voltak –, hogy lehetséges a győzelem, ha minden erőt és eszközt koncentrálnak, és egyetlen célnak, a lázadás leverésének rendelnek alá. E tekintetben azonban meglehetősen szkeptikus volt. Véleménye szerint az első győzelmek után eluralkodó optimizmus megnyugvássá alakult át, és a Spanyol Kommunista Párt „nemcsak nem foglalt állást az ilyen tendencia ellen, de maga is ezt terjesztette, kinyilvánítva mindennap a teljes és végső győzelmet a következő napra, és ily módon olyan illúziót teremtve, hogy az ellenségnek nincs ereje és teljesen demoralizált”.³⁴ Ez szerinte különösen az anarchistákra, és főként Katalóniára volt jellemző. Levele szerint hosszas viták után az SKP KB belement abba, hogy megváltoztassák a sajtó és az agitáció hangnemét, felhívják a figyelmet a helyzet komolyságára, mozgósítsák az összes férfit és egyesítsék a fegyveres erőket a francóisták ellen. Az utóbbi fontosságát külön is kiemelte, mivel állítása szerint az anarchistáknál sok fegyver volt, amit nem voltak hajlandók átadni.

Gerő azt is hibának tartotta, hogy a kormánynak nem volt terve a lázadás leverésére, és elmarasztalta a kommunistákat, akik ahelyett, hogy ilyen terv készítésére próbálták volna rábírní a kormányt, maguk is azt állították, hogy a terv

32 *Payne, S. G.*: i. m. (7. jz.) 120. A Spanyolországba küldött direktívát – amelyet Dimitrov Sztálinnak is eljuttatott – közli: Dimitrov and Stalin 1934–1943. Letters from the Soviet Archives. Ed. Alexander Dallin–F. I. Firsov. Yale UP, New Haven (Conn.)–London, 2000. 46–48.

33 A dokumentumot közli Komintern i grazdsdanszkaja vojna v Iszpanyii i. m. (3. jz.) 113–114.

34 RGASZPI f. 495. op. 74. gy. 200. Pedro [Gerő Ernő] 1936. augusztus 20-ai levele Spanyolországból.

létezik. Ráadásul úgy vélte, a kormánynak nincs elég tekintélye ahhoz, hogy az ország összes erejét megszervezze az ellenség leverésére. Negatívan nyilatkozott Largo Caballeróról, a szocialisták vezetőjéről is, aki szerinte híveivel mindent elkövet annak érdekében, hogy akadályozza a kormány tevékenységét. Végezetül részletes jelentést adott a fronthelyzetről, a köztársasági erők elhelyezkedéséről és fegyverzetéről.³⁵

Időközben 1936. szeptember 4-én a Giral-kormány lemondott, a miniszterelnök Largo Caballero lett, aki kormányába hívta a kommunistákat is. A spanyol kommunisták – a Komintern VB Titkárságának 1936. július 24-ei határozatából kiindulva – először vonakodtak belépni a kormányba, de készek voltak támogatni, csakúgy, mint bármely más kormányt, ha az következetes antifasiszta politikát folytat.³⁶

Gerő visszatérése után nyilván személyesen is tájékoztatta Dimitrovot, illetve a Komintern vezetését, erről azonban nem került elő dokumentum. Azt sem sikerült pontosan kideríteni, hogy azt követően mikor utazott vissza Spanyolországba. Erre valamikor 1936. augusztus végén, szeptember elején kerülhetett sor (szeptember közepén már bizonyosan Madridban volt), és innentől kisebb-nagyobb megszakításokkal egészen 1938 novemberéig ott tartózkodott. Manfréd Stern (Kléber tábornok), a nemzetközi brigádok egyik parancsnoka³⁷ a spanyolországi tevékenységéről készített igen részletes beszámolójában arról tett említést, hogy amikor 1936. szeptember 15-én megjelent az SKP Központi Bizottságánál Madridban, Gerő már ott volt. Ő mutatta be Klébert a Politikai Bizottság tagjainak, s ő volt az, aki elment vele az SKP vezetőjének, José Diaznak a lakására.³⁸ Gerőt töprengő, komoly emberként jellemezte, aki „szokásos nyugalommal és a forró napokban nagy higgadtsággal” végezte munkáját. Elmondása szerint közte és Gerő között nagyon jó kapcsolat alakult ki, Gerő nagyra értékelte munkáját katonai vonalon, és „vele nem egy alkalommal lehetőségünk volt látni, hogy a Politikai Bizottság munkájára milyen károsan hat Marty vagy Rosenberg elvtárs intervenciója”.³⁹

André Marty nem sokkal Gerő után érkezett a spanyol fővárosba, s ő javasolta egy általános hadműveleti terv kidolgozását, amelyet 1936. szeptember 19-én az SKP vezetőivel (José Diaz és Antonio Garcia Mije) tartott szűk körű megbeszélésen, Gerő jelenlétében fogadtak el.⁴⁰

35 Uo.

36 A kommunisták némi hezitálás után a kormányzásban való részvétel mellett döntöttek. Largo Caballero kormányában Vicente Uribe kapta a mezőgazdasági tárcát, míg Jesús Hernández oktatásügyi miniszter lett. *Broué, P.–Témime, E.*: i. m. (17. jz.) 199–202.

37 Lazar Manfréd Stern, akit Spanyolországban Emilio Kléber néven ismertek, a 11. nemzetközi brigád első parancsnoka volt. Az osztrák–magyar hadseregben tisztként szolgált, az I. világháborúban orosz hadifogságba esett. Részt vett az 1917-es októberi forradalomban és a polgárháborúban. 1937-ben Spanyolországból visszarendelték Moszkvába, ahol 1938-ban letartóztatták. 1942-ben egy táborban halt meg.

38 Komintern i grazdsanskaja vojna v Iszpanyii i. m. (3. jz.) 324.

39 Uo. 350.

40 RGASZPI f. 495. op. 74. gy. 200. A spanyolországi hadműveletek általános terve.

Gerő Madridba érkezése után a jelentéstételre Moszkvába utazott Codovilla helyét vette át – André Marty szerint valamivel „gyengébben”. Azt azonban Gerő érdemének tudta be, hogy 1936. szeptember első napjaiban sikerült megváltoztatni a kommunista párt lapja, a *Mundo Obrero* irányvonalát: „a szent optimizmus helyett kampányt kezdtünk a háború megszervezésének szükségességéért” – írta Marty Moszkvába.⁴¹

Codovilla, miután 1936. szeptember 22-én részletes tájékoztatást adott a Komintern vezetőinek,⁴² visszatért Spanyolországba. Ezt követően 1936. október elején Gerő Barcelonába utazott,⁴³ és a Szovjetunióba történt visszatéréséig Katalónia maradt tevékenységének fő területe, miközben nem csupán helyi katalán ügyekkel, hanem az egész köztársasági Spanyolországot érintő kérdésekkel is foglalkozott.

Katalónia, a spanyol ipar legfontosabb központja 1932 óta kvázi autonóm státussal rendelkezett a köztársaságon belül, majd 1934 októberében az asztúriai lázadás idején kinyilvánította függetlenségét. Belső ügyeit egy választott tanács, a Generalitat irányította Luis Companys elnöklete alatt, aki egyben a katalán polgári párt, az Esquerra vezetője is volt. Spanyolországban az anarchizmusnak mély gyökerei voltak mind a parasztság, mind az ipari munkásság körében, s Katalónia volt az anarchizmus fellegvára, munkásszervezetük, a Nemzeti Munkásszövetség (Confederación Nacional de Trabajo – CNT) már 1911-es megalakulásakor is mintegy 30 000 tagot számlált.⁴⁴

A katalán kommunisták Andrés Nin⁴⁵ és Joaquin Maurin vezetésével 1930-ban, illetve 1931-ben szakítottak a Spanyol Kommunista Párttal, s előbb egymással szemben álló csoportokra szakadtak, majd 1935-ben megalakították az Egyesült Marxista Munkáspártot. A POUM taglétszáma nem lépte túl a néhány ezret, de tagjainak forradalmi lelkesedése messze felülmúlta a Spanyol Kommunista Pártét, amely ráadásul a népfront nevében óvatosságra intett. A POUM támogatta a népfrontot az 1936. februári választások alkalmával, de hamar konfliktusba keveredett az SKP-val, mivel alapvetően hibásnak tartotta a munkáspártoknak a polgári kormányt támogató álláspontját.

A POUM Központi Bizottsága arra szavazott, hogy elősegítsék egy szovjet típusú rendszer megalakítását Spanyolországban. 1936. szeptember 18-án lap-

41 Uo. André Marty észrevételei a Spanyol Kommunista Párttól.

42 Codovilla előadását közli Komintern i grazsdanszkaja vojna v Iszpanyii i. m. (3. jz.) 119–144.

43 André Marty a Komintern vezetésének küldött 1936. október 14-ei feljegyzésében azt írta, hogy Gerő, miután végrehajtotta a kapott instrukciót, már Katalóniában van. RGASZPI f. 495. op. 74. gy. 200. Marty jelentését közli: Komintern i grazsdanszkaja vojna v Iszpanyii i. m. (3. jz.) 175.

44 A spanyolországi anarchizmus kialakulásáról és történetéről ld. *Harsányi Iván: Az anarchizmus Spanyolországban. Múltunk* 45. (2000) 4. sz. 74–101., ill. Balázs Gábor: *Anarchizmus, anarcho-szindikalizmus, Spanyolország.*

http://www.tarfor.hu/index.php?option=com_content&task=view&id=62&Itemid=1. Letöltés ideje: 2011. júl. 21.

45 Részletes életrajzát ld. *Harsányi Iván: Nin, Andreu. A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. Évkönyv* (1992) 347–353.

jukban, a *La Batallá*ban közreadott határozatukban kinyilvánították, hogy szükség van „a köztársaság egész politikai és társadalmi struktúrájának radikális átalakítására”, amely egy munkáskormány megalakítását igényelte volna.⁴⁶

A kommunisták a POUM-ot trockista pártnak minősítették (habár Trockij élesen bírálta őket, Nin már korábban szakított vele, és a POUM vezetése is többször hangsúlyozta, hogy a spanyol forradalom számos kérdésében véleménye élesen eltér Trockijétől), és a Komintern vezetőivel együtt úgy tekintettek rájuk, mint a kommunista hatalom legfőbb veszélyeztetőire. Éppen ezért a polgárháború alatt mindvégig azon munkálkodtak, hogy kiszorítsák őket a hatalomból.⁴⁷

Az 1936. júliusi katonai lázadás napjaiban az anarchisták valamennyi szervezetének tagjai teljes erővel a lázadás ellen fordultak; Katalóniában jelentős részben ők fojtották el azt, de jelen voltak Madrid védelménél és Toledo ostrománál is. Azokon a területeken, ahol túlsúlyban voltak (Katalónia, Andalúzia egy része), szociális átalakításokba kezdtek, köztulajdonba vették a földbirtokokat, üzemeket, új gazdálkodási formákat vezettek be, amelyek azonban nehezen illeszkedtek az ország gazdaságába. Az általuk ellenőrzött területeken beszüntették az egyházi szertartásokat, helyenként egyházi személyeket öltek meg. Még ha ezeket a cselekményeket nem is lehetett kizárólag az anarchisták rovására írni, nem kis gondot okoztak a köztársaságiaknak. Az volt a véleményük, hogy a háború megnyeréséhez az út a forradalmi átalakítás gyors végigvitelén át vezet.⁴⁸

George Orwellt, aki 1936 decemberében tudósítóként utazott Spanyolországba, s aki később a POUM-milíciában harcolt az aragóniai fronton, magával ragadta a forradalmi szenvedély és elragadtatással írt arról, amit Barcelonában tapasztalt. „Először jártam olyan városban, ahol a munkásosztály volt nyeregben. Gyakorlatilag minden valamire való épületet elfoglaltak a munkások, és mindegyiket vörös zászlók, vagy az anarchisták vörös-fekete zászlai borították; minden falon sarló és kalapács díszelgett, mellette pedig a forradalmi pártok nevének kezdőbetűi, szinte minden templomot feldúltak, a szentképeket pedig felgyújtották. A templomokat itt is, ott is módszeresen lerombolták a munkáskülönmények. Minden bolton és kávéházon felirat tudatta, hogy az üzletet köztulajdonba vették, még a cipőtisztítókat is kollektivizálták, és ládáikat vörös-feketére festették. A pincérek és a bolti eladók az ember szemébe néztek, és értésére adták, hogy egyenrangú félnek tekintik. Egy időre eltűnt minden alázatosság, sőt még a szertartásos udvariasság is. [...] Magánautó nem volt, valamennyit államosították, a villamosokat, a taxikat és számos egyéb szállítóeszközt vörös-feketére festették. A forradalmi plakátok mindenütt vörös és kék színben lángoltak a falakon, mellet-

46 Payne, S. G.: i. m. (7. jz.) 184–188.

47 Nin legfőbb bűne az volt, hogy antisztálinista maradt. Egyes vélemények szerint Sztálin haragját az váltotta ki – s a POUM azzal írta alá a halálos ítéletét –, hogy levelezésbe bocsátkoztak Trockijjal, és meghívták spanyolországi látogatásra. Azonkívül lapjuk, a *La Batalla* bírálta a moszkvai pereket. Novikov, M. V.: i. m. (23. jz.) II. 91.

48 Harsányi I.: Az anarchizmus i. m. (44. jz.)

tük mocskos sárfoltnak tűnt a kevés megmaradt hirdetés. [...] A legkülönösebb látvány maga a tömeg volt. Külsőre úgy festett a város, mintha a vagyonos osztályok gyakorlatilag megszűntek volna létezni. [...] Furcsa és megindító volt mindez. Sok mindent nem értettem, és valahogy nem is szívelhettem az egészet, de azonnal felismertem, hogy ilyen közállapotokért érdemes harcolni.”⁴⁹

A katalóniai politikai helyzetet árnyalta, hogy 1934 elején a Spanyol Kommunista Párt mellett különálló Katalán Kommunista Párt alakult, amely Barcelonában megtartotta első kongresszusát is. 1936 júliusában négy baloldali párt, köztük a Katalán Kommunista Párt megalakította Katalónia Szocialista Egységpártját (Partit Socialista Unificat de Catalunya – PSUC), amely néhány nap múlva csatlakozott a Kommunista Internacionáléhoz.⁵⁰ A Kominternen belül korábban az „egy állam, egy párt” elv érvényesült; azzal, hogy a PSUC is tagja lett a III. Internacionálénak, megtört ez a dogma. Ráadásul a PSUC létrehozása csak összetettebbé tette a spanyolországi problémát, mert egy teljesen elkülönült szervezeti struktúrát és új vezetői garnitúrát hozott létre, ami egy állandó Komintern-tanácsadót igényelt Barcelonában.⁵¹ Egyes vélemények szerint minden későbbi vita és nézeteltérés Gerő és a többi Komintern-kiküldött között abból adódott, hogy különböző módon viszonyultak a PSUC kivételes helyzetéhez a Kominternen belül.⁵²

Az 1936 kora őszén Pedro álnéven⁵³ Barcelonába érkező Gerő az irodáját Gaudí egyik építészeti gyöngyszemében, a lefoglalt Casa Mila (a híres „La Pedrera”) legfelső emeletén rendezte be. Barcelonai tartózkodása alatt állítólag napi 16 órát dolgozott, és gyakran látták egyedül étkezni egy irodájához közel fekvő bárban, miközben szünet nélkül újságot olvasott.⁵⁴

Kortársai akkoriban ilyennek látták: „38-40 év körüli férfi, magas, jó kiállítású, szláv arcvonásokkal. Visszafogott és megfontolt. Vonásai szögletesek, ajkai teltek, szemei mongolos vágásúak, véresek. Keveset, ám helyes, de nem túl folyékony spanyolsággal beszélt.”⁵⁵ Az őt személyesen ismerők visszaemlékezé-

49 *George Orwell*: Hódolat Katalóniának. INTERART, Bp., 1989. 18–19.

50 Az SKP vezetői úgy vélték, hogy ez a lépés „komoly hiba” volt, de miután nem láttak más választást, kénytelenek voltak elfogadni és az új politikai csoportosulás „ideológiai felvilágosításán” dolgozni.

51 *Payne, S. G.*: i. m. (7. jz.) 177–178.

52 Augustín Guillamón véleménye szerint Gerő elfogult volt a PSUC mellett, mert megalakítása felett ő maga bábáskodott. *Augustín Guillamón*: El terror estalinista en Barcelona (1938). Biografía. <http://www.red-libertaria.net/pdfs/terror-bcn2.pdf>. Letöltés ideje: 2011. aug. 2. André Marty a Komintern engedélye nélkül megalakult PSUC-ra gyanakvással tekintett, politikáját „kiszámíthatatlannak”, vezetőit gyanúsnak tekintette. Komintern i grazdsanskaja vojna v Iszpanyii i. m. (3. jz.) 171–176. (André Marty 1936. október 14-ei jelentése a Komintern vezetésének).

53 A Spanyolországban tevékenykedő legtöbb szovjet tanácsadó, ill. Komintern-kiküldött fedőnevet használt. Gerő esetenként „Pierre” aláírással is küldött jelentést Moszkvába.

54 *Guillamón, A.*: i. m. (52. jz.). Itt szeretném megköszönni Lénárt András fordítói munkáját.

55 Carles Gerhard Gerőről adott jellemzését idézi *César Alcalá*: Checas de Barcelona. El terror y la represión estalinista en Catalunya durante la Guerra Civil al descubierto. Belacqua, Barcelo-

se szerint hideg, visszafogott és némiképpen rejtélyes személyiség volt, aki mindig a háttérből irányította az eseményeket, és tartózkodott mindenfajta kapcsolattól a PSUC tagjaival, vagy akár vezetőivel.⁵⁶ „Pedro a Komintern jég-hideg, kiszámíthatatlan, rejtélyes, ugyanakkor kétségtelenül egyik legtapasztaltabb és művelt képviselője volt Spanyolországban. Atfogó, sokoldalú gazdasági és katonai, továbbá történelmi ismeretekkel rendelkezett. Tökéletesen beszélt franciául, angolul, németül, oroszul és magyarul, megőrizte a spanyoltudását és értett katalánul [...], aggályoskodás nélkül képes bármilyen missziót betölteni [...]”⁵⁷

Nem tudjuk, hogy Gerő Barcelonába utazása előtt kapott-e pontos instrukciókat, s ha igen, milyen jellegűeket. Komintern-kiküldöttként feladatai közé tartozott, hogy tájékoztassa Moszkvát minden fontos eseményről, nyújtson a spanyol pártnak segítséget politikai és szervezési kérdésekben, illetve ügyeljen arra, hogy a PSUC helyesen értelmezze és alkalmazza a Kominterntől érkező utasításokat. Bár Gerő azt hangoztatta, hogy az ő szerepe csak „tanácsok” adásában merül ki, tudnia kellett, a Komintern delegáltjaként „tanácsait” megkérdőjelezhetetlen parancsnak tekintik.

Spanyolországból küldött beszámolóit (csakúgy, mint a többi Komintern-kiküldötté) a Komintern vezetőihez, Dimitrovhoz és D. Z. Manuilszkijhez érkeztek, általában bizalmas levél stílusában íródtak, és „Drága barátaim” megszólítással kezdődtek.⁵⁸ A jelentéseket többnyire franciául, apró betűs – szinte olvashatatlan – kézírással vetette papírra. Ezeknek a beszámolóknak – elsősorban a moszkvai Komintern-archívum dokumentumaihoz való korlátozott hozzáférés miatt – sajnos csak kisebb része került elő.

Burnett Bolloten – aki a United Press tudósítójaként abban az időben maga is Spanyolországban tartózkodott – azt állítja, hogy a PSUC-t a színtalpak mögött lényegében Gerő irányította „rendkívüli energiával, tapintattal és hatékonysággal”.⁵⁹ Felügyelte a PSUC napilapját, a *Treballt* (esetenként cikkeket is írt bele), és katalán nyelvtudásának segítségével (amire az 1930-as évek elején spanyolországi megbízatásai alatt tett szert) elsimította a párton belüli ellentéteket. Tevé-

na, 2005. 49. Virágh Annának tartozom köszönettel azért, hogy César Alcalá könyvének Gerőre vonatkozó részeit lefordította számomra.

56 Uo. 48.

57 *José María Zavala: En busca de Andreu Nin. Vida y muerte un mito silenciado de la Guerra Civil.* DeBolsillo, Barcelona, 2006. 206–207. Köszönettel tartozom Kerekes Györgynek, aki segítségemre volt a spanyol nyelvű szöveg értelmezésében.

58 A szovjet honvédelmi minisztérium hírszerző részlegében 1936 végén létrehoztak egy „H” elnevezésű különleges részleget, amelyen keresztül történt a személyi állomány, katonai technika, fegyverek Spanyolországba juttatása különböző utakon. Ezenkívül ez a részleg foglalkozott a spanyolországi front eseményeivel kapcsolatos információk gyűjtésével és összesítésével is. Gerő néhány spanyolországi beszámolója ezért megtalálható a moszkvai katonai levéltárban is. *Ribalkin, J.:* i. m. (26. jz.) 36.

59 *Burnett Bolloten: The Spanish Civil War. Revolution and Counterrevolution.* Harvester Wheatsheaf, h. n., 1991. 400.

kenységi köre a PSUC életének és szervezésének legapróbb részleteire is kiterjedt, ő jelölte ki a párt stratégiai irányvonalát és a követendő politikát, segítette megírni Joan Comorerának, a PSUC főtitkárának a beszédeit.⁶⁰

André Marty a Komintern vezetésének küldött beszámolójában éppen ezért marasztalta el Gerőt. Marty megengedhetetlennek tartotta, hogy Codovilla úgy bánt az SKP-val, mint saját tulajdonával, minden kérdést ő intézett el, ő írta a pártlap több vezércikkét. Marty szerint Gerő módszerei Barcelonában nem voltak olyan autoriterek, mint Codovilláé Madridban, de a kritika kisebb mértékben rá is vonatkozott. Szerinte Gerő ugyan nem írt cikkeket, de „felhangolta” azokat, akik írták. Állítása szerint elvtársias formában próbálta meggyőzni Gerőt arról, hogy nem helyes a PB-tagok helyett cselekedni, de ő erre mindig azzal reagált, hogy most nincs idő a tapasztalatátadásra.⁶¹

A szakirodalom szerint Gerő és Comorera között intenzív és közvetlen személyes kapcsolat alakult ki, mivel előbbi jó taktikai és pszichológiai érzékkel táplálta Comorera politikai ambícióit. Cserébe a PSUC főtitkára minden fenntartás nélkül alávetette magát a Moszkvából Gerőn keresztül érkező elvárásoknak.⁶² Ugyanakkor Comorera a Nemzeti Munkásszövetséggel szemben táplált gyűlölete miatt összeütközésbe is került Gerővel, akinek az volt a politikai törekvése, hogy megpróbálja integrálni az államapparátusba a CNT és az azon belül működő, markáns anarchista csoportosulás, az Ibér Anarchista Szövetség (Federación Anarquista de Iberia – FAI) együttműködésre hajlamos hivatalnokait, s ugyanakkor kíméletlenül elnyomja a forradalmi anarchistákat.⁶³

1936. szeptember 26-án a baloldali republikánusokat tömörítő Esquerra-párt fiatal vezetője, Josep Tarradellas alakított kormányt, amelyben három tárca jutott a CNT-nek, míg az igazságügyet a POUM vezetője, Andrés Nin kapta meg. A Komintern Katalóniában támogatta ugyan egy olyan kormány megalakítását, amely magában foglalta az anarchistákat is, de a moszkvai vezetőket felbőszítette a „trockista” POUM bevonása. Gerőnek bűnbánó üzeneteket kellett küldeni, 1936. október 19-én azt jelentve, hogy ez a lépés szükséges volt, hogy elnyerje az anarchisták támogatását, és korrektebb módon „félíg-trockistának” jellemezte a POUM-ot.⁶⁴ Ezt az értékelést nem tette magáévá a másik Komin-

60 *Guillamón, A.*: i. m. (52. jz.)

61 Komintern i grazsdanszkaja vojna v Iszpanyii i. m. (3. jz.) 175. Nem alakult ki jobb vélemény André Martyról sem. Az ő tevékenységét Manfréd Stern így jellemezte. „Marty elvtárs, hirtelen megvilágosodva valamilyen »seniális« ötlettől, egyik nap a bolhából elefántot, a következő nap az elefántból bolhát csinált. Ez a Politikai Bizottságot nagyon nyugtalanította és idegesítette.” (Uo. 350.) Állítólag mindenki megkönnyebbüléssel fogadta a táviratot, amelyben Martyt visszarendelték. Meg kell jegyeznünk, hogy a Komintern-kiküldöttek – saját védelmük és szerepük felnagytitása érdekében – előszeretettel kritizálták egymást.

62 *Guillamón* véleményét idézi *Alcalá, C.*: i. m. (55. jz.) 50.

63 *Guillamón, A.*: i. m. (52. jz.)

64 Gerőnek ezt a jelentését nem sikerült megtalálnunk. Stanley G. Payne többször idézett könyvében is A. Elorza és M. Bizcorrondo 1999-ben Barcelonában megjelent könyvére hivatkozva ismerteti. *Payne, S. G.*: i. m. (7. jz.) 186–187.

tern-delegált, Codovilla,⁶⁵ de nem vágott teljesen egybe a hivatalos moszkvai irányvonallal sem. Gerő 1936. október 27-én Manuilszkijhoz írt levelében ezért ismét mentegetőzésre kényszerült: azt állította, senki nem sejtette, mi készül, és főleg azt nem, hogy „itteni barátaink” követik el ezt a súlyos hibát.⁶⁶ Ígéretet tett arra, hogy Manuilszkij tanácsait direktívaként fogja kezelni, és mindent megtesz a „banditák” leleplezésére.⁶⁷

A PSUC gyorsan növekedett Katalóniában, és 1937 tavaszán már 50 000 tagot számlált, amelynek 60%-át ipari munkások tették ki. Stanley G. Payne Gerő tevékenységének tudja be a PSUC befolyásának növekedését, és úgy véli, nagyobb jártasságot és ügyességet mutatott Komintern-tanácsadóként Barcelonában, mint Codovilla Madridban.⁶⁸ Gerő nem csupán meghatározó szovjet tekintéllyé vált Katalóniában, de egyes vélemények szerint moszkvai főnökei olyan mértékben megbíztak benne, hogy ő felügyelte a bacionai főkonzul, Vlagyimir Antonov-Ovszejenko tevékenységét is.⁶⁹

A kommunisták Spanyolországban négy fő célt tűztek maguk elé: 1. Nyomásgyakorlás Largo Caballero kormányára, hogy fogadja el katonai és gazdaságpolitikai prioritásait. 2. Nyomásgyakorlás a szocialistákra, hogy a terv szerint folytassák a két párt egyesítését, ami 1936 áprilisa óta háttérbe szorult. 3. A CNT ösztönzése, hogy teljes mértékben működjön együtt a köztársasági kormánnyal és fogadja el a kommunista programot. 4. Elkezdni a POUM kiszorítását és izolálását, amíg nem likvidálják. Míg az első és harmadik kérdésben bizonyos sikereket értek el, ez kevésbé volt elmondható a másodikról. Ugyanakkor 1936 decemberére a Komintern elég erősnek érezte magát, hogy minden korábbinál nyomatékosabb akciókba kezdjen a negyedik pont kivitelezését illetően.

Barcelonában Antonov-Ovszejenko, akinek politikai stílusa mérsékeltebb volt, mint a szovjet követé, Rosenbergé Madridban, sikeres politikai és katonai együttműködést alakított ki a CNT-vel. Habár a főkonzul régi ismerőse volt Andrés Ninnek még az 1920-as évekből, amikor utóbbi Moszkvában élt, azt egyértelművé tette, hogy bármiféle nagyobb szovjet segítség Katalónia számára csak

65 Codovilla úgy vélte, a PSUC-nak az a lépése, hogy egy ilyen összetételű kormányhoz csatlakozott, azt mutatja, hogy a párton belül „trockista mentalitású elemek vannak”. Idézi *Payne, S. G.*: i. m. (7. jz.) 187.

66 A jelentések olvasásakor figyelembe kell vennünk, hogy a Komintern-küldöttek olyan jelentéseket gyártottak és küldtek, amelyeket Moszkva várt vagy amelyek a kiküldöttek munkájának értékét erősítették. Ha kudarcok voltak, annak oka mindig a spanyol vezetőség hiányosságai, a trockisták tevékenységében, s a moszkvai utasítások helytelen alkalmazásában stb. állt, de soha nem kérdőjelezték meg a moszkvai utasítások helyességét.

67 Centre d'Estudis Històrics Internacionals Universitat de Barcelona (Barcelona; = CEHI-UB) AM. 1. 4/a. Pedro [Gerő Ernő] 1936. október 27-ei levele D. Z. Manuilszkijnak. Ezúton szeretném megköszönni Anderle Ádámnak, hogy barcelonai kutatásai alkalmával a Gerőre vonatkozó dokumentumokat lemásoltatta számomra.

68 *Payne, S. G.*: i. m. (7. jz.) 188.

69 *Bolloten, B.*: i. m. (59. jz.) 401.

akkor lehetséges, ha a trockistákat eltávolítják a katalán kormányból.⁷⁰ Gerő – aki Payne véleménye szerint „túl intelligens volt, hogy a POUM-ot trockistának tekintse” – kezdetben úgy vélte, a „trockisták” eltávolítása a katalán kormányból nehéz, mert a POUM-milícia jól harcol a fronton.⁷¹

Ugyanakkor, amikor a „trockizmus” központi eleme lett az 1936. augusztusi és 1937. januári moszkvai koncepciós pereknek, ahol Zinovjevet, Kamenyevet, Pjatakovot és Radeket mint Trockij ügynökeit állították bíróság elé, Moszkva nem tolerálhatta, hogy annak bármilyen formája virágozzék Spanyolországban.⁷² Ettől kezdve közvetlen moszkvai utasításra növekedett a POUM elleni nyomás.

A Komintern igen aktívan bekapcsolódott a „trockista–zinovjevista kétkulacosok, árulók és gyilkosok” elleni hisztérikus kampányba, és ebből alaposan kivette részét a Spanyol Kommunista Párt is. Helyzetét megkönnyítette az, hogy a többi országtól eltérően Spanyolországban volt egy teljesen konkrét ideológiai és politikai ellenfél, a POUM.

A POUM ellen a propagandakampány már 1936 nyarán megindult. Dimitrov a *Kommuniszticeszkij Internacional* című folyóirat számára írt cikkében 1936 augusztusában egy kalap alá vette Hitlert, Mussolinit, Francót, Trockijt, Kamenyevet, Zinovjevet és a POUM-istákat.⁷³ A lap 1936. szeptemberi vezércikkében a POUM-ot úgy ábrázolták, mint fasiszta ügynökséget, amelynek egyetlen célja a spanyol köztársaság megsemmisítése, és – minden bizonyíték nélkül – az SKP vezetői és aktivistái elleni terrorista akciókkal vádolták őket.⁷⁴ A folyóirat ugyanezen számában Togliatti egyenesen arra szólított fel, hogy „végre meg kell szabadítani a nemzetközi munkásmozgalmat a trockista söpředéktől”.⁷⁵

A Spanyol Kommunista Párt sajtójában 1936. december közepétől kezdtek megjelenni olyan cikkek, amelyekben hangsúlyozták, hogy a kommunistáknak úgy kell harcolni a POUM-mal szemben, mint a fasisztákkal. A *Frente Rojo* a POUM-ot banditacsapatként jellemezte, amit a faszizmus felhasznál a nép egységének aláásására, míg a *Mundo Obrero* a „POUM-ista bitangok” elleni megsemmisítő csapást sürgette.⁷⁶

70 Payne, S. G.: i. m. (7. jz.) 194–195. Ezt megerősíti Valter Krivickij is: „Sztálin csak azoknak a spanyolországi csoportoknak szándékozott anyagi és emberi erőforrásokkal segítséget nyújtani, amelyek készséget mutattak arra, hogy feltétel nélkül alárendelik magukat az irányításának. Határozottan kizárta, hogy a katalánok rátegyék kezüket repülőinkre, amelyek lehetővé tették volna számukra, hogy katonai sikereket érjenek el, növeljék presztízsüket és politikai súlyukat a köztársasági erők soraiban.” Valter Krivickij: Ja bil agentom Sztalina. Zapiszki szovjetszkogo razvedcsika. Szovremennyik, Moszkva, 1996. 88.

71 Payne, S. G.: i. m. (7. jz.) 186–187., 195. és Carr, E. H.: i. m. (18. jz.) 35.

72 Payne, S. G.: i. m. (7. jz.) 187.

73 G. Dimitrov: Zasisaty podlih terrorisztov – znacsit pomogaty faszizmu. Kommuniszticeszkij Internacional 18. (1936) 14. sz. 3–6.

74 Iszpanyija v borbe protiv faszizma. Kommuniszticeszkij Internacional 18. (1936) 15. sz. 5–23.

75 M. Ercoli [Palmiro Togliatti]: Uroki processza trockisztcsko-zinovjevcszkogo tyerroriszticeszkogo centra. Kommuniszticeszkij Internacional 18. (1936) 15. sz. 43.

76 Mescserjakov, M. Ty.: i. m. (2. jz.) 49.

Az első baljós jel a POUM eltávolítása volt a Generalitatból Barcelonában, amit a kommunisták az anarchisták támogatásával értek el 1936 decemberében. 1936. december 11-én a Komintern vezetése táviratot küldött Codovillának, Gerónak és Jose Diaznak: „Szükséges, hogy irányt vegyünk a trockisták mint ellenforradalmárok és a Gestapo-ügynökök politikai likvidálására.” A Komintern-delegátusoknak küldött instrukció szerint meg kell szakítani a kapcsolatot a POUM és a CNT között, és rá kell venni a CNT-t, hogy csatlakozzon a Trockij-ellenes kampányhoz.⁷⁷ Erre ráerősített a *Pravda* 1936. december 17-ei szerkesztőségi cikke, amely a későbbi történéseket előrevetítve azt írta: a trockisták és az anarchoszindikalisták eltakarítása Katalóniában ugyanazzal az energiával fog végbemenni, mint a Szovjetunióban. 1937. január 18-án, amikor a második moszkvai kirakatper elkezdődött, a Komintern azt táviratozta a Spanyol Kommunista Párt vezetésének, hogy használja fel „Pjatakov és az összeesküvők perét”, hogy politikailag likvidálja a POUM-ot.⁷⁸

Lehet, hogy Payne jól látja, és Geró valóban „túl intelligens” volt ahhoz, hogy a POUM-ot trockistának tekintse, „pártszerűsége” azonban megkérdőjelezhetetlen volt. A Komintern utasításait habozás nélkül végrehajtotta, még akkor is, ha ezek a direktívák éppenséggel aláásták a háborús erőfeszítéseket és a harci szándékot. A Moszkva iránti feltétel nélküli lojalitás belső indítékait talán Jesús Hernández fogalmazta meg legjobban néhány évvel a pártból történt kizárása után: „inkább úgy cselekedtünk, mint szovjet tárgyak, és nem mint spanyol emberek gyermekei. Abszurdnak tűnhet, de neveltetésünk a szovjet gyámság alatt olyan mértékben deformált minket, hogy teljes egészében nemzetietlenekké váltunk; nemzeti lelkünket kitépték és fanatikus sovinizta internacionalizmussal helyettesítették, ami a Kreml tornyaival kezdődött és végződött.”⁷⁹

Geró nem sokkal a 1936. december 11-ei távirat vétele után jelentéstételre visszatért Moszkvába. A Komintern vezetése az instruktorok jelentései alapján többé-kevésbé tájékozott volt a spanyolországi eseményekről, a kódolt levelezés azonban nem volt alkalmas a probléma alapos megvitatására, így amikor úgy ítélték meg, hogy a kapott információ elégtelen, jelentéstételre Moszkvába rendelték valamelyik kiküldöttet.

Geró hamis belga útlevéllel Párizson keresztül utazott, és december végén már Moszkvában volt. Első alkalommal a Komintern VB Titkárságának 1936. december 23-ai ülésén adott tájékoztatást a spanyolországi helyzetről és a Spanyol Kommunista Párt feladatairól. A testület akkor őt és Manuilskijt hatalmazta fel arra, hogy konkrét javaslatokat készítsenek a Titkárság számára.⁸⁰ Ezek a javaslatok négy nap múlva már a Titkárság előtt voltak, amely Manuilskijt bízta meg a szöveg véglegesítésével. A testület december 27-ei ülésén

77 Payne, S. G.: i. m. (7. jz.) 196.

78 Uo. 197.

79 Idézi *Bolloten*, B.: i. m. (59. jz.) 187.

80 RGASZPI f. 495. op. 18. gy. 1132. Jegyzőkönyv a Komintern VB Titkárságának 1936. december 23-ai üléséről.

sén egyúttal arról is határoztak, hogy másnapra összehívják a Komintern VB Elnökségének rendkívüli ülését, ahol Gerő ad tájékoztatást a spanyolországi helyzetről.⁸¹

Sem Gerő Titkárságnak adott tájékoztatóját, sem a Manuilszkijjal együtt beterjesztett javaslatait nem ismerjük, rendelkezésre áll viszont az Elnökség ülésén tartott beszámolója. Előadásában szakaszokra bontva próbálta bemutatni a polgárháború addigi eseményeit. Szerinte a kezdő periódus a francóista lázadók első kudarcáig tartott. Ugyanakkor – amint azt már augusztusi levelében is leírta – helytelenítette, hogy a köztársasági erők madridi és barcelonai győzelme után önelégültségi tendenciák jelentkeztek, azt hitték, az ellenséget már legyőzték. Véleménye szerint a katonai erők szervezési tapasztalatainak és általában a katonai tapasztalatnak a hiánya, az a tény, hogy a lázadás kitörése után a köztársasági Spanyolország szinte kormányzati apparátus nélkül maradt, meghatározta a polgárháború második szakaszát, amelyben az ellenség erőgyűjtése gyorsabb volt, mint a köztársaságiaké.

Részletesen elemezte a Madrid sikeres védelmét lehetővé tevő katonai intézkedéseket, a kommunista párt szerepét a város védelmének megszervezésében. A főváros védelmét nemzetközi szempontból is kolosszális jelentőségűnek tartotta, de figyelmeztetett arra, hogy ez önmagában még nem dönti el a polgárháború kimenetelét. Óvott attól, hogy a sikertől megrészegüljenek, óvatosságra intett, és arra hívta fel a figyelmet, hogy az ellenség újabb csapásra készül.

Úgy vélte, a népfront további megerősítésétől függ a demokratikus köztársaság győzelmét biztosító intézkedések megvalósítása. Ezzel összefüggésben kitért korábbi, októberi levelében is leírt véleménye mellett, miszerint a népfrontnak az anarchoszindikalista szervezetekkel történt kibővítése nélkül nem lehetett volna megvédeni Spanyolország területének csaknem felét Francóék támadásától. Véleménye szerint az anarchisták nélkül nem lehetett volna tartani az aragóniai frontot, hiszen az ott harcoló erők kétharmadát az anarchisták jelentették. Úgy vélte, a népfront kiszélesítése lehetővé tette – legalább részlegesen – számos olyan kérdés megoldását, amelyeket ezek nélkül az elemek nélkül lehetetlen vagy rendkívül nehéz lett volna megoldani. (Állítását konkrét katalóniai példákkal igyekezett alátámasztani: szerinte az anarchisták belépése a kormányba elősegítette annak az anarchiának és káosznak a felszámolását, amely a polgárháború első heteiben ott uralkodott, likvidálni lehetett a különböző bizottságokat, amelyek vidéken azt csináltak, ami nekik tetszett, rendet tudtak tenni a milíciánál, biztosítani a hadsereg ellátását stb.)

Gerő véleménye szerint az anarchistáknak a kormányba lépése még külpolitikai szempontból is kedvező volt, mert lehetővé tette egyfelől egységesebb külpolitika folytatását, másrészt a köztársaság ügyének oly sok kárt okozó szélsőséges anarchista tendenciák korlátozását.

A népfront nem kellő összeforrottságát tekintette a köztársasági erők és a katonai irányítás gyengesége legfőbb okának. Szerinte a népfronton belül még

81 Uo. Jegyzőkönyv a Komintern VB Titkárságának 1936. december 23-ai üléséről.

mindig jelentős volt a kölcsönös bizalmatlanság, mindegyik fél úgy tekintett a másikra, mint amelyik arra akarja kiharcolni a háborút, hogy a saját befolyását és hatalmát a másik rovására növelje. Az anarchisták attól tartottak, hogy a győzelem után véres harcra kerül sor egyfelől a kommunisták és a szocialisták, másfelől az anarchisták között. Véleménye szerint mindez elvonta a figyelmet és erőt az egyetlen meghatározó kérdéstről, a háborúról, arról, hogy minden anyagi és morális erőt egyetlen célra, a lázadás leverésére egyesítsenek. Geró szerint nem azért nem sikerült például a hadiipart megteremteni, mert nem volt egyetértés ebben a kérdésben, hanem azért, mert az anarchisták saját hadiipart akartak létrehozni, és szabotálták azoknak az üzemeknek hadiüzemmé alakítását, ahol a PSUC-nak volt döntő befolyása.

Úgy vélte, miközben a népfront politikai alapja az volt, hogy az összes antifasiszta erő kölcsönösen érdekelt volt a francóisták és a külföldi intervenció ellen, illetve „a szabad és boldog Spanyolországért” folyó harcban, az utóbbi fogalmat a népfrontban részt vevő különböző pártok és szervezetek másként értelmezték. Ebben az összefüggésben a tüzet ő is a trockistákra összpontosította, akik azt terjesztették, hogy a kommunista párt fékezi a forradalom kibontakozását, s akik az akkori spanyolországi helyzetet az 1917. februári és októberi oroszországi forradalmak közötti időszakkal hasonlították össze, és provokatív kampányt folytattak a Szovjetunió ellen. Véleménye szerint Madridban a trockistákat csaknem teljes egészében sikerült felszámolni, de Katalóniában a fiatal PSUC kezdetben komoly hibákat követett el. Ez egyfelől abban nyilvánult meg, hogy a párt nem folytatott megfelelő harcot a trockizmus ellen, másfelől beleegyezett abba, hogy belépjenek a katalán kormányba. (Arról azonban nem ejtett szót, hogy ezt a „hibát” az ő asszisztálása mellett követték el, mint ahogyan azt is elhallgatta, hogy annak „kijavítása” Moszkva nyomására történt.) Azt állította, a PSUC azóta következetes és határozott harcot folytat a trockisták ellen, de utóbbiak még sok „munkát” adnak. Egyúttal ki is jelölte a legfontosabb feladatot: „A katalóniai helyzet tanulságul szolgál az egész párt számára, hogy [...] semmi esetre ne kövessen el egy második hibát a trockizmus elleni harc kérdésében, és a trockizmus teljes felszámolására Katalóniában ne úgy tekintszen csak, mint a párt becsületbeli ügyére, hanem mint a köztársasági Spanyolországunk a faszizmus feletti győzelme egyik feltételére.”⁸²

Előadásában Geró áttekintést adott a kommunista pártnak és a PSUC-nak az anarchoszindikalisták irányában folytatott politikájáról. Véleménye szerint a polgárháború elején a kommunisták és az anarchisták közötti viszony meglehetősen feszült volt: a kommunisták úgy képzelték el, hogy előbb az anarchistákkal kell elbánni, s majd utána komolyan hozzá lehet kezdeni a faszizmus elleni harchoz. Habár véleménye szerint sokat dolgoztak, és értek is el eredményeket az anarchistákkal való viszony rendezésében és a barátságos együttműködést illetően (például összekötő bizottságok létrehozása, a négy párt közötti paktum alá-

82 RGASZPI f. 495. op. 2. gy. 254. Jegyzőkönyv a Komintern VB Elnökségének 1936. december 28-ai üléséről.

írása), sokat kell még tenni annak érdekében, hogy végérvényesen eloszlassák a kölcsönös bizalmatlanságot.

Katalóniában nem volt olyan írásos megállapodás a szervezetek között, amely a népfront alapjául szolgált volna, de a kormány a népfrontpolitika jegyében alakult meg, és az önkormányzatokban minden antifasiszta erő részt vett. Gerő nem titkolta, hogy habár a kommunista párt tagjainak túlnyomó többsége megértette a népfront megerősítésének szükségességét, a párt katonai vonalon dolgozó kádereinek egy része türelmetlen volt a kormánnyal szemben.

Véleménye szerint a központi spanyol kormány és a katalóniai kormány is valóban népfrontkormányok voltak, azt azonban elismerte, hogy összetételük egyáltalán nem volt homogén, és az esetek többségében kompromisszumos döntéseket hoztak. Ennek ellenére azon a véleményen volt, hogy az álláspontok közeledtek egymáshoz és a kommunista párt irányvonalához is. Jellemző példának az anarchistákat hozta fel, akik szerinte fegyelmezettebbek lettek, mióta bekeverültek a kormányba. „Az anarchisták a vezető állami posztokon az esetek többségében, ha ügyes a politikánk az irányukban, jobban közelednek hozzánk, kommunistákhoz, mint amikor az államapparátuson kívül voltak.”⁸³

A PSUC-ról az volt a véleménye, hogy szükség van még a párt bolsevizálására, de ez a folyamat gyorsabban halad, mint „normális” időszakban. Elismerte, hogy a párt még nem kellően összeforrott, de szerinte adott volt a bázis, amelynek túlnyomó többsége megértette a Spanyol Kommunista Párt és a Komintern irányvonalát, és „feltétel nélkül fellép a Szovjetunió védelméért és az ellenforradalmi trockizmus ellen”.⁸⁴

Összességében úgy értékelte a helyzetet, hogy a köztársasági kormánynak megvannak a tartalékai az ütőképes köztársasági néphadsereg szervezéséhez, van ipara (nagyobb, mint az ellenségnek), és több emberrel rendelkezik, mint a francóisták. Állítása szerint az antifasiszta erők között nőtt az egyetértés, az SKP részéről közeledés volt tapasztalható nemcsak a szocialistákhoz, köztársaságiakhoz és parasztszervezetekhez, de az anarchoszindikalistákhoz is, ami nemcsak a háborús helyzetnek felelt meg, nem csupán a kommunisták manővere volt, hanem következetes politikai irányvonal, amely az anarchoszindikalistákat a munkásosztály jelentős részének tekintette.

Elemzésében ugyanakkor szükségesnek tartotta rámutatni arra, hogy a helyzet nehéz, a kormányzat által elkövetett hibák a párt számára súlyos következményekkel járnak. A nemzetközi helyzet alakulása is arra kötelezte a pártot, hogy legyen óvatos, kerülje a szélsőséges intézkedéseket, amelyek dezorganizálnák a népfrontot. Mondanivalójának végső kicsengése mégis optimista volt: a spanyol kommunisták biztosak abban, hogy a Komintern és a nemzetközi antifasiszta tömegek további segítségével, ügyes politikával, a népfront további megerősítésével győztesen kerülhetnek ki a nehéz helyzetből.⁸⁵

83 Uo.

84 Uo.

85 Uo.

Gerő beszámolója nem csupán alapul szolgált a Komintern VB Elnökségének a Spanyol Kommunista Párt tevékenységéről hozott határozatához, de Gerő maga is részt vett a határozat szövegének véglegesítésében (kézirásos javításai megtalálhatók a tervezeten). A határozat dicsérte a spanyolok heroizmusát, helyeselte az SKP-nak a népfront megerősítésére irányuló politikáját, és ennek kapcsán különösen fontosnak tartotta a testvéri kapcsolatok megerősítését az anarchoszindikalistákkal. Helyesnek tartotta a kommunista pártnak más szervezetek által is támogatott harcát a trockisták ellen, támogatta a trockizmus teljes és végleges szétzúzását. Mindazonáltal a Komintern VB Elnöksége szükségesnek tartotta felhívni a figyelmet számos fontos momentumra, és programot adott a párt gyakorlati tevékenységéhez. A gazdaságpolitika területén azt tanácsolták, hogy kerüljék az indokolatlan nacionalizálást, elégedjenek meg azoknak az üzemeknek az államosításával, amelyeknek vezetői a francóista lázadás résztvevői voltak. Szükségesnek tartották a gazdaságpolitika alárendelését a köztársaság védelmének, mindenféle szabotázs és a gazdasági összeomlás lehetőségének kizárását. Külön hangsúlyt helyeztek a kistulajdon védelmére a városban és a falun, a parasztoktól való rekvirálás és az erőszakos kollektivizálás kísérletének abbahagyására.

Elsőrendű fontosságú feladatnak tartották az SKP irányvonalának megvalósítását a néphadsereg mielőbbi létrehozásában. Éppen ezért Dimitrov azt tanácsolta az SKP vezetőinek, hogy időpocsékolás nélkül hozzák létre az igazi köztársasági hadsereget. A háború sikere érdekében meghatározó tényezőnek tekintették az egységes köztársasági hadsereg mellett a saját hadiipari bázis megteremtését is. A Komintern vezetése azt ajánlotta az SKP vezetésének, hogy ériék el a kormánynál a háború aktívabb vitelét, harcoljanak a passzív kivárási tendenciája, az ellenség erejének lebecsülése ellen. Nagy jelentőséget tulajdonítottak a parancsnoki káderek kiképzésének és azt tanácsolták a pártvezetésnek, hogy differenciáltan viszonyuljon a régi tisztekhez. Halaszthatatlan feladatnak tartották Katalónia bevonását a háborúba, anyagi és emberi tartalékainak jobb felhasználását.⁸⁶

Gerő spanyolországi tevékenységének kereteit a határozat már önmagában kijelölte, azt azonban nem tudjuk, hogy ezen kívül kapott-e még konkrét instrukciókat is. Dimitrov naplóbejegyzése szerint Gerővel már a titkársági ülést megelőzően, december 22-én este beszélgetést folytatott a spanyolországi munkáról.⁸⁷ Naplójában annak azonban nincs nyoma, hogy hasonló eszmecserére az Elnökség ülést követően is sor került volna, de ez nem zárja ki, hogy Gerő akár Dimitrovvval, akár Manuilszkijjal ne beszélte volna meg a határozat végrehajtásának részleteit.

86 Uo. A Komintern VB Elnökségének határozata a Spanyol Kommunista Párt tevékenységéről.

87 *Georgi Dimitrov: Dnevnik* (9 mart 1933–6 februari 1949). Szoszt. Dimitr Szirkov et al. Unyiversityetszko izdatyelsztvo „Szv. Kliment Ohridszki”, Szófia, 1997. 120.

„Barcelonai május”

Miután a Komintern vezetése úgy döntött, hogy Gerőt politikai tanácsadóként meghagyják Katalóniában,⁸⁸ 1937. január első napjaiban, ugyanazzal a hamis belga útlevelel, amellyel Moszkvába érkezett, visszautazott Spanyolországba. A Spanyol Kommunista Párt vezetését minden bizonnyal tájékoztatta a Komintern határozatáról és a spanyol helyzetről folytatott eszmecsereéről. A PSUC vezetőivel folytatott egyik megbeszélése alkalmával 1937. január végén vetette fel Marokkó és a Kanári-szigetek sorsát, és megfontolandónak ítélte ezen (Franco kezében lévő) területek átadását Nagy-Britanniának és Franciaországnak, hogy ezzel elnyerjék támogatásukat. E javaslat mellett azzal érvelt, hogy az orosz kommunistáknak 1918 tavaszán ennél sokkal többet át kellett engedni, hogy megvédjék saját győzelmüket.⁸⁹

A köztársasági kormányzat már a lázadás első napjaiban – az összeesküvők támogatottságát meggyengítendő – fontolóra vette Marokkó függetlenségének elismerését. A CNT vezetői 1936 augusztusában tárgyalást is folytattak a marokkói nacionalistákkal, amely szeptember 20-án egy paktum aláírásával végződött, a megállapodást azonban nem sikerült elfogadtatni a Caballero-kormánnyal.⁹⁰ Mindazonáltal a marokkói nacionalizmus bátorítása komoly fenyegetést jelentett Francóék számára, függetlenül attól, hogy a bennszülött katonák maguk is együttműködtek az összeesküvőkkel.

Nincs információnk arról, hogy 1936 végén–1937 elején ezt az ötletet pontosan ki és mikor vetette fel, de ilyen horderejű kérdésben Gerő aligha cselekedett saját szakállára. Ezt alátámasztja Jesús Hernández visszaemlékezése, aki szerint Litvinov külügyi népbiztos és Rosenberg követ Genfben arról próbálták meggyőzni Alvarez del Vayo külügyminisztert, milyen előnyökkel járna, ha Spanyol Marokkó kapcsán „bizonyos ajánlatokat” tennének Franciaországnak és Nagy-Britanniának támogatásuk elnyerése érdekében. Alvarez del Vayo 1937 februárjában el is juttatott egy ilyen tartalmú memorandumot a francia és a brit kormányhoz, ám egyik állam vezetése sem mert megkockáztatni egy európai konfliktust.⁹¹

Egyes vélemények szerint Gerő Moszkvából még egy üzenetet hozott a spanyol kommunistáknak, nevezetesen azt a hírt, hogy a szovjet vezetés Caballero utódjaként Juan Negrin favorizálja a miniszterelnöki székben.⁹² Bolloten – Jesús Hernándezre hivatkozva – 1937. március elejére teszi azt a megbeszélést, amelyre Valenciában került sor a moszkvai kiküldöttek (Borisz Sztjepanov,

88 RGASZPI f. 495. op. 18. gy. 1132. A Komintern VB határozata, 1936. december 27.

89 *Bolloten, B.*: i. m. (59. jz.) 181.

90 *Payne, S. G.*: i. m. (7. jz.) 185–186.

91 A kérdéssel részletesen foglalkozik és a memorandum szövegét is közli *Bolloten, B.*: i. m. (59. jz.) 181–188.

92 *Ricardo Miralles*: Juan Negrín. La República en guerra. Temas de Hoy, Madrid, 2003. 122.

Codovilla, Geró, Togliatti és Marty, illetve Ivan Gajkis, a Rosenberget felváltó új szovjet követ) jelenlétében, s ahol Togliatti terjesztette elő az egykor „spanyolországi Leninnek” nevezett Caballero megbuktatását.⁹³

Mindazonáltal 1937 első heteiben a köztársasági kormányban viszonylagos harmónia uralkodott, és a Komintern VB Titkársága is olyan táviratot küldött Codovillának, Diaznak és Gerónek, hogy ellenséges hozzáállásuk a miniszterelnökhöz „hiba”, és barátságosabb viszonyt kell kialakítaniuk vele.⁹⁴ 1937. február 10-én azonban elesett Málaga, és ez szovjet részről nagy változást idézett elő Caballero tevékenységének megítélésében. Habár a helyi felelősök kommunisták voltak, az SKP vezetői február 14-én azt táviratozták Moszkvának, hogy Málaga eleste a honvédelmi minisztérium szabotázsának eredménye. Február közepén erős szovjet és kommunista kampány kezdődött Caballero katonai adminisztrációja ellen.

1937. március 13-án Sztálin, Molotov, Kaganovics, Vorosilov és a Komintern három vezető politikusa (Dimitrov, Togliatti, Marty) találkozott Moszkvában, hogy megvitassa a spanyolországi helyzetet. Sztálin úgy vélte, Caballero megmaradhat miniszterelnöknek, de el kell távolítani a hadügyminisztériumból. Egyidejűleg az SKP és a szocialista párt (PSOE) egyesülése is újból prioritást kapott.⁹⁵ Ezt követően került sor a bolgár származású Borisz Sztjepanov (Moreno), az újlatin területi titkárság korábbi vezetőjének Spanyolországba küldésére, akiről úgy vélték, hogy fontosabb szerepet játszhat Codovillánál.⁹⁶

1937. április 14-én a Komintern-vezetők még azt az utasítást küldték az SKP-nak, hogy készítsenek elő egy kormányválságot, aminek eredményeképpen elmozdíthatják Caballerót a hadügyminiszteri posztról, de nem szükséges miniszterelnöki leváltása. Az 1937. májusi barcelonai „puccs” után azonban Caballero helyzete tarthatatlanná vált.

A spanyol polgárháború legsötétebb fejezete az, ami Katalóniában a trockizmus elleni harc ürügyén 1937 tavaszán történt. 1936 végén–1937 elején nem csupán Franco hívei és a köztársaságiak között dúlt harc, de a köztársasági táboron belül is egyre inkább repedések mutatkoztak. Míg a többség elfogadta, hogy a polgárháború csakis szigorú fegyelemmel és központosítással nyerhető meg, az anarchisták és a POUM kitarított amellet, hogy sürgős új reguláris hadsereg létrehozása, és a forradalmi lelkesedés elfojtása tönkreteszi mindazt, amiért addig harcoltak.

93 *Bolton*, B.: i. m. (59. jz.) 361. Ezen a véleményen van Victor Alba is, hozzátéve, hogy a spanyol kommunistákat bosszantotta a Komintern-küldöttek diktatórikus stílusa és tiltakozásul Diaz és Hernández nemmel szavazott. *Alba*, V.: i. m. (20. jz.) 235. Carr úgy véli, ilyen megbeszélésre sor kerülhetett, de határozott döntést akkoriban aligha hozhattak. Ráadásul a részleteket illetően Hernández visszaemlékezésében vannak bizonytalanságok. Például Togliatti aligha lehetett jelen, hiszen csak 1937 júliusában utazott Spanyolországba. *Carr*, E. H.: i. m. (18. jz.) 39.

94 *Payne*, S. G.: i. m. (7. jz.) 208–209.

95 Uo. 210., ill. Dimitrov and Stalin 1934–1943. i. m. (32. jz.) 50.

96 *Payne*, S. G.: i. m. (7. jz.) 209. Sztjepanov korábban két évig dolgozott Sztálin személyi titkárságán is, úgy tűnik, élvezte a bizalmát.

Az 1937. januári moszkvai perek a POUM elleni propagandakampánynak újabb impulzust adtak. A *Kommuniztyicseskij Internacional* 1937. januári számának vezércikkében felhívás jelent meg a „trockizmus összetörésére”,⁹⁷ és e lapszám egy másik cikkében konkrétan is megnevezték az „ellenséget”: „Az egyetlen csoport, az illegális fasisztákon kívül, amely a köztársaság és a népfront ellen fellép – az ellenforradalmi trockista banda, amely Marxista Egyesült Munkáspártnak, röviden POUM-nak nevezi magát. Hitlernek és Franco tábornoknak ezek a maszkírozott ügynökei a fasizmus győzelmének megkönnyítése érdekében a provokáció minden módszerét bevetik.”⁹⁸

A „trockistákra” gyakorolt nyomás különösen az SZK(b)P KB 1937. február–márciusi plénumán elhangzott Sztálin-beszéd után erősödött fel, amely egyértelmű felhívás volt a trockisták fizikai megsemmisítésére. „Meg kell magyaráznunk pártbeli elvtársainknak, hogy a trockisták, akik a külföldi hírszerző szervezetek diverziós-kártevő és kémtevékenységének aktív elemei, már régen nem a munkásmozgalom egyik áramlatát jelentik, már régen felhagytak valamiféle, a munkásosztály érdekeivel közös eszme szolgálatával, átalakultak a kártevők, diverzánsok, kémek, gyilkosok, a külföldi hírszerző szervezetek javára dolgozók elvtelen és eszme nélküli bandájává. Meg kell magyarázni, hogy a mostani trockizmustal való harcban már nem a régi módszerekre van szükség, nem a vita módszerei kellenek, hanem új módszerek, a gyökerestől kiirtás, a megsemmisítés módszerei”.⁹⁹

Ennek megfelelően változott a spanyol kommunisták kijelentéseinek tartalma és hangneme is.¹⁰⁰ Az SKP kezdeményezésére már 1937 februárjában gyakorlati lépések történtek a POUM tevékenységének korlátozására. A kommunista párt lapja, a *Mundo Obrero* állítólagos társadalmi szervezetek olyan követeléseit közölte, hogy konfiskálják a POUM rádióállomását és sajtóját, amit Madrid közbiztonsági tanácsa – erre a nyomásra hivatkozva – meg is tett.¹⁰¹ A propagandanyomás és a nyílt fenyegetés aligha segítette elő a kompromisszum elérését a POUM, illetve a kommunisták és a népfront között; a nyílt összeütközés csak idő kérdése volt.

Katalóniában, amely az anarchisták fő bázisának számított, 1937 elején kezdett egyre feszültebbé válni a helyzet, miután olyan hírek kaptak lábra, hogy kommunisták moszkvai utasításra leszámolást terveznek a POUM-mal. A fe-

97 Processz antyiszovetszkogo trockisztszkogo centra. *Kommuniztyicseskij Internacional* 19. (1937) 1. sz. 3–10.

98 Novaja faza borbi za demokratyicseskiju nezavisimuju Ispanyiju. *Kommuniztyicseskij Internacional* 19. (1937) 1. sz. 15.

99 *I. Sztálin*: O nyedosztatkah partyijnog raboti i merah likvidacii trockisztoz i inih dvurusnyikov (Doklad na plenumo CK VKP(b) 3 marta 1937 g.). *Kommuniztyicseskij Internacional* 19. (1937) 3. sz. 13–14.

100 A spanyol kommunista sajtóban megjelent cikkeket részletesen ismerteti *Alba*, V.: i. m. (20. jz.) 228–230.

101 *Novikov*, M. V.: i. m. (23. jz.) 94.

szültséget a kölcsönös bizalmatlanság is fokozta.¹⁰² Mint Orwell írta: „Hónapok óta Spanyolország-szerre egymást érték a fegyveres összecsapások a kommunisták és az anarchisták között. Katalóniában, és különösen Barcelonában akkora volt a feszültség, hogy utcai összetűzések, merényletek követték egymást.”¹⁰³

A barcelonai vérengzés közvetlen kiváltó oka az volt, hogy 1937. május 3-án a kommunista rendőrfőnök három teherautónyi karhatalmistával megjelent a telefonközpontban, és megpróbálta elfoglalni az épületet. A telefonközpont operátorai az anarchista CNT tagjai voltak, akiket azzal vádoltak, hogy akadályozzák a Barcelona és Madrid, illetve Valencia közötti összeköttetést. Az ellenállás nagyobb volt a vártnál; az anarchisták, a POUM hívei az egész városban fellázdáltak, többnapos utcai harc kezdődött, amely május 6-áig tartott, és a „puccsis-ták” vereségével ért véget. Ezeknek a napoknak a hangulatát az események egyik szemtanúja, George Orwell írja le leghívebben.

A barcelonai telefonközpont birtoklása kapcsán kiobbant viszályt a kommunisták ellenfelei igyekeztek úgy beállítani, mint gondosan kitervelt provokációt, amelynek célja az volt, hogy ürügyet szolgáltatson a CNT-vel és a POUM-mal való leszámoláshoz. Bizonyos adatok arra utalnak, hogy a párt valóban készülődött ilyen lépésre. Valter Krivickij szerint Sztálin nem tudta volna megszerezni az ellenőrzést a köztársaság felett anélkül, hogy Katalóniát ne vonta volna irányítása alá, és ne távolította volna el Largo Caballero kormányát. E cél elérése érdekében az NKVD egyik ügynökét beépítették az anarchisták közé, akinek az volt a feladata, hogy felbujtsa a katalánokat, zűrzavart idézzon elő, ami a hadsereg beavatkozását követelte volna meg.¹⁰⁴

Más vélemények szerint habár a telefonközpont elfoglalására tett kísérlet része volt az SKP azon törekvésének, hogy politikai vetélytársai rovására növelje hatalmát, nem szándékosan teremtettek konfliktushelyzetet. Antony Beevor például úgy véli, amennyiben csakugyan előre megfontolt akcióról lett volna szó, a kommunisták bizonyára elég fegyverest vontak volna össze Barcelona környékén ahhoz, hogy győztesként kerülhessenek ki az összecsapásból, és utána „a köztársaság megmentőiként pózolhassanak”.¹⁰⁵

Nemrégiben előkerült orosz dokumentumok azonban az előbbi verziót látszanak alátámasztani. Ezekből kitűnik, hogy a kommunisták Moszkva és a Komintern támogatásával és tudtával összeütközést provokáltak ki, amelynek ki-

102 Az anarchisták úgy vélekedtek, hogy vezetőjüket, Duruttit a kommunisták tették el láb alól, és szándékosságot tételeztek fel olyan esetekben is, amikor a kommunista irányítás alatt álló tüzérség vagy légierő tévedésből más köztársasági egységeket támadott. Ellenszenvet váltott ki a kommunistákkal szemben, hogy rendszeresen maguknak tartották fenn a legjobb fegyvereket, szállítóeszközöket, felszerelést. Az 1937. májusi események előtt számos politikai gyilkosság történt. A katalán Általános Munkásszövetség (Unió General de Treballadors – UGT) egyik vezetőjét, Mortadát autójában, Martint, az ismert anarchistát a francia határ mellett gyilkolták meg. Politikai gyilkosság áldozata lett az UGT főtitkára, Antonio Sesé is.

103 *Orwell, G.*: i. m. (49. jz.) 169.

104 *Krivickij, V.*: i. m. (70. jz.) 101.

105 *Beevor, A.*: i. m. (1. jz.) 432.

menetele biztosította számukra a régen várt lehetőséget a leszámolásra. Egyes feltételezések szerint az események előkészítésében meglehetősen sötét szerepet játszott Gerő is. A PSUC egyik vezetőjének, P. Ribának a visszaemlékezése szerint a telefonállomás megtámadásáról szóló határozatot április legvégén hozták meg a PSUC KB végrehajtó bizottságának ülésén, Gerő jelenlétében, aki kijelentette: „A CNT lehallgatja a kormány, a Generalitat és a külföld összes beszélgetését. Nem szabad megengedni, hogy ez tovább folytatódjon.”¹⁰⁶

Gerő szerepéről hasonlóan vélekedik a spanyol kommunisták egyik vezetője, Jesús Hernández is, aki Sztálinnal való szakítása után írt visszaemlékezésében elmondja, hogyan kérette magához őt ezekben a napokban a szovjet nagykövet és mutatta be neki Abram Szluckijt (spanyolországi álnevéen Marcost), az NKVD külügyi osztálya vezetőjét, aki közölte, hogy a POUM-ot fel kell számolni. A terv állítólag az volt, hogy az NKVD provokációt szervez Barcelonában, ami lehetőséget nyújt a kommunistáknak a hatalom megragadásához és a POUM szétveréséhez. Állítása szerint a „hadművelet” irányítását a barcelonai szovjet konzulra, Antonov-Ovszejenkóra és Gerőre bízta. Az előkészületekről az utolsó megbeszélést 1937. április 15-én tartották Antonov-Ovszejenkónál.¹⁰⁷ Ehhez első lépésként a katalóniai rendőrség vezetőjének a kommunista Rodriguez Salast nevezték ki, aki mindenben kész volt követni az utasításokat. Ő foglalta el aztán saját erővel 1937. május 3-án a barcelonai telefonközpontot.¹⁰⁸

A szándékos provokáció tervének azonban némileg ellentmond Goratszkijnek¹⁰⁹ a barcelonai eseményekről szóló, 1937. május 19-én kelt jelentése. Goratszkij ebben utal Gerővel folytatott beszélgetésére, amelynek alkalmával utóbbi kijelentette, hogy a városban normális állapotok uralkodnak, az elszórta előforduló incidensek feltehetően abbamaradnak. A jelentés írója szerint éppen ezért a „láadás” teljesen váratlanul érte őket. Goratszkij szerint „nem voltak tervek arra, hogy a láadásnak katonailag ellenálljanak, habár elvtársaink számára nem volt ismeretlen, hogy előkészületek történtek egy olyan incidensre, amely bekövetkezett. Ezt mutatja Pedro elvtárs három héttel ezelőtt hozzám intézett kérése, hogy konzultáljunk egy akció tervéről a városban láadás ese-

106 A. V. Subin: Sztolknovenyija v Barszelonye v maje 1937 g. i padenyije pravityelsztva sirokoj antyifasisztszkoj koalicii. www.makhno.ru/forum/showthread.php?t=943. Letöltés időpontja: 2011. aug. 10.

107 I. P. Haas 1989. szeptember 21-i levele Vándor Tamásnak. A Franciaországban élő I. P. Haasnak, Haas László fogadott fiának az 1980-as évek végén még birtokában voltak azok a levelek, amelyeket Haas László írt vagy amelyeket neki írtak a spanyol polgárháború alatt. Az eredeti leveleket nem ismerjük, de az ifjabb Haas azokból kivonatokat közölt Vándor Tamással, akinek édesapja szintén Spanyolországban harcolt, s aki akkor a spanyol polgárháború önkénteseiről írta szakdolgozatát. Ezek a kivonatok nagyon fontos információkat tartalmaznak Gerő spanyolországi tevékenységére vonatkozóan. Köszönettel tartozom Vándor Tamásnak, amiért I. P. Haasszal folytatott levelezését rendelkezésemre bocsátotta.

108 Jesús Hernández: I was a Minister of Stalin. http://www.marxists.org/history/spain/writers/herandez/persecution_of_poum.html. Letöltés ideje: 2011. júl. 22.

109 Személyére vonatkozóan nem találtunk adatokat.

tén.”¹¹⁰ Akárhogyan is történt, az bizonyos, hogy Geró Moszkva utasításait követte, amely szerint sürgető szükség volt a spanyolországi „trockisták” eltávolítására.

A PSUC a barcelonai eseményekért a felelősséget a trockistákra hárította, akiket a POUM-vezetőkkel azonosított. Geró a POUM-nak a barcelonai eseményekben való részvételét illetően azonban valamivel árnyaltabban fogalmazott. 1937. május 22-ei levelében a májusi események kapcsán annak a véleményének adott hangot, hogy az eseményekben a POUM szerepe sokkal inkább ideológiai volt, mintsem gyakorlati. „A puccs mögött a CNT, a FAI és a Juventudes Libertarias legfelelőtlenebb elemeinek azon törekvése állt, hogy erőszakkal változtassanak a politikai helyzeten, mely téves politizálásuk miatt vált kedvezőtlené számukra. [...] A trockisták döntő szerepet játszottak a puccsban, nem is számbeli jelenlétük és fegyveradományaik miatt, hanem mert nagyban hozzájárultak a puccsot végrehajtó »platform« létrehozásához.”¹¹¹ (E platform lényege az volt, hogy a forradalom végveszélyben van, és meg kell akadályozni az ellenforradalom hatalomra jutását.)

Geró úgy ítélte meg, hogy a „puccs” bukása után a helyzet javult, de nem zárta ki további zavargások lehetőségét, mert a felkelésben részt vett anarchista és trockista csoportok csupán „stratégiai visszavonulást” hajtottak végre, és nem került még sor lefegyverzésükre. Szerinte a POUM-on belül legálisan működött és intenzív illegális tevékenységet fejtett ki a trockista csoport, és a kormány erőfeszítései ellenére sem történtek intézkedések tevékenységük korlátozására. Véleménye szerint ugyanakkor „a trockisták részvétele a puccsban először tette világgossá a társadalom szélesebb rétegei előtt, hogy ezek a csoportok a fasiszmus ügynökeiként működnek, így végre komolyabb trockista-ellenes lépésekre számíthatunk, mellyel felszámolják a háborús tevékenységet és a CNT-vel való együttműködésünket súlyosan korlátozó tevékenységüket”.¹¹²

Akármi állt is a májusi események hátterében, a kommunisták nem haboztak kihasználni a számukra kétségtől kedvező helyzetet. A befolyásuk alatt álló sajtó megkezdte az uszítást a „barcelonai május” eseményeivel összefüggésben, a „fasiszta összeesküvés” és „anarchotrockista puccs” teóriáját terjesztve világszerte.¹¹³ (Eközben az anarchisták és a POUM sajtóját erősen cenzúrázták, ami eleve lehetetlenné tette, hogy cáfolják a velük szemben felhozott vádakot.) A barcelonai események Largo Caballerro miniszterelnök 1937. május 16-ai lemondásához és Juan Negrin vezetésével új kormány alakításához vezettek. Az új kormány – amelyben az anarchisták és a POUM már nem kaptak helyet – már május 17-én meg is alakult, ami alátámasztja azt a vélekedést, hogy a váltás jól elő volt készít-

110 Goratszkij jelentését közli: Spain Betrayed i. m. (29. jz.) 205–208. Az idézett szöveg a 206. oldalon szerepel.

111 A levél eredetijét nem sikerült fellelni, de azt teljes egészében közli *Alcalá, C.*: i. m. (55. jz.) 51–57.

112 Uo.

113 A barcelonai eseményekkel kapcsolatos cikkeket ismerteti *Subin, A. V.*: i. m. (106. jz.)

ve.¹¹⁴ (Valter Krivickij visszaemlékezése szerint Artur Sztasevszkij részéről, aki formálisan kereskedelmi attasé volt, de ennél sokkal jelentősebb szerepet játszott Spanyolországban, s aki részt vett a spanyol arany Moszkvába szállításában, már 1936 őszén történt kezdeményezés az akkor pénzügyminiszteri posztot betöltő Negrin megnyerésére.¹¹⁵ Ezt a vélekedést látszik alátámasztani az a jelentés is, amit Borisz Sztjepanov 1937. március 28-án küldött Moszkvába.)¹¹⁶

A katalóniai „utójáték”

A Negrin-kormány hivatalba lépése után megkezdődött a véres leszámolás az SKP politikai ellenfeivel, és ebben Gerő ugyancsak kiemelt szerepet játszott. Az új miniszterelnök teljesítette a kommunistáknak a POUM-mal kapcsolatos valamennyi követelését. 1937. május 27-én betiltották a *La Batalla* című lapot, június 16-án a POUM-ot feloszlatták, vagyonát elkobozták, legaktívabb tagjait és vezetőit (köztük Andrés Nint) a szovjet és spanyol állambiztonsági szervek le-tartóztatták. Nin kivételével valamennyi POUM-vezetőt a madridi Atocha börtönbe szállították át. Augustín Guillamón úgy tudja, hogy Nint Alekszander Orlov három ügynök (Jacinto Rosell, Fernando Velentí és Jose Escoy „Juzik”) társaságában előbb Valenciába, majd Alcalá de Henaresbe, szállította, ahol egy különleges NKVD-fogdában őrizték és hallgatták ki.¹¹⁷ Miután Nin nem volt hajlandó beismerni az árulás és kémkedés vádját, átszállították egy villában kialakított, az NKVD által fenntartott titkos börtönbe („checába”), ahol megkínózták.¹¹⁸

A Gerő tájékoztatója utáni napon, 1937. május 23-án Alekszander Orlov az NKVD vezetésének küldött jelentésében számolt be a POUM elleni összeesküvés részleteiről és arról a tervről, hogyan szándékozik hamis dokumentumok segítségével lejáratni Nint, továbbá „leleplezni” a POUM vezetésének együttműködését a Spanyol Falangista Szervezettel és rajta keresztül Francóval és Németországgal. „Franco titkos kódrendszerével fogjuk rejtjelezni a dokumentum tartalmát, a hátoldalon pedig láthatatlan tintával ismertetjük a Casa de Campóban lévő védőegységeink helyzetét.”¹¹⁹

114 Carr, E. H.: i. m. (18. jz.) 42.

115 Krivickij, V.: i. m. (70. jz.) 95.

116 A dokumentumot – pontos forrásmegjelölés nélkül – közli: Komintern i grazdsanskaja vojna v Ispanyii i. m. (3. jz.) 223–247. Ugyanezt a dokumentumot egyes részeket kihagyva közli: Spain Betrayed i. m. (29. jz.) 185–195. A kötet összeállítói az irat lelőhelyeként a katonai levéltárat adják meg, és a jelentéssel együtt közreadják Dimitrov Molotovnak címzett, 1937. április 15-én kelt kísérőlevelet. Nem tudták viszont azonosítani a dokumentum szerzőjét.

117 Guillamón, A.: i. m. (52. jz.)

118 A szovjetek által alkalmazott kínzási módszerekről és arról, hogy mi történt Ninnel, Jesús Hernández ad részletes leírást. Hernández, J.: i. m. (108. jz.)

119 Idézi Guillamón, A.: i. m. (52. jz.)

Mivel a továbbra is makacsul tagadó, szinte a felismerhetetlenségig megkínzott Nin csak a hadművelet sikertelenségét bizonyította volna, úgy döntöttek, „semlegesítik”. Vittorio Vidali (Carlos), a Nemzetközi Brigádok 5. hadosztálya vezetőjének ötlete volt, hogy Nin eltűnését úgy kezeljék, mintha a Gestapo ügynökei szabadították volna ki. Orlov utasítására Gerőnek további hamis dokumentumokat kellett készíttetni és felhasználni.¹²⁰ Gerő részvételét a Nin elleni akcióban megerősíti a 13. nemzetközi brigád Csapajev zászlóaljának magyar egységében harcolt Haas László levele is. Haas leírása szerint Gerő tíz embert választott ki a nemzetközi brigádból, és megtiltotta nekik, hogy a németen kívül más nyelven beszéljenek. Még lejárt német vonatjegyet és berlini metrójegyet is szerzett, hogy azokat a helyszínen „veszítsék el”.¹²¹

Az NKVD dokumentumait a peresztrojka éveiben a katalán televízióknak sikerült megvásárolnia, s ezek alapján Maria Dolors Genovés „Operacion Nikolai” (Nyikolaj hadművelet) címen dokumentumfilmet készített, amelyet a katalán TV3 mutatott be 1992 novemberében. A filmben szerepel Orlov 1937. július 24-én írt, Moszkvába küldött jelentése, amely szerint Nint az Alcalá de Henarést és Perales de Tajunát összekötő út felénél, körülbelül 500 méterre az országúttól gyilkolták meg és temették el. Állítása szerint ebben a „Nyikolaj hadművelet” névre keresztelt akcióban Orlov és „Juzik” mellett Gerő is részt vett.¹²² Nin meggyilkolásának ugyanezt a verzióját írja le Payne is, ő azonban nem tesz említést Gerő jelenlétéről.¹²³ Pavel Szudoplatov ugyancsak megerősíti, hogy Ninnek a börtönből való elszállítását Orlov személyes részvétele mellett hajtotta végre a német antifasiszták egy csoportja – akiket az a Gustav Ruberlein vezetett, aki a későbbi Német Szocialista Egységpárt KB Nemzetközi Osztályának élén állt –, ő sem tesz azonban említést Gerőről.¹²⁴ Akár személyesen jelen volt Gerő Nin meggyilkolásánál, akár csak Viktor nevű sofőreje volt ott, mindez nem változtat Gerő felelősségének megítélésén: Andrés Nin meggyilkolásában mindenképpen tettestárs volt.

A spanyol kommunistáknak a POUM-tagokkal szembeni véres leszámolás ellenére nem sikerült megvalósítani elsődleges céljukat, baloldali ellenzékük teljes megsemmisítését. Gerő 1937. augusztus 16-ai feljegyzésében – amelyben átfogó jelentést adott a katalóniai és aragóniai katonai és politikai helyzetről – nem titkolta, hogy habár a trockisták elleni harcban komolyan előrehaladtak, még nagy nehézségek voltak tapasztalhatók. Hivatalosan a POUM-ot nem oszlatták fel, ráadásul képviselőik voltak az önkormányzatokban és más hivatalos szervezetekben. Annak ellenére, hogy nem volt hivatalos lapja, a párt számos illegális kiadványt terjesztett, „egyre inkább nyíltan fasisztát”. Gerő szerint a kor-

120 *Zavala, J. M.*: i. m. (57. jz.) 335–336.

121 I. P. Haas 1989. szeptember 21-ei levele Vándor Tamásnak.

122 *Guillamón, A.*: i. m. (52. jz.)

123 *Payne, S. G.*: i. m. (7. jz.) 228.

124 *Pavel Szudoplatov*: Szpecoperacii. Lubjanka i Kreml 1930–1950 godi. Olma-Pressz, Moszkva, 1999. 76–77.

mány néhány tagja – köztük Caballero – nyíltan a trockisták kezére játszott. A POUM által ellenőrzött harci egységek leszerelését addigra már megkezdték, de állítása szerint Indalecio Prieto szocialista hadügyminiszter hezitálásának eredményeképpen a POUM-istáknak sikerült elrejtetniük fegyvereik egy részét, másfelől a POUM álcázott tagjai beléptek az anarchista egységekbe, és folytatták provokációs tevékenységüket. Úgy vélte, „még katonai szempontból is hozzá kell kezdeni az anarchista katonai egységek megtisztításához [...]. De ezt lehetetlen megvalósítani, ha meghagyjuk a tisztán anarchista egységek létezését. Életbe léptetésének egyetlen eszköze az anarchista brigádok beolvasztása a hadosztályokba, ahol minden anarchista brigádra két nem anarchista brigád jut, és ugyanakkor meg kell változtatni a parancsnokság összetételét.”¹²⁵

Összességében úgy ítélte meg a helyzetet, hogy nincs jelentős javulás a katalóniai és aragóniai hadseregben, amit leginkább annak tudott be, hogy mind a katalán kormány, mind az SKP KB tagjai lebecsülték a katalóniai–aragóniai problémát, nem adtak elegendő segítséget, és nem tettek meg mindent a helyzet gyors megváltoztatása érdekében.

Gerő jelentéséből az is kitűnik, hogy a lakosság egyáltalán nem volt együttműködő a kommunistákkal, és igyekezett védeni a POUM-tagokat. Komoly problémának tartotta a parasztság mozgolódását (a gabonára megállapított árak alacsonyok voltak, nem akarták átadni az árut az államnak), bevezették a „maximált” ár rendszerét, szigorú intézkedéseket foganatosítottak a spekuláció ellen. A leggyorsabban megoldandó feladatnak ugyanakkor a dolgozók fizetésének és életszínvonalának kérdését tekintette.¹²⁶

Következő levelében, amely 1937. augusztus 30-ról datálódott, Gerő még borúsabb képet festett. Úgy vélte, az aragóniai fronton, Zaragoza körzetében zajló hadművelet alátámasztotta következtetéseit. A támadásnak két célja volt: egyrészt Santander megmentése, másrészt az, hogy Zaragoza bevételeivel támadó hangulatot alakítsanak ki a köztársasági hadseregben, továbbá hogy ezen sikereket szembe lehessen állítani az ellenség sikereivel. A kitűzött célt azonban nem sikerült elérni. Gerőnek az volt a véleménye, nem szabad becsapniuk magukat és meg kell találni az okát, miért szenvedtek kudarcot. Ómaga is járt a fronton, meglátogatta az összes frontcsoportot, s az ott tapasztaltakból arra a következtetésre jutott, hogy a nagy lendület ellenére a hadműveletet kapkodva készítették elő, néhány nap alatt dolgozták ki a tervet, amelynek megvalósítása nagy pontosságot igényelt volna, s nem sikerült biztosítani minden erő, szerv pontos működését. A kudarcban véleménye szerint közrejátszott a katonai káderek felkészületlensége és az is, hogy a szállítás nagyon rosszul működött. Míg korábban az anarchista harcosokról jó véleménye volt, most azt állította, hogy az anarchisták nem harcoltak, s ahol harcoltak, ott is rosszul. A párt nem küzdött a szabotázs és az árulás ellen, katonai bizottságának munkája pedig – bizonyos javulás ellenére – még mindig nagyon primitív.

125 RGASZPI f. 495. op. 74. gy. 210. Pedro [Gerő Ernő] 1937. augusztus 16-ai levele Barcelonából.

126 Uo.

Arra is felhívta a figyelmet, hogy Santander eleste nagy nyugtalanságot keltett Barcelonában. Az anarchisták vezetőinek többsége úgy vélte, a háború elveszett, és zavarodottságukban a külföldi intervenciótól várták a megmentést. A nehézségeket fokozta a gazdasági káosz. Mindezek után Gerő arra a következtetésre jutott, elérkezett az idő, hogy komoly erőfeszítéseket tegyenek, és elérjék az összes antifasiszta erő tényleges egyesítését, olyan, az ország megmentését célzó program alapján, amit valamennyi szervezet elfogad (beleértve a CNT-t és az UGT-t is). Gerő nem titkolta, hogy ezzel szemben igen erős ellenállás volt tapasztalható nemcsak a vezetők, de az aktíva körében is. „Pártunkban általában nagyon erős anarchistaellenesség tapasztalható, amit az események (különösen a májusi ellenforradalmi felkelés) magyaráznak, de nagyon ártalmas, mert ennek köszönhetően nehéz valóban közeledni a becsületes anarchisták széles tömegeihez.”¹²⁷

A Negrin-kormánynak új nehézségekkel és problémákkal kellett szembenéznie, s ez szinte magától értetődővé tette a döntést, hogy Spanyolországba küldik a Komintern legtapasztaltabb instruktorát, Palmiro Togliattit, aki Alfredo néven mint a párizsi *Le Soir* újságírója szerepelt Spanyolországban. Togliatti 1937. június végén érkezett Annemasse-ba, majd Valenciába ment, és közel három hónapot töltött ott.¹²⁸ A többi Komintern-delegálthoz hasonlóan rendszeresen küldte jelentéseit Moszkvába a problémákról és kilátásokról.

A Spanyol Kommunista Párt vezetőivel folytatott beszélgetései alapján arra a következtetésre jutott, hogy a párt komoly politikai erővé vált, és vezetése képes önállóan – és jól – irányítani a pártot. Éppen ezért szükségesnek tartotta a „tanácsadók” munkamódszerének radikális megváltoztatását. Nem titkolta negatív véleményét Codovilláról, illetve Gerőről, akik szerinte dezorientálták spanyol elvtársaikat helytelen teóriák „improvizálásával”, és azzal, hogy szükségtelen idegességet vittek a politikába, helytelen útra lökték a pártot. Megengedhetetlennek tartotta, hogy magukat tartották a párt „gazdáinak”, és lekezelően bántak a spanyol kommunistákkal.

Kritikájának éle elsősorban Codovilla ellen irányult (akinek Spanyolországból való visszahívását sürgette), de konfliktusba keveredett Gerővel is. Nyilván ezek a súrlódások is szerepet játszottak abban, hogy Gerő – fentebb már idézett, 1937. augusztus 16-ai levelében – maga kérte, hogy engedélyezzék elutazását Barcelonából. „Kis megszakítással már több mint egy éve itt vagyok. Úgy gondolom, nem lenne rossz változtatni az országban dolgozó elvtársak helyét. Így például elutazhatnék Valenciába vagy Madridba, vagy északra (ahol a helyzet nagyon komoly, és ugyanakkor a párt által teljesen elhagyatott). Természetesen világos, hogy ez csak egy javaslat, amit vagy elfogadnak, vagy nem, de mindenestre úgy vélem, valakinek feltétlenül itt kell maradnia, mivel a párt nagyon fiatal, és katonai kérdésekben nagyon nehéz időszak áll előttünk.”¹²⁹

127 Uo. Pedro [Gerő Ernő] 1937. augusztus 30-ai levele Barcelonából. A levelet spanyolul közli *Alcalá, C.*: i. m. (55. jz.) 58–61.

128 *Carr, E. H.*: i. m. (18. jz.) 52.

129 RGASZPI f. 495. op. 74. gy. 210. Pedro [Gerő Ernő] 1937. augusztus 16-ai levele Barcelonából.

A történeti munkák többségében az szerepel, hogy amikor a Komintern VB 1937 szeptemberében határozatot hozott a Spanyol Kommunista Párt feladatairól, Togliatti javaslatára döntés született a Komintern-delegáltak visszahívásáról, és Gerő is visszatért Moszkvába, csak Sztjepanov maradt a PSUC mellett tanácsadóként.¹³⁰ Codovillát valóban visszahívták Spanyolországból (a Komintern VB Párizsba küldte a nemzetközi szolidaritási kampány szervezésére), Gerő azonban még egy évig Spanyolországban maradt. Nem találtuk nyomát annak, hogy a Komintern vezetése egyáltalán foglalkozott volna azzal a kérésével, hogy Barcelonából helyezték át más területre. Jelentései 1937 végén–1938 elején még Barcelonából íródtak, de rendelkezésünkre áll 1938. május elejéről olyan beszámolója, amelyet már Valenciából küldött Moszkvába, s ami megengedi azt a feltevélezt, hogy a Szovjetunióba történt visszatérését megelőzően már nem Barcelonában dolgozott.

Gerő spanyolországi tartózkodásának utolsó évéből még a korábbinál is kevesebb forrás – mindössze néhány levele – áll rendelkezésünkre. 1937. november 21-én Barcelonából írott jelentésében a korábbiaknál is sötétebb képet festett a katonai helyzetről. A hadi események következtében 1937 szeptemberében a kormány Valenciából Katalóniába költözött át, ami véleménye szerint rossz érzést keltett az országban, és felerősítette a kapituláns tendenciákat. Olyan vélemények terjedtek – különösen Barcelonában –, hogy a háború elveszett, értelmetlen a további erőfeszítés, a kompromisszum ideje elérkezett. A rossz hangulatot táplálták a gazdasági problémák és az ellátási nehézségek is. A kialakult helyzet okait abban látta, hogy Katalónia termelése csak 3-4 hónapra volt elegendő, a köztársasági kormány pedig nagyon rosszul gazdálkodott a készletekkel, nem volt kereskedelempolitika, a parasztok spekuláltak az élelmiszerekkel, s ha volt is élelmiszer, az a szállítási nehézségek miatt nem jutott célba, illetve rosszul osztották el.¹³¹

Barcelonában kelt 1938. január 27-ei levele is, amelyben a PSUC január 8–9-ei plénumáról számolt be. Úgy vélte, hogy a plénum a sok hiányosság ellenére is viszonylag jól sikerült, és a párt ezt követően aktívabban és önkritikával fog dolgozni. A plénum egyrészt arra szolgált, hogy komolyan felvessék a párt előtt a politikai és szervezeti gyengeségeket (aktívabb tevékenység szükségessége a népfront kikristályosodása érdekében, illetve a CNT-vel való hatékonyabb együttműködés biztosításában, a szisztematikus munka hiánya a hadsereg alsóbb egységeinél, gyengeség a szeparatizmus elleni harcban), másrészt megvitatták a párt belső problémáit. Gerő miközben azt állította, hogy a párt fejlődik és munkája napról napra javul, elégedetlen volt a fejlődéssel, mivel a politikai helyzet – amely más, mint 6-8 hónappal korábban volt – szerinte gyorsabb ütemet követelt. A rendszeresebb politikai és szervezési munkát azért tartotta rendkívül fontosnak, mert már a köztársaságiak között is megjelentek az olyan elemek, ame-

130 Carr, E. H.: i. m. (18. jz.) 61.; M. Ty. Mescserjakov: Ispanszkaja reszpublika i Komintern. Misl, Moszkva, 1981. 119. és Novikov, M. V.: i. m. (23. jz.) II. 78.

131 CEHI-UB AM 1. 4/a. Pedro [Gerő Ernő] 1937. november 21-ei levele Barcelonából.

lyek hajlottak az ellenséggel való kompromisszumra.¹³² A POUM és vezetői elleni megtorlások kapcsán már láthattuk, hogy a moszkvai „tisztogatások” milyen pusztító hatást gyakoroltak a köztársasági Spanyolországban is, és mennyire deformálták a Komintern képviselőinek észjárását. Ahogyan közeledett a tragikus végkifejlet, egyre szélesedett azok köre, akiket bomlasztó tevékenységgel vádoltak. Nem jelentettek kivételt a nemzetközi brigádokban harcoló külföldi önkéntesek sem. Arról, hogy a kölcsönös bizalmatlanság légköre uralkodott még azok körében is, akik a Komintern befolyási szférájába tartoztak, tanúskodik Manfréd Stern Moszkvába történt visszarendelése után írt, már említett összefoglalója is.¹³³

Trockizmussal, a köztársaság életére törő összeesküvés vádjával indult eljárás Spanyolországban a Rákosi-zászlóaljban harcoló Rajk László ellen is. Györkei Jenő kutatásai alapján azt állítja, hogy a Rajkot feljelentő intrikus Gerő volt, s ezt a véleményét arra alapozza, hogy a Rajkkal szembeni vádakat megfogalmazó Haas László (akkor az albacetei bázis magyar káderese) Gerő embere, spanyolországi jobbkeze volt.¹³⁴ Annak ellenére, hogy Gerő alapvetően a PSUC mellett dolgozott, mint egyik fentebb idézett levelében maga is utalt rá, esetenként megfordult a különböző frontokon is. Spanyolországi tevékenységének ezt a részét azonban források hiánya miatt ma még nem ismerjük, mint ahogyan ahhoz sem áll rendelkezésünkre minden dokumentum, hogy Gerő szerepét a spanyolországi Rajk-ügyben pontosan tisztázzuk.

Rajk László a Spanyol Kommunista Párt Központi Bizottságához intézett 1938. július 10-ei feljegyzésében részletesen leírta a zászlóalj magyar káderesével, Haas Lászlóval és Kepes Imrével kialakult konfliktusát, a vele szemben felhozott vádakat. Ezek egyike az volt, hogy kétes elemekkel (mint például a trockizmussal vádolt Sebes Imre) vette körül magát, s mindenütt azokat helyezte felelős pártfunkcióba, illetve „kunista” frakciózást folytatott. Györkei Jenőnek abban igaza van, hogy Gerő és Haas kapcsolata régi keletű volt, együtt jártak az orvosi egyetemre, és együtt dolgoztak az ifjúsági mozgalomban is. Ennek következtében Gerő nyilván nagyobb bizalommal volt Haas iránt. Haas és Gerő Spanyolországban is kapcsolatban álltak egymással, Rajk feljegyzése szerint együtt végezték az önkéntesek átigazolását a spanyol párt felé. Gerő is jelen volt azon a Rajk Lászlóval folytatott beszélgetésen, amelyre Albacetében, Haas lakásán került sor. Rajk László, amikor cáfolni próbálta az ellene felhozott vádakat, éppen Gerőre hivatkozott, mint aki tekintélyénél és befolyásánál fogva igazolhatja eljárása helyességét. Rajk szerint Gerőnek Sebessel szemben semmi kifogása nem volt, sőt „Pedro elvtársnak is mint magyar pártfelelős elvtársnak az álláspontja az volt, hogy mindezek a vádak igazságtalanok Sebesékkal szemben s politikai

132 RGASZPI f. 495. op. 74. gy. 210. Pedro [Gerő Ernő] 1938. január 27-ei levele Barcelonából.

Közl: Komintern i grazsdanskaja vojna v Ispanyiii i. m. (3. jz.) 392–395.

133 A dokumentumot közli Komintern i grazsdanskaja vojna v Ispanyiii i. m. (3. jz.) 324–389.

134 Györkei Jenő: A spanyolországi Rajk-ügy. Múltunk 41. (1996) 4. sz. 147–178.

kérdésként fogja felvetni Szabó felé e hangnem likvidálását. És ezek után is Sebes párttitkár maradt Haas és Pedro elvtársak saját elhatározásából.”¹³⁵

Rajk László feljegyzéséből úgy tűnik, hogy – legalábbis az ügy kezdeti szakaszában – Gerő magatartása inkább pozitív irányba billentette a mérleget. Nem lehet figyelmen kívül hagyni azonban az ügy szovjetunióbeli elágazásait. Mind a trockizmussal vádolt Sebes Imre, mind Rajk környezetében felbukkantak olyan személyek, akik a Szovjetunióban körülbelül ezzel egy időben kerültek a vádlottak padjára. Sebes Imre és a feljegyzésben is említett, az aragóniai fronton elesett Sebes György fivérét, a Szovjetunióban élő Sebes Pált 1937-ben tartóztatták le koholt vádak alapján, s lett a sztálini terror áldozata. Rajk László feleségének fivérét, Schillinger Lászlót Rajk Spanyolországba érkezését megelőzően zárták ki a pártból. Ennek köszönhetően Rajknak már a frontra érkezése előtt is voltak kellemetlenségei.

A küldetés vége

Miután az 1937. májusi barcelonai puccsot követően a POUM-mal és vezetőivel leszámoltak, Sztálin intézkedett az akció végrehajtóinak eltüntetéséről. Alekszander Orlovot Moszkvába rendelték, neki azonban még idejében sikerült megszöknie. A barcelonai főkonzult, Antonov-Ovszejenkót visszahívták Moszkvába, és mint fasiszta kémét kivégezték – egyes vélemények szerint Gerő denúciálta.¹³⁶ A törvénysértés áldozata lett az első szovjet követ, Rosenberg, Berzin, Sztasevszkij, Mihail Kolcov, a *Pravda* tudósítója és a már többször említett Kléber tábornok. Ugyanakkor nemcsak Gerőnek, de a többi Komintern-megbízottnak (Sztjepanov, Togliatti, André Marty) sem esett bántódása. Nem alaptalan az a feltételezés, hogy Gerő a túlélést éppen megbízhatóságának és eredményes munkájának köszönhette.

Gerő 1938 novemberében végleg elhagyta Spanyolországot. Visszatérését maga Dimitrov sürgette, aki nagyobb szerepet szánt neki a tragikus káderhiánnyal küszködő magyar pártban. 1938. november 19-én már Moszkvában kelt az a jelentése,¹³⁷ amelyet Sztálin és a szovjet vezetés többi tagja is megkapott, s amely összefoglalója mindannak, amit a Komintern-megbízottak Spanyolországban véleménye szerint megvalósítottak. Mindazokban a kérdésekben, amelyet a jelentés érintett (katonai helyzet, hadiipar, egyes pártokkal való viszony) Gerő eredményekről és gondokról egyaránt beszámolhatott. Miközben a hadsereg vezető posztjain szerinte megbízható „elvtársak” álltak, a fegyelmezett reguláris

135 Uo. 163.

136 *Alba, V.*: i. m. (20. jz.) 309. „Gerő bizalmatlan volt a konzul iránt, feltételezve annak trockista elhajlását, hasonló módon a konzul is bizalmatlan volt, tartott Gerő abszolút hatalmától. A kettőjük közötti kiélezett viszony Antonov Moszkvába történő visszarendelésével, végső soron kivégzésével zárult.” *Javier Juárez: Patria. Una Española en el KGB. Debate, Madrid, 2008. 98.*

137 A dokumentumot közli *Spain Betrayed* i. m. (29. jz.) 503–511.

hadsereg megteremtése szintén Moszkva intenciói szerint és a várt eredménnyel ment végbe, lényegesen problematikusabb volt a helyzet a politikai pártokkal. A szovjeteknek a háború kitörésétől kezdve az volt a célja, hogy a szocialistákat és a kommunistákat egy pártban egyesítsék, amelyet azután ellenőrizni tudnak. Ez a törekvésük több oknál fogva (többek között Largo Caballero ellenállása miatt) soha nem valósult meg. Összefoglalójában Gerő ismét támadást indított a „caballeristák” ellen, de meglepő módon még mindig komoly problémának tekintette az addigra teljesen marginalizálódott POUM-ot, veszélyesebbnek, mint az egyébként befolyásosabb „caballeristákat”. Mindazonáltal Gerő óvatosan optimista volt a népfront jövőjét, valamint az SKP lehetőségeit illetően – a három hónappal későbbi események fényében talán optimistább is, mint kellett volna.

Gerő (és a többi Komintern-tanácsadó) spanyolországi tevékenységét nem egyszer bírálták már a polgárháború alatt és azt követően is visszaemlékezésekben, memoárookban, történeti munkákban. Csillagzata emelkedését sokan annak tudják be, hogy jó kapcsolatokat ápolt a szovjet állambiztonsági szervek munkatársaival, sőt egyes vélemények szerint maga is e szerv alkalmazásában állt. E vélekedés alapjául szolgálhatott az a tény is, hogy a katalán kommunista Caridad Mercader, az NKVD egyik segítője (aki ügynöki munkáját 1928-ban a Francia Kommunista Pártba beépülve kezdte) a polgárháború alatt állítólag Gerőtől kapta az utasításokat, s az ő fia volt Ramón Mercader, Trockij gyilkosa, akit egyes feltételezések szerint erre a feladatra Moszkvában képeztek ki.

A Komintern VB káderosztályának vezetője 1940-ben a róla készített jellemzésben Gerő spanyolországi tevékenységéről mindössze annyit rögzített, hogy felelősségteljes munkával bízta meg, és „a rábízott feladatot teljesítette”. Véleményünk szerint azonban ez még nem perdöntő bizonyíték Gerő NKVD-s megbízására.¹³⁸ A Szovjetunióban élő politikai emigránsok többsége valamilyen kapcsolatban állt az állambiztonsági szervekkel, hiszen egy-egy titkos külföldi út előkészítése, Komintern-megbízás teljesítése sem nélkülözhetette az állambiztonsági szervek közreműködését, továbbá a Komintern nemzetközi kapcsolatokért felelős részlege és a szovjet állambiztonsági szervek között kezdettől fogva rendszeres és szabályozott együttműködés volt.¹³⁹ A Komintern VB instruktoraként Gerő feladata elsősorban a Komintern által elfogadott politikai irányvonallal szemben álló anarchistákkal és trockistákkal szembeni *politikai* leszámolás volt, ami azonban – elsősorban annak köszönhetően, hogy az NKVD, az 1937. augusztus elején felállított SIM (Servicio de Inteligencia Militar – az NKVD spanyol változata) és a politikai irányító testület egymással szoros kapcsolatban állt – egyáltalán nem zárta ki erőszakos eszközök alkalmazását sem. Gerő gondolkodás és ellenvetés nélkül minden rábízott feladatot végrehajtott, s

138 César Alcála éppen erre a dokumentumra hivatkozva állítja, hogy Gerőt 1937-ben Alekszander Orlov parancsára küldték Spanyolországba, ahol a PSUC tanácsosaként és az NKVD katalóniai szervezetének vezetőjeként működött. *Alcalá, C.*: i. m. (55. jz.) 47.

139 Ennek legalaposabb feldolgozását ld. *Joszif Linder–Szergej Csurkin*: Krasznaja pautyina. Tajni razvedki Kominterna 1919–1943. RIPOK Klasszik, Moszkva, 2005.

ebben valószínűleg nemcsak alkalmazkodóképessége és a szovjet érdekek kritikátlan elfogadása, de önvédelmi reflexek is közrejátszottak.

A spanyolországi kiküldetés után Gerő megbízható, kipróbált elvtársnak számított. Moszkvai főnökei spanyolországi tevékenységét azzal jutalmazták, hogy politikai referensi minőségében a kommunista világmozgalom különböző kiváltságokat élvező elitjéhez tartozhatott. A sztálini hatalomgyakorlás technikáinak elsajátítása mellett ekkor tett szert arra a kapcsolatrendszerre is, amelyet a háború után Magyarországra hazatérve is oly eredményesen hasznosított.

MAGDOLNA BARÁTH

“PEDRO”: ERNŐ GERŐ IN SPAIN

The present study examines one of the most “mysterious” chapters in the political biography of Ernő Gerő, namely the period when he was active in the Spain of the Civil War as a commissioner delegated by the Communist International under the alias of “Pedro”.

At first the author analyses the way which led to the mission of Ernő Gerő to Spain, and its exact circumstances, and then tries to find out what exactly his task as a Comintern delegate consisted of. The author also aimed at discovering the historical background of Gerő's activity in Spain. She thus writes about the establishment of the Spanish popular front, the Spanish communist party and the relationship between the communists and the anarchists. Since Gerő was mostly active in Barcelona, the author paid special attention to the situation in Catalonia. Alongside historical works dealing with the Spanish Civil War, it is on the basis of Russian archival sources that she reconstructs the policies of Soviet leadership and of the Comintern in Spain, as well as the directions that the Spanish Communist Party received from Moscow.

The author also analyses in detail the problem of how the show trials which were then taking place in the Soviet Union influenced the relationship of the Spanish communists to the United Marxist Workers' Party (POUM), regarded as Trockist by the Comintern, and the consequences that the deterioration of this relationship entailed within the Republican camp.

The author devotes a separate chapter to the events in Barcelona in 1937, to the persecution consequently launched against the members of the POUM, and to the role of Ernő Gerő in the retaliations. It is an opinion shared widely that Gerő was an agent of the NKVD in Spain. Although the author has found no archival sources or other documents which would prove the case beyond doubt, she regards it as probable that Gerő played a decisive role in the assassination of Andrés Nin, leader of the POUM.

Finally, the author offers an assessment of Gerő's mission to Spain, and briefly summarises the influence it exerted upon the course of his consequent political career.

FIZIKER RÓBERT

Hét szűk esztendő(?): Az oroszán ugrani készül¹

*Fejezetek az osztrák–magyar kulturális kapcsolatok történetéből
(1963–1970)*

A második világháború utáni osztrák–magyar kapcsolatok politológusi vizsgálata a korábbi több évszázados együttélés dacára csupán az 1980-as évek elején vette kezdetét. A Zdenek Mlynař vezette osztrák munkacsoport által 1985-ben publikált, alapvetően a sajtó tudósításaira támaszkodó kötet² tanulmányai mellett a nagyon szórványos hazai kutatások elsősorban az 1945 és 1965 közötti időszakra,³ illetve Ausztria 1956-os magatartására⁴ fókuszáltak. A különleges, a polgári demokráciák és a szovjet blokk közötti érintkezésben egyedülálló módon kiterjedt, a közép-európai együttműködés erősítésében és a Kádár-kormányzat nyugati nyitási törekvéseiben meghatározó szerepet játszó kapcsolatrendszer kulturális aspektusainak feltárása is elindult.⁵

1 Révész György filmje, 1969.

2 Die Beziehungen zwischen Österreich und Ungarn: Sonderfall oder Modell? Hrsg. Zdenek Mlynař (Projektleiter). W. Braumüller Universitätsbuchhandlung, Wien, 1985. (Österreichisches Institut für internationale Politik. Forschungsberichte 8.)

3 Több tanulmány mellett ld. Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak történetéhez 1945–1956. Vál., szerk., jegyz., bev. Gecsényi Lajos. MOL, Bp., 2007. (= Iratok 1.), ill. Iratok Magyarország és Ausztria kapcsolatainak történetéhez 1956–1964. Vál., szerk., jegyz., bev. Gecsényi Lajos. MOL, Bp., 2000. (= Iratok 2.).

4 *Reiner Eger*: Krisen an Österreichs Grenzen. Das Verhalten Österreichs während des Ungarnaufstandes 1956 und der tschechoslowakischen Krise 1968. Ein Vergleich. Herold, Wien–München, 1981.; *Die Ungarnkrise 1956 und Österreich*. Hrsg. Erwin Schmidl. Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 2003.; *Die ungarische Revolution und Österreich 1956*. Hrsg. Ibolya Murber–Zoltán Fónagy. Czernin, Wien, 2006.

5 *Ujváry Gábor*: Tudományszervezés – történetkutatás – forráskritika. Klebelsberg Kuno és a Bécsi Magyar Történeti Intézet. Győr–Moson–Sopron Megye Győri Levéltára, Győr, 1996. (1945 utáni kitekintéssel); *Murber Ibolya*: A bécsi Collegium Hungaricum újjászervezése (1963). Levéltári Szemle 55. (2005) 4. sz. 26–40., ill. *Tóth Imre*: Randevú a külvilággal. Osztrák–magyar kulturális (?) találkozások a kádári hatalomgyakorlás fénykorában. Elhangzott a „Magarságkép a kultúrdiplomáciában” c. nemzetközi tudományos konferencián, Pécsi Tudományegyetem, 2010. Ezúton köszönöm a szerzőnek, hogy a megjelenés előtt álló kéziratot rendelkezésemre bocsátotta.

Az Ausztria felé irányuló, a közös múlt iránti nosztalgián⁶ és józan megfontolásokon⁷ nyugvó kulturális diplomácia történetében nem a kapcsolatok bővítésének háttérét megteremtő 1960-as évek hozták a leglátványosabb eredményeket, hiszen a Bécsi Egyetem Finnugor Intézete 1974-ben jött létre, a két állam közötti kulturális-tudományos egyezményt 1976-ban írták alá és csak 1978-ban született megállapodás – a kulturális kapcsolatok elmélyítését is elősegítendő – a vízumkényszer eltörléséről, 1980-ban pedig az idegenforgalmi együttműködésről.⁸ A két szimbolikus dátum, a bécsi Collegium Hungaricum (CH) 1963. november 12-ei újrainyitása, és 1970. április 21., az osztrák „keleti politika” atyjának tekintett Bruno Kreisky vezette szociáldemokraták kisebbségi (majd 1971. november 4-től koalíciós) kormányának beiktatása között eltelt hét szűk(?) esztendő kultúrpolitikai történéseinek bemutatása akkor is fontos, ha rögzíthetjük, hogy nem előzte meg és nem is követte hét bő esztendő, és legfeljebb az állapítható meg teljes bizonyossággal, hogy a Trianontól a rendszerváltozásig tartó hét évtizedben nagyjából hétévenként legalább történt valami a kulturális fronton.

A badeni levéltári egyezmény⁹ aláírása után 1927-től két levéltári delegáció kezdte meg bécsi működését. Az 1934-ben igazgatói szinten összevont Bécsi Magyar Történeti Intézet és a Collegium Hungaricum irányítását 1935-ben, a későbbiekben csak részben végrehajtott magyar–osztrák kulturális együttműködési egyezmény megkötésének évében vette át Miskolczy Gyula, aki az 1942-ben, Hóman Bálint miniszterségének utolsó évében készült jegyzékben felsorolt 64 külföldi magyar kulturális és tudományos képviselő egyik legfontosabbja élén állt.¹⁰ 1948-tól az intézet és a Collegium Hungaricum szüneteltette tevékenységét, és 1949-től a külföldi kulturális munka irányítását az „inkább titkosszolgálati, mintsem kulturális jellegű”¹¹ és a háttérfunkciót ellátó szerepet csak fokozatosan megtaláló Kultúrkapcsolatok Intézete (KKI) vette át. Újabb hét év múlva tárgyalások kezdődtek a magyar kultúrhistoriai múlt szerves részét képező bécsi Testör-

6 A két állam azért is találhatott egymásra, mert közös volt bennük „a muzealizálódott múlttól való megszabadulás élménye”. Mindkét országban „volt elegendő ok az elhallgatásra, ahogy persze lett volna a kitartó emlékezésre is”. *György Péter: Kádár köpönyege*. Magvető, Bp., 2005. 50.

7 Bécs diplomáciai rangját számos itt működő nemzetközi szervezet adta, amelyek százhusz hírvivőket és tudósítókat vonzottak a városba. *Tóth I.*: i. m. (5. jz.).

8 A két állam 1955 és 1985 között aláírt mintegy félszáz megállapodásának listáját külön mellékletben közli *Die Beziehungen* i. m. (2. jz.) 163–167.

9 *A Monarchia levéltári öröksége. A badeni egyezmény létrejötte (1918–1926)*. Szerk., bev. Ress Imre. MOL, Bp., 2008.

10 A két világháború közötti magyar kultúrdiplomácia ausztriai vonatkozásaihoz ld. *Ujváry Gábor: A harmincharmadik nemzedék. Politika, kultúra és történettudomány a „neobarokk társadalomban”*. Ráció, Bp., 2010. (Kodolányi János Főiskola Történeti Műhelyének kiadványai 1.) vonatkozó részeit. A CH második világháború utáni működésének vázlatát ld. *Stier Miklós: Collegium Hungaricum Vindobonense. Iskolakultúra* 4. (1994) 3. sz. 37–46.

11 *Beke Mihály András: Hunok Európában. Gondolatok a magyar kulturális diplomáciáról*. Kecskeméti Lapok, Kecskemét, 2010. (Magyar Múzsza Könyvek) 53.

palota értékesítéséről. A Collegium Hungaricum 1963-as újrainyítása¹² után 1970-re teremtődtek meg a további közeledés osztrák belpolitikai feltételei,¹³ amelynek eredményeként az 1977-ben ratifikált kulturális együttműködési megállapodás értelmében Osztrák Kulturális Intézet kezdte meg működését Budapesten. A kulturális kapcsolatok zavartalan bővítését segítette elő, hogy 1984-ben az egyetemi tanulmányokra jogosító érettségi bizonyítványok kölcsönös elfogadásáról született egyezség, majd nem sokkal később a felsőfokú végzettségek és az akadémiai fokozatok ekvivalenciáját szabályozták a két állam képviselői.¹⁴

Szerelmesfilm.¹⁵

A „kertek alatti szeretkezésektől”¹⁶ a „jósomszédi kapcsolatig”¹⁷

Kádár János, az MSZMP KB első titkára 1967 májusában a két ország kapcsolatát „érdekházassághoz hasonlította, amelyre a felek józan megfontolásokkal lépnek, összeszoknak, s később esetleg összemelegednek”.¹⁸ „Sok porcelán”¹⁹ tört össze az évek során, de ezeket – ha nem is könnyen – mindig sikerült összeragasztani, ráadásul a diplomáciai kapcsolat formális helyreállítása (1948) utáni „kritikus” hetedik években, 1955-ben és 1962-ben is sikerült új életet, frissességet lehelni az egyre inkább „összemelegedő” (házas)társi viszonyba, 1969-ben pedig írásban is megerősítették a kapcsolat folytatásának szándékát.

A két ország kapcsolatai a második világháború után problémamentesnek tűntek. A hullámvölgyeket²⁰ Ausztria korlátozott szuverenitása mellett alapvetően nemzetközi és az ezzel összefüggő magyar belpolitikai változások eredményezték. A hidegháború időszakában sem lehetetlenült el a kulturális diplomácia mozgásteret, bár a liberális és a szocialista kultúrafelfogás ütközése és a Kulturális Kapcsolatok Intézete által alkalmazott kézi vezérlés a kulturális kapcsolatok tervezése és finanszírozása területén erősen behatárolta azt.²¹ A KKI hivatalos feladata a kulturális, tudományos és művészeti kapcsolatok ápolása, a kultu-

12 A Testőrpalota eladásáról és az újrainyítás körülményeiről ld. *Mádl Antal*: Volt egyszer egy testőrpalotánk. Vázlat a bécsi Collegium Hungaricumról. Új Horizont 22. (1994) 4–5. sz. 81–92.

13 *Sipos Péter*: Magyarország mozgásteret a nagyhatalmi politikában, 1956–1985. História 33. (2011) 1–2. sz. 13.

14 Ld. az 8. jz.-et.

15 Szabó István filmje, 1970.

16 Magyar Országos Levéltár (Budapest; = MOL) 288. f. 5/258. ó. e. MSZMP Politikai Bizottság jegyzőkönyve, 1962. február 20. (ld. www.digitarchiv.hu).

17 MOL XIX–J–1–j Külügyminisztérium (= KÜM) 1965 Ausztria 24. doboz, 10–135. 005015/64.

18 MOL XIX–J–1–j KÜM 1967 Ausztria 20. doboz, 00947/12. Nagy Lajos tolmács feljegyzése, 1967. május 31.

19 *Iratok* 2. 111. Puja Frigyes követ jelentése, Bécs, 1958. június 25.

20 Az osztrák–magyar reláció 1945 és 1965 közötti történetének főbb állomásait ld. *Gecsenyi Lajos*: Világrendszerek határán. Ausztria és Magyarország 1945–1965. História 33. (2011) 1–2. sz. 3–8.

21 Erről bővebben ld. *Nyusztay László*: A kulturális diplomácia. In: Szakdiplomáciai tanulmányok. BGF Külkereskedelmi Főiskolai Kar, Bp., 2000. 95–118.

rális egyezmények előkészítése és végrehajtása mellett a magyar kultúra külföldi népszerűsítése volt.²² A szovjet mintára létrehozott szervezet vezetői munkatársaik politikai megbízhatóságának ügyében minden esetben előzetesen – szükség esetén utólagosan is – kikérték az illetékes szervek állásfoglalását.²³ Sőt az ösztöndíjasok ügyeivel „SZT. állományú elvtárs” foglalkozott.²⁴ Az ideológiai-politikai különbségeket is nehéz volt leplezni. A két állam szakembereinek részvételével zajló közös tankönyvrevíziós munkálatok során Thomas Chorherr újságíró fogalmazott meg egyértelmű kritikát. Eszerint a magyarok a „vasfüggönyért a népek börtöne” csereügyletet javasolták, de „a könyvekből csak akkor tűnhet el a vasfüggöny, ha az valójában el is tűnik”.²⁵

1956 májusában Puja Frigyes bécsi követ arról panaszkodott, hogy – a viszony javításának deklarált célja dacára – általában a követségnek kell „lépésről lépésre kiharcolnia a kulturális kapcsolatok előmozdítását a »nem megy« távirati stílusú válaszokkal operáló bürokráciával szemben”.²⁶ Egy év múlva – miközben a politikai kapcsolatok a mélypontra süllyedtek²⁷ – Szergej Lapin, a Szovjetunió bécsi nagykövete azt ajánlotta Pujának, hogy a magyarok is kövessék az ő példájukat. A szovjet vezetés sem hajlandó olyan helyzetbe kerülni, hogy „az osztrákok azt higgyék, csak a Szovjetunióknak fontosak a kulturális kapcsolatok, és azt az osztrákok elutasíthassák, ők diktálhassanak”.²⁸ Nem sokkal később pedig az az ukáz érkezett Lapintól, hogy „igyekezzünk az osztrákoknak lehetővé tenni, hogy közeledhessenek felénk”.²⁹

Egy 1961 elején született külügyminisztériumi feljegyzés szerint egyedül a szívos magyar munkának volt köszönhető, hogy a kulturális kapcsolatok „nem jutottak zsákutcába”.³⁰ 1961 áprilisában a Külügyminisztérium Kollégiuma, 1962 márciusában pedig kormányhatározat foglalkozott a két ország közötti kapcsolatok javításának irányelveivel.³¹ A Politikai Bizottság 1962. februári ülésén Fock Jenő

22 *Újváry Gábor*: „A magyar kultúra külföldi őrszemei”. A magyar kulturális és tudományos külpolitika és a külföldi magyar intézetek, tanszékek és lektorátusok. In: *Stratégia és kultúra. Kulturális külpolitika az új kihívások tükrében*. Szerk. Éger György–Kiss J. László. Teleki László Alapítvány, Bp., 2004. 61.

23 MOL XIX–J–1–j KÜM 1966 II–701.2. 2388/Sz/1966. Rosta Endre levele, 1966. augusztus 4.

24 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (Budapest; = ÁBTL) 3.2.3. Mt–381/1. „Mecseki” hozzáfűzése „Gregor” jelentéséhez, Bécs, 1968. március 6.

25 MOL XIX–J–1–j KÜM 1966 II–701.2. 12. doboz, 005697/1. Marosi József főelőadó feljegyzése, Budapest, 1966. május 28.

26 MOL XIX–J–1–j KÜM Ausztria 1945–1964 XV–141 004664/1956. Puja Frigyes bécsi követ jelentése, Bécs, 1956. május 4.

27 MOL XIX–J–1–j KÜM Ausztria 1945–1964 XIV–131 140./sz. t. 1957. Puja Frigyes felterjesztése, Bécs, 1957. augusztus 7.

28 *Iratok* 2. 44. Puja Frigyes követ jelentése, Bécs, 1957. január 23.

29 *Uo.* 69. Puja Frigyes követ jelentése, Bécs, 1957. október 10.

30 MOL XIX–J–1–j KÜM Ausztria 1945–1964 XV–151 001803/2/1961. Feljegyzés, 1961. február 9.

31 3061/1962. sz. kormányhatározat (1962. március 7.), ill. a Külügyminisztérium Kollégiumának 6/1961. sz. határozata (1961. április 24.). MOL XIX–J–1–j KÜM 1965 Ausztria 25. doboz, 10–135, 00145/5/62. Péter János levele, 1962. május 7.

miniszterelnök-helyettes arról beszélt, hogy „túl sok, amit csinálni akarunk” és az osztrákok „játékszernek tekintenek bennünket”. Kádár János szerint „mi sokat kezdeményezünk, ők pedig sokat visszautasítanak”. Ezért nehezen visszautasítható, nyilvános javaslatokat kell tenni, főleg kulturális téren.³² 1963 augusztusában a fejlődő kapcsolatokat osztrák részről még mindig „hátráltatás, visszatartás”³³ jellemezte. 1963 nyarán a Soproni Ünnepi Hetek idejére a „rendes” és a „víkendvízum” mellett a bécsi magyar követségen és az államhatáron bevezették az azonnal kiadható, egy napra érvényes beutazási engedélyt is, amellyel a magyar fél jelentős politikai és gazdasági hasznot regisztrálhatott.³⁴

Sokáig maximum szimbolikus jelzésekig jutottak el az osztrákok. Bruno Pittermann alkancellár például azt hangoztatta budapesti látogatása előtt, hogy Ausztria 1945 után három szövetségi elnökéből kettő Magyarországon született.³⁵ Ez akkor is hozzájárulhatott a jó légkörhöz, ha nem igaz: az újszónyi születésű Theodor Körner mellett mind Karl Renner, mind Adolf Schärf morva származású volt. A vagyoni jogi egyezmény megkötése 1964-ben a viszony általános rendeződését eredményezte, és a bécsi nagykövetség véleménye szerint az egyre intenzívebb ausztriai magyar kulturális tevékenység Ausztriát is hasonló munkára ösztönözte – mindezt persze a volt Monarchia országaival való együttműködés keretében³⁶ és a fellazítás céljával.³⁷ Az 1918 előtti együttműködés valamilyen formában történő újjáélesztése a magyar külügyi vezetéstől sem volt idegen. Péter János párizsi látogatásán megemlítette Thomas Schreiber magyar származású francia diplomáciai újságírónak, hogy Magyarország szeretne Ausztriával, Csehszlovákiával és Jugoszláviával minél szorosabb kapcsolatot teremteni, noha ezek az államok nem tartoznak azonos szövetségi rendszerbe. Schreiber nevetve azt válaszolta, hogy ha jól emlékszik a középiskolában tanultakra, ezek az országok valaha ugyanoda tartoztak. „Péter visszanevet, és ezt mondja: Hova jártál fiam? Mondom, a budapesti Kölcseybe. Mire ő: Hát jól tanították a történelmet.”³⁸

32 MOL 288. f. 5/258. ó. e. MSZMP Politikai Bizottság jegyzőkönyve, 1962. február 20.

33 MOL XIX–J–1–j KÜM Ausztria 1945–1964 XV–142 845/sz. t./1963. Ács Erzsébet követségi tanácsos jelentése, 1963. augusztus 7.

34 *Krahulcsán Zsolt*: A be- és kiutazások állambiztonsági- és pártellenőrzése (1956–1964). Betekintő. Az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának internetes folyóirata 2010/1. http://betekinto.hu/2010_1_krahulcsan. (Az utolsó letöltés ideje: 2011. júl. 27.)

35 MOL XIX–J–1–j KÜM 1965 Ausztria 23. doboz, 00652/1965. Jelentés a Barcs Sándor vezette magyar újságíró küldöttség 1964. november 16–december 4. közötti ausztriai útjáról, Bécs, 1965. január 6.

36 A magyar fél ezzel szemben Ausztria és a vele határos három szocialista ország viszonylatában (osztrák–jugoszláv–csehszlovák–magyar együttműködés keretében) javasolta a kapcsolatok fejlesztését. MOL XIX–J–1–j KÜM 1965 Ausztria 25. doboz, 10–135 00425/7. Sebes István nagykövet 10/7/1965. sz. t. jelentése, Bécs, 1965. január 23.

37 MOL XIX–J–1–j KÜM 1965 Ausztria 24. doboz, 10–135 00425/1965. 3. sz. tájékoztató, 1965. március 26.

38 *Garadnai Zoltán*: Péter János külügyminiszter franciaországi útja (A De Gaulle-i Európa-politika magyarországi értelmezései). Levéltári Közlemények 74. (2003) 135.

Az 1964. őszi külügyminiszteri találkozó³⁹ előtt a magyar fél örömmel konstatálta, hogy „mind tartalmilag, mind számbelileg fokozódtak [!] a kapcsolatok”.⁴⁰ A tárgyalásokat figyelemmel kísérőknek az volt az érzése, hogy a kapcsolatok terén sok mindent be akartak pótolni – a korábbi két évtized magyar kezdeményezései dacára főleg az osztrákok.⁴¹ A kulturális megbeszéléseken végig ők kezdeményeztek, a magyar fél udvarias, de csendes vendéglátónak bizonyult. Az erről szóló feljegyzés tele van ilyen kitételekkel: „javaslatot tett”, „javaslatot kért”, „támogatja”, „példának hozta fel”, „felvetette”, „jónak látná”, „megígérte”, „reményének adott kifejezést”, „szívesen venné”.⁴² Jellemző, hogy Alfred Weikert tanácsos 1964. november 10-én kelt levelében már egy sor, időközben elintézett vagy folyamatba tett ügyet említett az immár nagyköveti szintre emelt államközi (kulturális) kapcsolatok terén.⁴³

A Péter János bécsi tárgyalásait (1965. április 7–10.) előkészítő anyagról szóló jelentés 4. pontjában szintén csak osztrák javaslatok találhatók.⁴⁴ A magyar fél úgy magyarázta újabb passzivitását, hogy „nem kívánunk most sok új javaslatot tenni – bár ilyenek is volnának”.⁴⁵ Egyetlen tervezet, egy barátsági és együttműködési egyezményé jutott el a külügyminiszter asztalára, amely a tudományos akadémiák közötti összekötő szerepet ellátó, illetve a kulturális kapcsolatok koordinálását és fejlesztését irányító kulturális vegyes bizottság létrehozását javasolta.⁴⁶ Utóbbit Bognár József, a KKI elnöke nem tartotta célszerűnek, mert az „hátráltatná” az ausztriai magyar kulturális tevékenységet.⁴⁷ A bécsi kulturális megbeszéléseken aztán a Vályi Gábor KKI-osztályvezető vezette delegáció – a kormány március végi határozata értelmében⁴⁸ – megtámaszkodott és összesen 21 pontos javaslatot terjesztett elő, többek között a bécsi magyar tanszék, illetve a magyar vendégtanár kérdését: „Az együttműködés fokozására irányuló javaslatok tőlünk származtak, az új témák zömét mi vetettük fel.”⁴⁹ Az 1965 májusában egy előző évi minisztertanácsi határozat alapján összeült Tárcaközi Bizottság akciótervet vitatott meg. Aztán fél év múlva megállapították, hogy „viszonylag

39 Osztrák levéltári anyagok felhasználásával dolgozta fel a látogatást *Soós Katalin*: Dr. Bruno Kreisky osztrák szövetségi külügyminiszter budapesti látogatása és tárgyalásai (1964. október 29–november 1.). *Múltunk* 46. (2001) 4. sz. 187–212.

40 MOL XIX–J–1–j KÜM 1965 Ausztria 24. doboz, 10–135 005015/64.

41 *Erich Bielka*: Österreich und seine volksdemokratischen Nachbarn. In: *Die Ära Kreisky. Schwerpunkte der österreichischen Außenpolitik*. Hrsg. Erich Bielka–Peter Jankowitsch–Hans Thalberg. Europa, Wien–München–Zürich, 1983. 222.

42 MOL XIX–J–1–j KÜM 1965 Ausztria 24. doboz, 10–135 005015/64. Vályi Gábor KKI-osztályvezető jelentése, 1964. november 2.

43 Uo.

44 Uo. 00425/1965. Jelentés az MSZMP PB tagjainak, 1965. március 11.

45 Uo.

46 Uo. Barátsági és együttműködési egyezménytervezet, 1965. március 11.

47 MOL XIX–J–1–j KÜM 1965 Ausztria 10–135, 00425/27. Bognár József levele, 1965. március 19.

48 Uo. 00425/41. A Magyar Forradalmi Munkás–Paraszt Kormány 1965. március 31-i, 3116/1965. sz. határozata.

49 Uo. 00425/43. Vályi Gábor jelentése.

nagy” a lemaradás az akciótervben foglaltak és a bizottsági ülésen elhangzottak között.⁵⁰

Az 1966-os ausztriai választások kisebb szélcsendet eredményeztek, és az osztrák fél egy ideig csak „a megértésről szóló általános szövegek özőnével operált”.⁵¹ Rosta Endre, a KKI ügyvezető elnöke az osztrákok „szűk körű, úgyszólván elenyésző” magyarországi aktivitását is magyar kezdeményezések eredményének tudta be.⁵² A szövegek ellenére az 1966. májusi budapesti Bécs-kiállítás és Budapest bécsi bemutatkozása 1967 áprilisában⁵³ nem csupán a két főváros, hanem a két ország javuló politikai és kulturális kapcsolatait is jelezte. 1966 decemberében – a háború után először – osztrák parlamenti képviselőcsoport,⁵⁴ majd nem sokkal ezután – a nyugati kormányfők közül elsőként – Klaus kancellár látogatott Magyarországra. Az osztrák vezető tiszteletére eljárszott Rákóczi-induló sem zavarta meg a tárgyalásokat.⁵⁵ Klaus a „kis konkrét lépések” politikája,⁵⁶ illetve a kultúrdiplomácia elvi megalapozását és szervezeti megerősítését célzó politika jegyében jelezte Ausztria „határozott igényét” egy budapesti Osztrák Intézet felállítására, rendszeres megbeszéléseket javasolt a kulturális kérdések tisztázására a két fél hivatalos képviselői között⁵⁷ és megállapodást kötött egy műszaki-tudományos együttműködési egyezmény tető alá hozásáról. 1967 októberében Grazban, illetve 1968 májusában Pécsen, a Wiener Institut für Österreichkunde és az MTA Történettudományi Intézete szervezésében közös történelmi szimpózium lebonyolítására került sor az 1867-es kiegyezés századik évfordulója alkalmából.⁵⁸ Grazban és Salzburgban magyar hetet rendeztek.⁵⁹

A KKI összefoglalója szerint 1967, a legeredményesebb év⁶⁰ után 1968 „csendesebb és kevésbé látványos” évnek bizonyult, bár májusban sor került a „mérsékelt sikert” hozó bécsi magyar filmhétre,⁶¹ júniusban hagyományteremtő

50 Uo. 6/VI./1965. VI. Területi Osztály feljegyzése, 1966. január 11.

51 MOL XIX–J–1–j KÜM 1966 Ausztria 10–134 004156/6.

52 MOL XIX–J–1–j KÜM 1967 Ausztria 19. doboz, 001852/20. Rosta Endre levele, Budapest, 1967. április 13.

53 Uo. 001852/36. Összefoglaló Ausztriáról és a magyar–osztrák kapcsolatokról, Budapest, 1967. május 16.

54 *Szirtes I. János*: A magyar–osztrák kapcsolatok fejlődése. *Külpolitika* 8. (1981) 5. sz. 96.

55 *Hans-Georg Heinrich*: Die Entwicklung der österreichisch-ungarischen Beziehungen. In: *Die Beziehungen i. m. (2. jz.)* 31.

56 MOL XIX–J–1–j KÜM 1967 Ausztria 19. doboz, 003288/3. A bécsi nagykövetség 23/3/sz. t. 1967. sz. jelentése, 1967. július 25.

57 Uo. 001852/36. Összefoglaló Ausztriáról és a magyar–osztrák kapcsolatokról, Budapest, 1967. május 16.

58 MOL XIX–J–1–j KÜM 1968 Ausztria 16. doboz, 00389/3. Összefoglaló jelentés, 0029/14/68. Budapest, 1968. február 20.

59 Uo.

60 MOL XIX–J–1–j KÜM 1969 Ausztria 20. doboz, 00980. Ausztriai munkaterv, 1969. Budapest, 1968. december 12. 0029–8/II/196.

61 Egy filmre átlagosan 88 néző jutott. A premierfilm, az *Egy szerelem három éjszakája* vetítése során felcserélték a tekerceket. Osztrák költségen három, németül nem beszélő magyar újságíró

jelleggel hangversenyt rendeztek Fertődön,⁶² Budapesten járt a bécsi Városháza delegációja, júliusban pedig a kufsteini várban nyílt meg a magyar emlékmúzeum. Több magyar kezdeményezés, így a bécsi egyetem magyar tanszékének kérdése az 1968-as csehszlovákiai bevonulás, illetve az osztrák közvélemény nyomása és az ellenzéki szocialisták támadásai miatt halasztódott későbbre. Az osztrákok egy ideig nem kívántak „látványos kézfogásokra”⁶³ sort keríteni, 1969 májusára tolódtott Fock Jenő ausztriai látogatása is. Ennek ellenére 1968 novemberében sor került az ipari, tudományos és műszaki együttműködésről szóló jegyzőkönyv aláírására, megindult a burgenlandi kapcsolatok hivatalos építése, és dr. Hajdú Péter (1923–2002) akadémikus, a finnugor-uráli nyelvészet kutatója személyében magyar vendégprofesszort hívtak meg a bécsi egyetemre.⁶⁴ Fock Jenő miniszterelnök bécsi nemzetközi sajtóértekezletén kijelentette, hogy az osztrák kulturális tevékenység Magyarországon körülbelül egyötöde az Ausztriában folytatott magyar kulturális tevékenységnek. Ezen változtatni kell, mivel „sohasem szerette az egyoldalúságot a kölcsönös kapcsolatokban”.⁶⁵ Első lépésként a tudományos és műszaki együttműködésről írtak alá majdnem három évvel később hatályba lépett egyezményt.⁶⁶

Franz Jonas osztrák köztársasági elnök 1970. június 15–19. közötti hivatalos magyarországi látogatása után az MSZMP KB kibővített ülése azt állapította meg, hogy a kétoldalú kapcsolatok az utóbbi években „nagymértékben fejlődtek”.⁶⁷ Erich Bielka szerint a két állam szomszédsági kapcsolatai sem a Monarchia, sem a két világháború között nem voltak annyira feszültségmentesek, mint a 1964-es fordulatot követő másfél évtizedben.⁶⁸ A magyar felet csak az zavarta, hogy az 1960-as évek végén és az 1970-es évek elején az osztrák–magyar kulturális viszonylatban megerősödő és ideológiailag károsnak tartott decentralizáció eredményeképpen a CH Magyarország ausztriai kulturális jelenlétének egyre kisebb százalékát reprezentálta, a KKI-val egyeztetett rendezvények száma sem haladta meg a 25%-ot.⁶⁹

vett részt a filmhét eseményein. MOL XIX–J–1–j KÜM 1968 Ausztria 16. doboz, 00389/8. Simó Jenő 13/12/sz. t./1968. jelentése, Bécs, 1968. június 4.

62 Uo. 00389/9. Simó Jenő 13/16/sz. t./1968. jelentése, Bécs, 1968. június 9.

63 MOL XIX–J–1–j KÜM 1968 Ausztria 15. doboz, 003276/3. Simó Jenő 5/17/sz. t./1968. jelentése, Bécs, 1968. október 18.

64 MOL XIX–J–1–j KÜM 1970 Ausztria 23. doboz, 00944/1. Összefoglaló jelentés, 1969. Budapest, 1970. március 20. Rosta Endre levele, 1970. május 5. 0029/16–1/II/1970, melléklet.

65 Magyar Külpolitikai Évkönyv 1969. 151.

66 *Toni Kofler*: Kulturbeziehungen und Kontakte zwischen Österreich und Ungarn. In: *Die Beziehungen i. m. (2. jz.)* 116.

67 MOL 288. f. 4/107–108. ó. e. MSZMP KB kibővített ülése, 1970. július 15–16.

68 *Bielka, E.*: i. m. (41. jz.) 224.

69 MOL XIX–J–1–j KÜM 1973 Ausztria 28. doboz, 0051282596–2606. A bécsi magyar nagykövetség jelentése, Bécs, 1973. december 20. Idézi: *Tóth I.*: i. m. (5. jz.).

Megszállottak.⁷⁰
Az osztrák jogásztrió és „Pannónia felfedezője”⁷¹

Bár a két ország közötti kapcsolatok javításáért sokat tettek a követek/nagykövetek is (osztrák részről Simon Koller⁷² és Kurt Enderl, magyar részről a bécsi külképviselet élén álló Sebes István⁷³ és a korábban is kulturális területen tevékenykedő Simó Jenő,⁷⁴ illetőleg Ács Erzsébet⁷⁵ kulturális attasé, rövid ideig a CH igazgatója), de a tárgyalt időszak kulturális külpolitikájának formálásáért legtöbbit négy osztrák, három jogász és egy történész tett.

Az osztrák keleti politika és egyben a kulturális külpolitika atyja Bruno Kreisky volt. A „személy szerint a kommunisták ellenfele és meggyőződéses szociáldemokrata” politikus belátta, hogy a keleti blokk társadalmi rendszerének megváltoztatása irreális vállalkozás lenne, és az Európa szívében fekvő semleges Auszriának ebből kiindulva az lehet az egyetlen helyes politikája, ha őszinte jó viszonyra törekszik szomszédaival, köztük „különösen Magyarországgal is”. Igaz, a kapcsolatok fejlesztésének fontossági sorrendjében hazánk csak Jugoszlávia, Lengyelország és Csehszlovákia után következett. A külügyminiszter azt is kifejtette, hogy ez nem a reakciós, konzervatív, Duna-völgyi történelmi misszió felújítása és nem a Kelet és Nyugat közötti hídszerep felvállalása,⁷⁶ hanem józan pragmatikus politika.

Az igen olvasott Kreisky az 1965. július–augusztusban rendezett klessheimi nemzetközi diplomatasemináriumon tartott előadásában a svájci Carl Doka

70 Makk Károly filmje, 1961.

71 Fred Sinowatz, a burgenlandi tartományi kormány kulturális tanácsosának elnevezése. *Jakob Perschy*: Es zählte, was bleibt. Kulturpolitische Maßnahmen und ihre Ergebnisse. In: Burgenland. Vom Grenzland im Osten zum Tor in den Westen. Hrsg. Roland Widder. Böhrlau, Wien–Köln–Weimar, 2000. (Geschichte der österreichischen Bundesländer seit 1945) 191.

72 Koller felesége így jellemezte a nagykövetet Beck István külügyi osztályvezető előtt: „Maga is férjem dinamizmusának áldozata lett. Sajnos ez a dinamizmus nem mindig ott mutatkozik, ahol arra valóban szükség lenne.” MOL XIX–J–1–j KÜM 1966 Ausztria 25. doboz, Beck István feljegyzése. 121/VI./1966. 1966. május 19.

73 Sebes támogatta, hogy a budapesti Osztrák Intézet felállítása után kulturális egyezmény szülessen a két ország között. MOL XIX–J–1–j KÜM 1965 Ausztria 25. doboz, 10–135. 00360. Osztályértekezlet, 1964. február 19. Ugyanakkor az egyetemi és zenei kapcsolatokat azért preferálta, mert ezen a két területen a „legkevésbé káros, illetve bizonyos mértékben számunkra hasznos kihatással lehet” az osztrákok magyarországi kulturális tevékenysége. MOL XIX–J–1–j KÜM 1966 Ausztria 27. doboz, 10–781. Sebes István 12/5/1966. sz. t. jelentése, Bécs, 1966. március 18.

74 Több kiadó, köztük az Európa igazgatósága után lett bécsi nagykövet, hazatérése után művelődési miniszterhelyettes, majd a Színház- és Filmművészeti Főiskola rektora volt.

75 Az 1966. október elejéig befutott 211 bécsi jelentésből 31 a kulturális és sportterületről szólt, ezeket előadóként főleg Ács Erzsébet jegyezte. MOL XIX–J–1–j KÜM 1967 Ausztria 19. doboz, 003288/4.

76 MOL XIX–J–1–j KÜM 1969 Ausztria 18. doboz, 00651/1. Simó Jenő jelentése, Bécs, 1969. május 22.

alaplóművére⁷⁷ hivatkozva a kulturális külpolitika fontosságára hívta fel a figyelmet. A külügyminiszter szerint az európai integrációnak gazdasági és kulturális értelemben is meg kell valósulnia. A nemzetközi kulturális együttműködés korában igazi demokratikus kultúrétetet kell teremteni, nem látszatkultúrát exportálni. Az osztrák diplomácia irányítója szerint Ausztria az elsők között ismerte fel a népek egymáshoz közeledésének szükségességét és hasznosságát. „Az Ausztria és a szomszéd államok között megkezdett normalizációs és stabilizációs folyamatot a kulturális kapcsolatok elmélyítésével kívánjuk tovább mélyíteni és emberivé tenni” – ismertette a KKI összefoglalója a beszédet.⁷⁸

Mindehhez a nagypolitikai előfeltételt az biztosította, hogy az Egyesült Nemzetek Szervezetének 1961-es Bécsi Konvenciója a kulturális diplomáciát – a politikai, gazdasági és védelmi kooperáció mellett – a külpolitika negyedik dimenziójává, az önálló diplomáciai ágazat szintjére emelte.⁷⁹ A konvenció értelmében a diplomácia egyik alapvető célkitűzése az lett, hogy előmozdítsa az államok közötti baráti kapcsolatokat a kulturális és tudományos kapcsolatok fejlesztése útján.⁸⁰ Azaz – David Caute brit író-történész szavaival – a hidegháborúban a nagypolitikai ellentétek le- és kijátszásának a színtere szinte mindvégig a kultúra volt és maradt.⁸¹ A szövegezésben nyilván fontos szerepet játszott az ENSZ Jogi Bizottságának osztrák tagja, az Emberi Jogok Európai Bíróságának bírója, Alfred Verdross jogászprofesszor is.

Az 1966-os ausztriai nemzetgyűlési választásokon aratott néppárti győzelem rövid időre parkolópályára helyezte Kreiskyt, de az általa megkezdett keleti politika az ÖVP egypárti kormányzása alatt is folytatódott. A különbség a néppárti és a szocialista szándékok között annyi volt, hogy Klaus kancellár gazdasági és kulturális cseréről beszélt, Kreisky pedig fordított sorrendben, „elsősorban a kulturális, és lassabban a gazdasági kapcsolatokat” kívánta fejleszteni.⁸² A magyar fél pedig „gyümölcsöző gazdasági, kulturális és politikai kapcsolatok kiépítését”⁸³ forszírozta. A sorrend itt is fontos volt. Fock Jenő panaszkodott is arra, hogy – miközben Magyarország a gazdasági kapcsolatok fejlesztésében lenne érdekelt – minden nyugati ország „elsősorban filozofálni akar velünk”.⁸⁴ A másik változás a kulturális kapcsolatok erősítése a volt Monarchia – továbbra is egy

77 *Carl Doka*: Kulturelle Außenpolitik. Berichthaus, Zürich, 1956. Magyarországon már 1936-ban megszületett a fogalom. Hankiss János egyetemi tanár azért használta helyette a kultúrdiplomácia szót, mert bár az nem elég világosan céloz a jelentésére, a kulturális külpolitika „még hosszabb és még nehezebb”. *Hankiss János*: A kultúrdiplomácia alapvetése. Magyar Külügyi Társaság, Bp., 1937. (Időszerű kérdések – aktuális problémák 8.) 4.

78 MOL XIX-A-33-a Kulturális Kapcsolatok Intézete (= KKI) Ausztria 1965 797. doboz, 2369-1/I/65. Zimonyi Andrea főelőadó levele, Budapest, 1966. február 1.

79 *Beke M. A.*: i. m. (11. jz.) 47.

80 *Nyusztay L.*: i. m. (21. jz.) 99–100.

81 *Idézi György P.*: i. m. (6. jz.) 137.

82 MOL XIX-J-1-j KÜM 1965 Ausztria 23. doboz, 00652/1965. Sebes István nagykövet jelentése, Bécs, 1965. január 6.

83 MOL XIX-J-1-j KÜM 1965 Ausztria 24. doboz, 10–135. 005015/64.

84 MOL 288. f. 5/423. ő. e. MSZMP Politikai Bizottság jegyzőkönyve, 1967. május 2.

családnak tekintett⁸⁵ – államaival, a térség földrajzi, történelmi és kulturális összetartozásának hangsúlyozása pedig magyar vélemény szerint azt a célt szolgálta, hogy Ausztria kulturális-tudományos élete „a jelenlegi szűk látókörű provincializmusból, a múltból élésből újra európai színvonalra emelkedhessen, visszaszerezhesse régi, a nyugati és keleti szellemi áramlatok találkozáshelye fontos szerepét”.⁸⁶ Ezt a dunai térségi politikát az európai gondolat, az európai államok összefogásának gondolatába ágyazva vesznek részt a szocialista országok ellen irányuló fellazító politikában.⁸⁷ Az osztrákok olvasatában ez Ausztria dunai térségi tapasztalatának (*Ostkompetenz*)⁸⁸ és az ottani népekhez fűződő évszázados kapcsolatok, „a szokásos tam-tam és grenadírmars”⁸⁹ újjáélesztését jelentette. A nyugati politikai és gazdasági integrációs politikát „közép-európai regionalizmussal” egyensúlyozták ki.⁹⁰

1966. május 25-én döntés született a külföldi kulturális–tudományos tevékenység koordinálásának átalakításáról⁹¹ és az oktatásügyi minisztérium VII. főosztályának létrehozásáról. A kijelölt vezető, a Néppárt külpolitikai szakértője, Franz Karasek a külügyminisztériumból érkezett, és a két minisztérium között egyfajta közvetítői és a kulturális kapcsolatokra szánt költségvetési összeg felett diszponáló szerepet látott el. A jogász végzettségű politikus az új, kedvező Ausztria-kép kimunkálása során előnyben részesítette a „szűkebb körben, de sok gondolattal, semmint a nagy plénum előtt, kevés haszonnal” zajló tanácskozásokat.

Theodor Piffel-Perčević külügyminiszter ezzel összhangban úgy vélte, hogy szakítani kell az „Alpoktól övezett múzeum” sztereotípiájával és Arthur Schopenhauer véleményével is, miszerint az osztrákok „az életüket bécsi Sängerknabenként kezdik, a lipicai lovakhoz hasonlóan végigtáncolják és valóságos udvari tanácsosként fejezik be”.⁹² Haynal Kornél nagykövetségi tanácsosnak Karasek kifejtette, hogy nem egyszerűen az osztrák kultúra külföldi jelenlétét és a művészeti csereprogramok lebonyolítását, hanem „az osztrák külpolitika kul-

85 MOL 288. f. 4/88. ő. e. MSZMP KB kibővített ülés, 1967. június 23.

86 MOL XIX–J–1–j KÜM 1966 Ausztria 27. doboz, 005203. Surányi László ideiglenes ügyvivő 1966. november 4-i jelentése, másolat.

87 MOL XIX–J–1–j KÜM 1970 Ausztria 23. doboz, 00944/1. Összefoglaló jelentés, 1969. Budapest, 1970. március 20. Rosta Endre levele, 1970. május 5. 0029/16–1/II/1970, melléklet.

88 Kiss J. László: Nemzeti identitás és külpolitika Közép- és Kelet-Európában. In: Nemzeti identitás és külpolitika Közép- és Kelet-Európában. Szerk. Kiss J. László. Teleki László Alapítvány, Bp., 2003. 23.

89 Karl Renner fogalmazott így 1947 tavaszán Bartók László követnek. Iratok 1. 130.

90 Kiss J. László: A birodalomtól az integrált kisállamig. A „német nemzetől” az osztrák nemzetig az EU-ban. In: Nemzeti identitás i. m. (88. jz.) 66.

91 1966 előtt Alfred Weikert oktatásügyi főosztályvezető és Alexander Auer, a külügyminisztérium bilaterális kulturális kapcsolatokért felelős szekciófőnöke között oszlott meg a feladat és a felelősség. Mindketten tagjai voltak a Kreisky vezette, 1964 őszén Budapesten járt osztrák kormánydelegációnak. MOL XIX–J–1–j KÜM 1965 Ausztria 24. doboz, 10–135. 005015/64.

92 MOL XIX–J–1–j KÜM 1968 Ausztria 16. doboz, 00389/7. Simó Jenő 3/3/sz. t./1968. sz. jelentése.

turális eszközökkel való fokozottabb, erőteljesebb szolgálatát” szeretné elérni. Magyarország azon országok közé tartozik, ahol Ausztriának különleges érdekei és meghatározott feladatai vannak. Ennek keretében tervezik egy, a Monarchia történetével foglalkozó nemzetközi intézet felállítását Bécsben.⁹³ Már 1966 őszén javasolta az ENSZ égisze alatt működő „Study Group on Central and Central and East European Cultures” létrehozását.⁹⁴

Karasek Ács Erzsébet nagykövetségi tanácsos előtt is arról beszélt, hogy „sok jó és hasznos dolgot csinálunk majd együtt”.⁹⁵ Az „ideológiai koexistencia”⁹⁶ jegyében emelt szót a két világrendszer határán fekvő két ország kulturális kapcsolatainak javításáért, az Osztrák–Magyar Egyesületben (OME) is elnökségi funkciót vállalt.⁹⁷ Az 1970 tavaszán esedékes választásoktól helyzetének változását várta, ezért minden lényeges döntést a választások utáni időkre kívánt halasztani.⁹⁸ Összességében az 1970-es szocialista választási győzelem és a külügyminisztérium nemzetközi kulturális kapcsolatokat koordináló szerepének helyreállítása miatt rövid ideig formálhatta az osztrák kulturális külpolitika arculatát. Tevékenységét később az Európa Tanácsban, előbb a kulturális bizottság elnökeként, majd 1979-től főtitkárként folytatta.

A regionális (főleg Burgenland és Győr-Sopron megye, illetve Vas megye, továbbá Stájerország közötti) együttműködés atyja és motorja a burgenlandi tartományi kormány kulturális tanácsosa, Fred Sinowatz volt. Ausztria legfiatalabb tartományában a kultúra 1945 után kiemelt szerepet játszott, ehhez 1962-től jelentős kulturális költségvetés is rendelkezésre állt. Az 1964-es helyi választások után a tartomány és ezzel a kultúrpolitika irányítása a szocialisták kezébe került. A kultúrapártoló tartomány nyitottsága az „Art goes Pusztta”-mozgalom keretében művészkolóniák burgenlandi megtelepedését, múzeumok építését és bővítését, a tartományi levéltár és könyvtár új épületben való elhelyezését, a műemlék- és természetvédelem támogatását eredményezte. A burgenlandi ünnepi játékok mellett az „Ethnographia Pannonica” és a mogersdorfi nemzetközi szimpózium egyenrangú félként kapcsolta be a hagyomány- és öntudatteremtő tartományt Ausztria és (Közép-)Európa kulturális vérkeringésébe.⁹⁹ Sinowatz 1971-es visszatekintésében a tartományi szintre

93 Uo. 00389/5. Simó Jenő 3/2/sz. t./1968. jelentése, Bécs, 1968. március 23.

94 MOL XIX–J–1–j KÜM 1970 Ausztria 24. doboz, 00205. Kerekes Lajos 02/1970. sz. t. jelentése, Bécs, 1970. január 5.

95 MOL XIX–J–1–j KÜM 1966 Ausztria 27. doboz, 002957/3. Surányi László ideiglenes ügyvivő 12/38/1966. sz. t. jelentése, Bécs, 1966. szeptember 22.

96 MOL XIX–J–1–j KÜM 1967 Ausztria 21. doboz, 004365. Simó Jenő 10/55/sz. t./1967. jelentése, Bécs, 1967. november 24.

97 MOL XIX–J–1–j KÜM 1969 Ausztria 17. doboz, 00539/40. Simó Jenő 5/12/1969. sz. t. jelentése, Bécs, 1969. május 8.

98 MOL XIX–J–1–j KÜM 1969 Ausztria 20. doboz, 00980/3. Simó Jenő 19/13/1969. sz. t. jelentése, Bécs, 1969. október 24.

99 *Perschy, J.*: i. m. (71. jz.) 190–195.

emelt kultúrpolitika átfogó, határokon átívelő, demokratikus és a világra nyitott jellegét hangsúlyozta.¹⁰⁰

A történészként az osztrák–magyar kapcsolatok kutatójaként is tevékenykedő kultúrpolitikus úgy vélte, hogy a pannon térség közeledési folyamata a tudomány és a kultúra segítségével hozzájárult az európai egység gondolatának erősítéséhez, a nacionalizmus és a sovinizmus háttérbe szorításához, a klisészerű ellenségek lebontásához. Kreiskyvel részben vitázva és a küldetés szótól sem visszolyogva azt is kifejtette, hogy a legkeletibb osztrák szövetségi tartomány alkalmas arra, hogy Ausztria régi missziós feladatát a keleti és délkeleti országok irányában megőrizze és új tartalommal töltsse meg.¹⁰¹ Ezt osztrák és burgenlandi kultúrpolitikai feladatnak tartotta.¹⁰² Bár a Collegium Hungaricum 1963. novemberi megnyitásán – a vagyoni jogi tárgyalások kárpótlási kérdéseinek rendezetlensége miatt – a burgenlandi kormány részéről senki sem jelent meg,¹⁰³ a kapcsolatok Sinowatz „burgenlandi évtizedében” nagyot léptek előre.

Minden lehetőséget megragadott a pannon térség kulturális kapcsolatainak elmélyítése érdekében. Elnöki posztot töltött be az 1964-ben alakult Nemzetközi Lenau Társaságban. 1970 szeptemberében a KKI a burgenlandi tartományi kormánnyal közösen rendezett kétnapos ünnepségsorozatot Mosonyi Mihály zeneszerző-zenepedagógus halálának századik évfordulóján Boldogasszony (Frauenkirchen) településen.¹⁰⁴ Theodor Kery burgenlandi tartományfőnök 1971-ben a hagyományos kulturális kapcsolatokat a jószomszédi viszony ápolásának példájaként említette.¹⁰⁵ Amikor Sinowatz Bécsbe, a szövetségi oktatásügyi miniszteri székbe távozott, felajánlotta a CH-t irányító, egyben a Bankgassén található nagykövetség kulturális tanácsosi tisztét ellátó Mádl Antalnak, hogy akár át is kiabálhat az ablakon keresztül a közeli minisztériumba, ha bármiben segítségére lehet a magyar diplomatának.¹⁰⁶

100 *Fred Sinowatz*: Kulturpolitik im Burgenland. Die Republik. Beiträge zur österreichischen Politik 7. (1971) 3. sz. 31–35.

101 *Edmund Zimmermann*: Kulturhistorisches Symposium in Mogersdorf. Volk und Heimat 22. (1969) 1. sz. 10.

102 *Süier Miklós*: A „Mogersdorf” nemzetközi kultúrtörténeti szimpózium első negyedszázadáról. Századok 129. (1995) 1424.

103 MOL XIX–J–1–j KÜM Ausztria 1945–1964 XIV–131 00475/48. Sebes István követ 1178/1963. sz. t. jelentése, Bécs, 1963. november 29.

104 Kulturális kapcsolatok kronológiája. A KKI belső tájékoztatója 1970. II. 230.

105 MOL XIX–J–1–j KÜM 1971 Ausztria 25. doboz, 00180/7. Kurtán Sándor 35/3/1971. sz. t. jelentése, 1971. május 4.

106 *Mádl Antal*: Volt egyszer egy testőrpalatánk. II. rész. Gúzsba kötve nehéz táncolni. Új Horizont 32. (2004) 1. sz. 72.

Kitörés.¹⁰⁷ A vasrácsok mögül a „mérsékeltnek nevezhető tömegsiker”¹⁰⁸ felé

A magyar külügyi vezetés 1960-ban, a Collegium Hungaricum új otthonának építéséről, majd 1963-ban, az építés befejeződéséről és a CH működésének folytatásáról szóbeli jegyzékben tájékoztatta az osztrákokat.¹⁰⁹ Az első igazgató, az erdélyi szász származású Meisel János, az ELTE Természettudományi Karának oktatói és a Művelődésügyi Minisztérium főosztályvezetői posztját cserélte a CH vezetői székére.

A Collegium Hungaricum megnyitása „remélhetőleg új szakaszt jelent az Ausztriába irányuló kulturális tevékenységünkben”¹¹⁰ – írta Vályi Gábor, a Kulturális Kapcsolatok Intézetének osztályvezetője fél évvel az épület megnyitása előtt. Kádár azzal utasította vissza a magasabb szintű látogatásra tett javaslatot a magyar ház megnyitásakor, hogy „már épp elég miniszter járt Bécsben”.¹¹¹ Az egészen bizonyos volt, hogy a bécsi emigráns körök szerint nagy költséggel épült, „kacsalábbon forgó palotának”¹¹² nevezett monstrumban „tudományos szervek, minisztériumok útján vagy személyes összeköttetések igénybevételével rövidebb-hosszabb időre”¹¹³ igen sokan kívántak elhelyezést kapni az ösztöndíjasok számára fenntartott lakásokban. Számukra – hasonlóan a külügyi munkatársakhoz, Péter János külügyminisztert idézve – a hol-lét határozta meg a tudatot.¹¹⁴ Az első bizottsági ülésre a nyolcfősre tervezett ösztöndíjas kontingens kiválasztása tárgyában 1963 júliusában került sor,¹¹⁵ az első év munkatervében összesen 88 személy kiküldése szerepelt (ebből negyven a megnyitóra utazott), összesen 251 nap időtartamra.¹¹⁶

A CH ünnepélyes megnyitóján az osztrák külügyminisztérium nem képviselte magát, Kreisky „kimért hangú lemondó választ” küldött a meghívásra.¹¹⁷ Heinrich Drimmel oktatásügyi minisztert Alfred Weikert tanácsos helyettesítet-

107 Sándor Pál és Reisenbüchler Sándor rövidfilmje, 1964.

108 MOL XIX–J–1–j KÜM Ausztria 20. doboz, 00980/1, 24/3/1969. sz. t. Simó Jenő beszámolója, Bécs, 1969. június 26.

109 MOL XIX–J–1–j KÜM Ausztria 1945–1964 XIV–131 00475/34/sz. t./1963 57/26/T/1960. és 1012/1963. október 3. számú jegyzékek. Beck István követ beszámolója, 1963. szeptember 26.

110 MOL XIX–A–33–a KKI Általános iratok, Ausztria 1961–1963 794. doboz, 935/II./1963. Vályi Gábor levele, 1963. június 7.

111 MOL 288. f. 5/258. ó. e. MSZMP Politikai Bizottság jegyzőkönyve, 1962. február 20.

112 MOL XIX–J–1–j KÜM Ausztria 1945–1964 XIV–131 0059/9. Bende Lajos írása a Magyar Híradó 1964. július 1-jei számában, másolat.

113 MOL XIX–A–33–a KKI Általános iratok, Ausztria 1961–1963 794. doboz, 27/R-1/1963. Puja Frigyes külügyminiszter-helyettes véleménye, 1963. május 30.

114 *Mádl A.*: Gúzsba kötve i. m. (106. jz.) 69.

115 MOL XIX–A–33–a KKI Általános iratok, Ausztria 1961–1963 794. doboz, 731. II. osztály, 27/1963. Pataki János KKI-főtítkár levele, 1962. május 3.

116 Uo. 964/II./1963. A CH 1963. évi munkaterve.

117 MOL XIX–J–1–j KÜM Ausztria 1945–1964 XIV–131 00475/48. Sebes István követ 1178/1963. sz. t. jelentése, Bécs, 1963. november 29.

te. A háttérben nem csupán a két ország közötti vitás kérdések (például a vagyoni szerződés vagy a Mindszenty-ügy), illetve a szocialista Kreisky és a katolikus-konzervatív Drimmel személyi ellentétei, hanem a két minisztérium és a két koalíciós párt közötti, az osztrák külföldi kulturális politika felügyeletével kapcsolatos hatásköri vita állt. Kreisky is „akart egyet ütni”¹¹⁸ az oktatásügyi minisztériumon, Drimmel is „borsot akart törni Kreisky orra alá”,¹¹⁹ bár a két ország kapcsolatainak erősítésében tulajdonképpen egyetértettek. Emellett az osztrákok furcsállották volna, ha a magyar házat osztrák miniszter nyitotta volna meg, akiről amúgy azt sem lehetett tudni, hogy az esedékes ÖVP-kongresszusról „egészben, félig, vagy csak darabokban érkezik vissza”.¹²⁰ Így is mintegy 400 főnyi, Bécs város tudományos, kulturális és társadalmi életét képviselő vendégsegreg hallgatta Meisel János igazgató, Bognár József, a KKI elnöke, Alfred Weikert miniszteri tanácsos és Sebes István követ beszédeit, illetve az egyórás zenei műsort. Mindenesetre az oktatásügyi vezető hivatalnok részvétele „menlevelet” biztosított az osztrák kulturális személyiségeknek ahhoz, hogy a Collegium Hungaricumba „el lehessen járni”.¹²¹ Ettől függetlenül a CH első évét az osztrák hatóságok „jó értelemben vett nemtörődömsége” jellemezte.¹²²

Persze a hatásköri viták a magyar fél különböző érdekelt szervei között is végigkísérték az évtizedet. A KKI és a Külügyminisztérium közötti villongásokkal kapcsolatban Sebes István követ 1961 januárjában arról panaszkodott, hogy a különböző szervek (és itt nem a Művelődésügyi Minisztériumra gondolt, mert az ő hozzáállásukat kiemelte) a külügyi kultúrpolitikával „a gyakorlatban nem azonosították magukat, javaslatainkat figyelmen kívül hagyták vagy elfogadott javaslatainkat nem hajtották végre, megállapodott és az osztrák félnél ennek megfelelően előkészített ügyektől elálltak, vonatkozó tervpontjaik anyagi feltételeit a külügyminisztériumra hárították”.¹²³ Egy külügyi tisztviselő már 1962-ben arról dohogott, hogy a CH-t kivették a Külügyminisztérium kezéből és a tartalmi részét a KKI-nak engedték át, miközben a külügy vállalja az anyagi terheket a dologi és személyi kiadások terén.¹²⁴ A Péter János és Bognár József által aláírt és 1964. február 15-én hatályba lépett közös utasítás szabályozta a Collegium Hungaricum feladatait és működését. Eszerint elvi-politikai kérdésekben a külügy, tudományos és kulturális kérdésekben – a Külügyminisztérium útján – a KKI gyakorolja a közvetlen irányító funkciót és tart kapcsolatot a CH-val. A közvetlenül a bécsi követnek alárendelt igazgatót, továbbá helyettesét és a tudományos főmunkatársat, aki egyben a könyvtárosi állást is betölti, a külügyminisz-

118 Uo. 1138/sz. t./1963. Sebes István követ jelentése, 1963. november 9.

119 Uo. 00475/46. Sebes István követ 1216/1963. sz. t. jelentése, Bécs, 1963. november 30.

120 Uo. 00475/35./sz. t./1963. Feljegyzés, 1963. szeptember 23/24.

121 Uo. 00475/48. Sebes István követ 1178/1963. sz. t. jelentése, Bécs, 1963. november 29.

122 Uo. 0059/7. Jelentés a Collegium Hungaricum 1963–64. évben végzett munkájáról és a leszűrhető tapasztalatokról, 1964. július 7.

123 Iratok 2. 198. Sebes István követ jelentése, Bécs, 1961. január 10.

124 MOL XIX-J-1-j KÜM Ausztria 1945–1964 XIV-131 001404/13/1962. Megbeszélés a Külügyminisztériumban, 1962. november 14.

ter a KKI elnökével egyetértésben nevezi ki. A kiküldetésekkel, kiállítások rendezésével, a kulturális és propagandaanyag-ellátással kapcsolatos kiadások fedezetét a KKI költségvetésében biztosították.¹²⁵

A közös utasítás a gyakorlatban rendszeres hatásköri vitákat és zavarokat eredményezett. Bognár már 1965-ben a két szervezet koordinációs munkájának erősítésére hívta fel a figyelmet a nemzetközi tudományos és kulturális tevékenység terén.¹²⁶ Az „egyeztetés nélküli irányítás” még a könyvtár kitört ablakának megcsináltatását is „majdnem lehetetlenné” tette.¹²⁷ Az említett utasítás mellett 1964 júliusában és 1965 májusában agitációs és propagandabizottsági határozat is született a külföldi magyar intézeteknek a KKI felügyelete alá helyezéséről, de ezt a Külügyminisztérium részéről mutatkozó ellenállás miatt hosszú ideig nem lehetett végrehajtani.¹²⁸ Egy 1978-ban született távlati koncepció 1968-ra teszi ezt a döntést.¹²⁹ A KKI-t az osztrákok is sokáig csak „postásként akarták felhasználni” a két külügyminisztérium között.¹³⁰

Szegénylegények.¹³¹ Pénz, pénz, pénz

A régi Testőrpalota eladása először 1949-ben, majd 1956-tól évente folyamatosan felmerült, bár készült olyan titkos előterjesztés is, amely azért javasolta a Politikai Bizottságnak az épület fő részének rendbehozatalát, mert „az ellenség számítását, hogy a Testőrpalotát a Magyar Népköztársaság elleni tevékenység központjává változtassák, keresztül kell húzni”.¹³² Marosán György államminiszter azt állapította meg az MSZMP PB 1959. júliusi ülésén, hogy az épület megtartása melletti politikai érveket kikapcsolva „egyszerű üzletről van szó”.¹³³ Aból, hogy az üzlet megvalósult, az új épület és az ausztriai magyar kultúrpolitika

125 Uo. 0059/2. A külügyminiszter és a Kulturális Kapcsolatok Intézete elnöke 1/1964. számú közös utasítása a bécsi Collegium Hungaricum feladatairól, működéséről és szervezetéről.

126 MOL XIX–J–1–j KÜM 1965 Ausztria 10. doboz, 003207/15/1965.

127 MOL XIX–A–33–a KKI Ausztria 1964 796. doboz, 261/64. Dobos Piroska könyvtáros véleménye.

128 MOL XIX–J–1–j KÜM 1966 II. 701.1. 12. doboz, 00282/5. Bognár József előterjesztése, Budapest, 1966. szeptember 23.

129 *Tóth I.*: i. m. (5. jz.).

130 MOL XIX–J–1–j KÜM 1966 Ausztria 25. doboz, 003350/14. Beck István összefoglalója, 1966. október 25.

131 Jancsó Miklós filmje, 1965.

132 MOL XIX–J–1–j KÜM Ausztria 1945–1964 XIV–135 004258/1. Előterjesztés a Politikai Bizottságnak, 1959. július 28.

133 A politikai bizottsági ülésen megoszlottak a vélemények a „roncs-ház” értékesítéséről vagy megtartásáról, Sík Endre szerint a Külügyminisztérium több javaslatot is tett az épület kulturális hasznosítására. MOL 288. f. 5/142. ő. e. MSZMP Politikai Bizottság jegyzőkönyve, 1959. július 28.

kezdetben nem sokat profitált. A 18 millió schillinges bevétel még az építési költségeket sem fedezte.¹³⁴

Az eredetileg a CH megnyitójaként tervezett sportkiállításon a filmek, a kiállított tárgyak és a tájékoztató anyag tele voltak hibás német feliratokkal, illetve sok helyen ezek is hiányoztak.¹³⁵ A Külügyminisztérium részéről kiküldött egyik adminisztrátor foglalta el az egyik ösztöndíjasszobát.¹³⁶ A német versek előadására azzal a megfontolással kívántak osztrák művészeket felkérni, hogy három magyar, németül jól beszélő, de „nem német szavalóművész” színész három napidíjából és szállásköltségéből két osztrák művész tiszteletdíja fedezhető. A kapcsolatok kiépítése és elmélyítése szempontjából fontos fogadások céljára rendelkezésre bocsátott költségkeret a bécsi lehetőségektől, „sőt a minimális szükségletektől is” elmaradt.¹³⁷ A CH épületében működő Osztrák–Magyar Egyesület 1964. őszi programja „devizaproblémák, lemondások és eltolódások” miatt volt labilis, a tervezetben szeptembernél és októbernél a „pillanatnyilag üres hónap” beírás szerepelt.¹³⁸ A Külügyminisztérium költségvetésében nekik biztosított támogatás kétharmada a titkár és az adminisztrátor fizetésére ment el.¹³⁹

A helyzet később sem javult. Vályi Gábor (KKI) 1965 elején közölte: „Semmi olyat nem tudunk vállalni erre az évre, ami pénzbe kerülne.”¹⁴⁰ Ugyan hozzátette, hogy elvi megállapodás köthető egy sor kérdésről, de „pénz nincs rá”.¹⁴¹ Folyamatosan trükközve próbálták az anyagi eszközöket „a súlypontokra koncentrálni”,¹⁴² de hiába sikerült az 1966-os programterv valamennyi pontját változtatás nélkül lebonyolítani, a politikai szempontoknak az „anyagi, esetleg devizális” tényezők fölé helyezése¹⁴³ nem valósult meg igazán.

Még 1969 elején is arról panaszkodik Simó Jenő bécsi nagykövet, hogy könyvtáros helyett titkárt küldenek a CH-ba, így az igazgató felesége továbbra is könyvtáros marad. Státusz híján ugyanis a feleségeket alkalmazzák különböző

134 A vételár első fele 1960 áprilisában érkezett meg a Magyar Nemzeti Bank számlájára. *Ujváry G.*: Harmincharmadik nemzedék i. m. (10. jz.) 225–226.

135 MOL XIX–J–1–j KÜM Ausztria 1945–1964 XV–151 003602/1. 970/1963. sz. t. jelentés, 1963. szeptember 7.

136 MOL XIX–A–33–a KKI Ausztria 1963 795. doboz, 1847. Surányi Imre bécsi jelentése, 1963. november 25.

137 MOL XIX–J–1–j KÜM Ausztria 1945–1964 XIV–131 0059/7. Jelentés a Collegium Hungaricum 1963–64. évben végzett munkájáról és a leszűrhető tapasztalatokról, 1964. július 7.

138 MOL XIX–A–33–a KKI Ausztria 1963 795. doboz, 1947/63.

139 MOL XIX–J–1–j KÜM 1965 Ausztria 26. doboz, 68/2/1965. sz. t. jelentés, Bécs, 1965. augusztus 26.

140 MOL XIX–J–1–j KÜM 1965 Ausztria 25. doboz, 10–135, 00425/23. Jegyzőkönyv a Tárcaközi Bizottság 1965. február 22-i üléséről.

141 Uo.

142 MOL XIX–J–1–j KÜM 1967 Ausztria 20. doboz, 001646/1. Kiss Lajos II. o. titkár osztrák relációs összefoglalója, Bécs, 1967. március 14.

143 MOL XIX–J–1–j KÜM 1966 Ausztria 25. doboz, 003322/6. Surányi László ideiglenes ügyvivő 127/1966. sz. t. jelentése, Bécs, 1966. november 2.

munkakörökbe, „hogy a pénz házon, illetve családon belül maradjon”.¹⁴⁴ Az ösztöndíjasoknak nem volt lehetőségük kulturális kikapcsolódásra, és a televízió is „csak bosszúságra adott alkalmat”.¹⁴⁵ Sőt még a társasjáték beszerzésére vonatkozó igényüket is rendszeresen elutasította a Külügyminisztérium Pénzügyi Osztálya.¹⁴⁶ Egy másfajta szegénység ékes bizonyítéka, hogy a régi Testőrpalotából hatvan egyesületi szék és a magyar iskola berendezésén kívül¹⁴⁷ csak Bessenyei György szobra minősült a „magyar tradíció” részének, de azt meg Antos István pénzügyminiszter, egyetemi tanár szerint „el lehet onnan vinni”.¹⁴⁸

Az osztrák oldalon sem volt sokkal rózsásabb a helyzet. A már 1965-ben tervbe vett bécsi magyar filmhetet „anyagi nehézségek ürügyével” mondta le az osztrák külügyminisztérium.¹⁴⁹ A Vígszínház és a Volkstheater 1967-re tervezett cserefellépése szintén osztrák „szubvencióhiány” miatt nem valósult meg.¹⁵⁰ A külföldi kulturális ügyek koordinálását átvévő Franz Karasek egy magyar nagyköveti jelentés szerint pénzügyileg is felkészült arra, hogy az intenzívebb keleti kapcsolatok érdekében nagyobb áldozatokat hozzon: „Alapjában véve kész vagyok a markomat bővebbre nyitni.”¹⁵¹ Tehette, hiszen a kulturális terület volt az egyetlen részort, ahol nem csökkent a költségvetési előirányzat.¹⁵² Ugyanakkor ahhoz, hogy a pénzügyi fedezet rendelkezésre álljon, közös munkatervek elfogadását javasolta, mert az addigi „levélváltásos gyakorlat” nem volt kötelező erejű.¹⁵³ A kulturális intézet körüli huzavona hátterében is – a magyar halogató taktika, valamint a néppártiak és a szocialisták folyamatos torzsalkodása mellett – az anyagi eszközök hiánya és az osztrák követség korábban zárolt forintszámlájának ügye állt.¹⁵⁴

144 MOL XIX–J–1–j KÜM 1969 Ausztria 20. doboz, 00676. Simó Jenő 11/1969. sz. t. levele Rosta Endréhez, Bécs, 1969. január 17.

145 Uo. 002232. Czákó Zoltán (KKI) beszámolója, Budapest, 1969. április 29.

146 MOL XIX–A–33–a KKI Ausztria 1965 797. doboz, 1439–10/65. Nagy Jenő, a Külügyminisztérium Pénzügyi Osztályának vezetője Ács Erzsébetnek, Budapest, 1965. május 3.

147 MOL XIX–J–1–j KÜM Ausztria 1945–1964 XIV–131 001404/1962. Sebes István jelentése, 1962. március 8.

148 MOL 288. f. 5/142. ő. e. MSZMP Politikai Bizottság jegyzőkönyve, 1959. július 28.

149 MOL XIX–J–1–j KÜM 1967 Ausztria 19. doboz, 001852/20. Rosta Endre 0029/10–4/1967. számú levele, Budapest, 1967. április 13.

150 MOL XIX–J–1–j KÜM 1968 Ausztria 16. doboz, 00389/3. Összefoglaló jelentés, 0029/14/68. Budapest, 1968. február 20.

151 MOL XIX–J–1–j KÜM 1967 Ausztria 21. doboz, 001041. Beck István Rosta Endrének. Másolat a bécsi követség 1967. január 20-i jelentéséről, 1967. február 9.

152 MOL XIX–J–1–j KÜM 1966 Ausztria 27. doboz, 005203. Surányi László ideiglenes ügyvivő 1966. november 4-i jelentése, másolat.

153 MOL XIX–J–1–j KÜM 1968 Ausztria 14. doboz, 00395/3. Beck István jelentése, Budapest, 1968. január 22.

154 MOL XIX–J–1–j KÜM 1968 Ausztria 17. doboz, 003561. Kurtán Sándor feljegyzése, Budapest, 1968. október 26.

Álmodozások kora.¹⁵⁵
A cselekvés terv nélkül – lidércnyomás¹⁵⁶

Egy 1961 elején készült feljegyzés szerint a két ország kulturális kapcsolatai „egyéni akciókra, vagy impresszáriós alapokra” épülnek fel.¹⁵⁷ Beck István követ már 1962-ben sürgette a CH-munkaterv, illetve működési szabályzat mielőbbi kidolgozását, mert szerinte az Ausztriára vonatkozó „akcióprogram a régebbi sematizmust és rutint tükrözi”.¹⁵⁸ Kiss Lajos, a CH tudományos munkatársa, akinek a tájékoztató, a követség kulturális kapcsolatainak átvétele, a folyó ügyekben való bekapcsolódás, majd egy tájékoztató anyag készítése lett (volna) a feladata,¹⁵⁹ nem sokkal kiutazása után egészen más típusú problémákkal szembesült. Lemaradt a Ferenczy-kiállítás megnyitójáról, mert nem jött érte a megbeszéltek kocsija, a telefonját még nem helyezték üzembe, a lakás pedig kitakarítatlanul és hiányos bútorzattal várta.¹⁶⁰ Utóbbival kapcsolatban persze lehet, hogy a munkatárs kissé elvetette a sulykot, hiszen az ösztöndíjasszobákban „teljes komfort, beépített konyha, gáztűzhely, hűtőszekrény, telefon, az első osztályú szállodák színvonalát is meghaladó minőségű bútorzat, fürdőszoba és állandó melegvíz-szolgáltatás”¹⁶¹ várta a kiutazókat – legalábbis Beck István követ beszámolója szerint.

Surányi Imre a KKI képviselőjében Bécsben szerzett tapasztalatairól beszámolva 1963 novemberében többek között az ösztöndíjak alaposabb átgondolását, a könyvtár fejlesztését és a programok jobb koordinálását javasolta.¹⁶² Összességében 1964 első felében csak „kismérvben fejlődött”¹⁶³ az ausztriai magyar kulturális tevékenység. 1964 júliusában értékelték a CH addigi munkáját a KKI-ban tartott megbeszélésen. Beck István a Külügyminisztérium részéről gyermekbetegségnek nevezte a túlságosan bő programot, Vályi Gábor KKI-osztályvezető ugyanakkor a nagyterem „állandósult kihasználatlanságára” panaszkodott. Abban egyetértettek, hogy „vége a kísérleti időszaknak”, és hogy

155 Szabó István filmje, 1964. 1968. február 22-én a CH-ban is levetítették. MOL XIX–J–1–j KÜM 1968 Ausztria 16. doboz, 00389/3. Összefoglaló jelentés, 0029/14/68. Budapest, 1968. február 20.

156 A terv cselekvés nélkül ábrándozás, a cselekvés terv nélkül lidércnyomás. (Japán közmondás.)

157 MOL XIX–J–1–j KÜM Ausztria 1945–1964 XV–151 001803/1. A 16/II. feljegyzés kiegészítése. 1961. február 14.

158 MOL XIX–J–1–j KÜM Ausztria 1945–1964 XIV–135 1949–1963. 007177/1. Beck István követ levele, 1962. szeptember 11., ill. uo. 008862/1962. Uaz.

159 MOL XIX–J–1–j KÜM Ausztria 1945–1964 XIV–132 003601/1963. Kiss Lajos, a CH tudományos munkatársának munkaterve, 1963. április 16.

160 Uo. 003601/2/1963. 1963. június 5.

161 MOL XIX–J–1–j KÜM Ausztria 1945–1964 XIV–131 00475/26/sz. t./1963. Beck István követ jelentése, 1963. június 15.

162 MOL XIX–A–33–a KKI Ausztria 1963 795. doboz, 1847. Surányi Imre bécsi jelentése, 1963. november 25.

163 MOL XIX–J–1–j KÜM Ausztria 1945–1964 XIV–141 001432/3. Összefoglaló jelentés, 77/3./1964. sz. t. 1964. július 20.

németül nem tudó személy semmiképpen se menjen ki Bécsbe tudományos találkozókra.¹⁶⁴

Az első évadban (1963. november 12–1964. június 10.) 26 hétre 26 rendezvény esett, ezek részletes adatait általában későn, néha utólag módosítva közölte a KKI a CH-val. Előadások hallgatók hiányában és az illetékesek által ki nem küldött meghívók miatt is elmaradtak. A 2–8 hétre kiküldött ösztöndíjasok nem tudtak bekapcsolódni sem a CH tevékenységébe, sem az osztrák tudományos vagy társadalmi életbe. A nyolcemeletes épületben csak nyolc ösztöndíjas hely állt rendelkezésre, ezért joggal merült fel nem csupán az a kérdés, hogy miért nevezik az ösztöndíjast ösztöndíjasnak, hanem hogy miért nevezik a CH-t kollégiumnak.¹⁶⁵ Ráadásul Mádl Antal tudományos főmunkatárs 1964. őszi hazatérése után néhány hónappal – saját kérésére – Meisel János igazgatót is hazarendelték, így az intézmény vezetését ideiglenes jelleggel Ács Árpádné kulturális tanácsos látta el.

1965 elején Sebes István nagykövet határozottabb és gyorsabb intézkedéseket, időben történő reagálást és huzavona nélküli állásfoglalásokat sürgetett.¹⁶⁶ Kiss – immár igazgatóhelyettesként – 1965. szeptemberi beszámolójában azt rögzítette, hogy egy kivétellel „programszerű, az előre kidolgozott tervnek megfelelő rendezvényünk egy sem volt. Igazgatóhelyettesi munkakör tulajdonképpen nincs, csak cím.” A CH és a KKI közötti rendszeres csörte keretében hangot adott annak a meggyőződésének is, hogy a KKI semmilyen szempontból sincs felkészülve az ausztriai kulturális munka lebonyolítására.¹⁶⁷ Kiss – Mádl Antal visszaemlékezése szerint – megzsarolta Sebes nagykövetet, hogy az igazgató és a tudományos főmunkatárs után ő is hazatér, ha nem nevezik ki igazgatónak. A nagykövet áldását adta – a hazatérésre.¹⁶⁸ 1965 májusában született az az előterjesztés, amely a kettős irányítás megszüntetését, a bécsi, a párizsi és római magyar intézetek vezetői és a nagykövetségek kulturális attaséi posztjainak összevonását célozta.¹⁶⁹ Eközben a KKI-ban 1966 januárját megelőzően kilenc hónapig nem volt betöltve az osztrák referensi állás.¹⁷⁰ Az igazgató és az igazgatóhelyettes munkakörét végül csak 1967 májusában szabályozták részletesen.¹⁷¹

164 MOL XIX–A–33–a KKI Ausztria 1964 796. doboz, 114/64. A CH hét hónapi tevékenységének értékelése, 1964. július 21.

165 MOL XIX–J–1–j KÜM Ausztria 1945–1964 XIV–131 0059/7. Jelentés a Collegium Hungaricum 1963–64. évben végzett munkájáról és a leszűrhető tapasztalatokról. 1964. július 7.

166 MOL XIX–J–1–j KÜM Ausztria 1945–1964 25. doboz, IV–135, 00425/1. Sebes István nagykövet jelentése, Bécs, 1965. január 8.

167 MOL XIX–J–1–j KÜM 1965 Ausztria 29. doboz, 10–785, 00351/15/1965. Kiss Lajos beszámoló jelentése, 1965. szeptember 1.

168 *Mádl A.*: Gúzsba kötve i. m. (106. jz.) 64.

169 MOL XIX–J–1–j KÜM 1965 Ausztria 29. doboz, 10–785, 00351/15/1965.

170 MOL XIX–J–1–j KÜM 1966 Ausztria 26. doboz, 002573/1. Csató István KKI-osztályvezető Beck Istvánnak, Budapest, 1966. augusztus 29.

171 MOL XIX–J–1–j KÜM 1967 Ausztria 22. doboz, 001293/1, ill. 001293/2. Beck István utasítása Bécsbe, 1967. május 12.

1965 decemberében Ács Erzsébet még mindig úgy vélte, hogy az ösztöndíjasok „kiválasztásának” rendszere (a KKI felszólítására a tárcák jelölnek) minden tervszerűséget nélkülöz. Hiányzik a „vonalvezetés”, az egyes programpon-
tok között semmilyen összefüggés nincs.¹⁷² 1966 februárjában annak kapcsán, hogy „Bécsbe küldenek tudvalevőleg elmaradt, teljesen elavult vágóhidat tanul-
mányozni egy ösztöndíjast”, szintén „hanyag és nemtörődöm előkészítéssel” vá-
dolta meg a KKI-t.¹⁷³ Ugyanakkor Rosta Endre jogosan hivatkozott a jelöltek
közös kiválasztására, és a Politikai Bizottság 1962. májusi, illetve az Agitációs és
Propaganda Bizottság 1964. júliusi és 1965. májusi, a fejlett tőkés országok ter-
mészettudományi és műszaki tapasztalatainak átvételét szorgalmazó határozatá-
ra, továbbá egyéb szakszervek állásfoglalására, amikor a humán tudományok
háttérbe szorulását vetették a szemére.¹⁷⁴ Végül a természettudományi és humán
szakterületekről érkező ösztöndíjasok arányát a korábbi kétharmad-egyharmad
helyett 60–40%-ra módosították, és minimum háromhavi, előzetes kapcsolatfel-
vételen nyugvó bécsi tartózkodás bevezetéséről határoztak, továbbá a felsőfokú
nyelvvizsga letételét is előírták.¹⁷⁵

A CH-val társbérletben élő Osztrák–Magyar Egyesület tevékenységét az
osztrák kommunisták is véleményezték, és 1966 májusában kifogásolták a „reali-
zálást, az aprómunka és a munkaterv akadozásait”,¹⁷⁶ illetve hangsúlyozták a
KKI-val történő fokozottabb együttműködés szükségességét.¹⁷⁷ Ez azután törté-
tént, hogy az egyesület osztrák vezetői 1966. augusztus 26-án a nem elégséges
magyar támogatás és az egyeztetés hiánya miatt levélben fordultak a Külügymi-
nisztériumhoz, sőt Fritz Weber elnök a lemondását is benyújtotta.¹⁷⁸ A vezetési
válságot úgy sikerült rendezni, hogy az egyesület ígéretet kapott a támogatásra,
és a CH-val rögzítették a programmegosztás arányait.

1966 első felére így is „bizonyos számú” állandó közösség alakult ki a
CH-ban, és annak programja a bécsi kulturális élet részévé vált. Ez az „egészsé-
ges fejlődés” annak ellenére következett be, hogy ez idő alatt nem volt könyvtá-
ros és „a kulturális tevékenységet egyetlen munkaerő végezte”.¹⁷⁹ Az 1966-os
részleges osztrák külpolitikai irányváltásra történő reagálást nehezítette, hogy

172 MOL XIX–J–1–j KÜM 1965 Ausztria 29. doboz. Feljegyzés, 1965. december 23.

173 MOL XIX–J–1–j KÜM 1966 Ausztria 27. doboz, 001335/1. Sebes István 12/2/1966. sz.
jelentése, Bécs, 1966. február 11.

174 Uo. 001335/2. Rosta Endre válasza Szilágyi Béla külügyminiszter-helyettesnek, 1966. márci-
us 17.

175 Uo. 001335/6. 0029/6–14/1966. sz. t. jelentés.

176 MOL XIX–J–1–j KÜM 1966 Ausztria 26. doboz, 002573/1966. sz. t. jelentés. Szilágyi Béla
külügyminiszter-helyettes levele, 1966. május 14.

177 MOL XIX–J–1–j KÜM 1967 Ausztria 20. doboz, 00456/4. A KKI 0029/1–3/1967. feljegyzése.

178 Uo. 00456/1. Vályi Gábor főosztályvezető az OME elnökének lemondásáról, 0029/1–1/967,
1967. január 21.

179 MOL XIX–J–1–j KÜM 1966 Ausztria 27. doboz, 005203. Surányi László ideiglenes ügyvivő
1966. november 4-i jelentése, másolat.

Sebes István nagykövet halálát követően, 1967 márciusáig 11 hónapon keresztül ideiglenes ügyvivő állt a bécsi nagykövetség élén.

Simó Jenő, az új nagykövet első benyomása is az volt, hogy „a jelenlegi munka felosztás és szervezettség terén nincs kellően átfogva”.¹⁸⁰ 1967 júliusában a bécsi követség javasolta a CH igazgatója és a kultúrattasé munkakörének ismételt szétválasztását az előbbi túlterheltsége és a CH előtt álló feladatok miatt, és ekkortól merült fel hangsúlyosan a távlati tervek készítésének igénye is.¹⁸¹ Az első ilyen vitaanyag 1967 novemberére készült el. Ebben rögzítették, hogy – mivel a békés egymás mellett élés keretében csak korlátozott lehetőség van a politikai közeledésre – az osztrák–magyar kapcsolatok előterébe szükségszerűen a tudományos–kulturális terület kerül. Az elképzelés állandósítani javasolta azt az 1967-ben megkezdett gyakorlatot, hogy az osztrák oktatásügyi minisztérium VII. szekciója és a KKI között megállapodás szabályozza a nagyobb, kormány szintű támogatást igénylő, kölcsönös kulturális akciók tervét. A feljegyzés fontosnak tartotta, hogy évente legalább egyszer tájékoztatást szerezzenek be több magyar intézménytől az általuk osztrák–magyar relációban tett, illetve tervezett akciókról. A munkatársak tevékenységének összehangolása, a közös tanulságok „gyümölcsöztetése” mellett az is kiemelt feladatként szerepelt, hogy a kulturális–tudományos tevékenység reszort-feladatköréből a nagykövet által koordinált, a közös múlt tradícióiból táplálkozó és a jelen magyar kultúráját kiemelten kezelő nagykövetségi tevékenységgé váljon. Ennek keretében indítványozta a magyar tanszék ügyének állandó napirenden tartását, a filmben rejlő propagandaeszközök jobb kihasználását, a magyar, illetve a szocialista táborral az elvi álláspont és a gyakorlati magatartás terén egyeztetett közös kezdeményezések támogatását, és az ideológiai célkitűzéseket elsősorban szolgáló humán tudományok, valamint a művészet és irodalom kiemelt kezelését. A fogyatékoságok kiküszöbölése érdekében a szűkebb szakközönységnek szóló előadások mellett szélesebb köröket is érdeklő és az ifjúság megnyerését szolgáló programok műsorra tűzését, a rendezvények sikerességének fokozására negyedéves programfüzetek és német nyelvű évkönyv kiadását szorgalmazta. Politikai és tudományos szempontból kiemelt témák, így a Duna-völgy problematikája, az integrációs gondolat, illetve a magyar kulturális és tudományos élet eredményei bemutatásán túl az Osztrák–Magyar Egyesület „reprezentatív és dekoratív”, de tényleges munkát nem nagyon végző elnökségének megújítására is hangsúlyt kívánt helyezni a Kerekes Lajos nagykövetségi tanácsos által készített feljegyzés.¹⁸²

180 MOL XIX–J–1–j KÜM 1967 Ausztria 19. doboz, 003288/5. Simó Jenő nagyköveti beszámolója, 1967. szeptember 12.

181 Uo. 003288/3. A bécsi nagykövetség 1966–67. évi munkájáról szóló 23/3/sz. t. 1967. jelentés, 1967. július 25.

182 MOL XIX–J–1–j KÜM 1967 Ausztria 21. doboz, 001041/9. Kerekes Lajos: Tudományos–kulturális tevékenységünk távlati elvei. Simó Jenő 6/44/sz. t./1967. sz. felterjesztésének melléklete, Bécs, 1967. november 5.

Ugyanakkor a szervezési-szervezeti problémák az évtized végére sem rendeződtek teljes mértékben. Lajti Iván, a KKI éppen aktuális referensének tevékenysége – legalábbis az áttekintett nagy mennyiségű forrás alapján – abban merült ki, hogy 1968. április elején kéthetes bécsi tanulmányúton ismerkedett a CH, a nagykövetség, az ösztöndíjasok programjával és az OME munkatársai-val.¹⁸³ A KKI 1968 júniusában készült osztrák relációs beszámolója annak ellenére hirdette meg a kapcsolatok minőségi fejlesztését, hogy elismerte a magyar kezdeményezések túltengését, a tartományokban való terjeszkedés szükségességét, az ausztriai magyar könyvkiadás és filmeladás, illetve a zenei kapcsolatok sirlalmas helyzetét és a képzőművészeti kiállítások gyér látogatottságát.¹⁸⁴ 1968 novemberében a KKI az ösztöndíjas munka szabályozása keretében előírta Kerekes Lajos igazgatónak, hogy gondoskodjon az osztrák fogadókészség megszerzéséről, kéthetente számoltassa be az ösztöndíjasokat, havonta személyesen is ellenőrizze a munkájukat, háromhavonta rendezzen kóktélpártit az ösztöndíjasok és osztrák kapcsolataik számára, ráadásul eközben mindenről tájékoztatnia kellett a központot is.¹⁸⁵

Az 1969 februárjában született működésiszabályzat-tervezet még mindig a különböző ügyintéző munkakörök elhatárolását vette tervbe.¹⁸⁶ Ösztöndíjas-szabályzat kidolgozásába is csak ekkor, az Országos Ösztöndíj Tanács felállítását követően egy évvel fogtak a KKI-nál.¹⁸⁷ Vályi Gábor a már említett megbeszélésen valós koncepció híján inkább a kifogásokat kereste. Hozzászólásának hangsúlyos részei a „nem vagyok informálva”, „számos aggály merült fel”, „a problémát az okozza”, „nekünk nagyon előnytelen” típusú megjegyzésekkel vannak tele.¹⁸⁸ Antal László bécsi tapasztalatait úgy összegezte 1969 októberében, hogy a KKI nem irányít „elégé határozottan”, irányelveket nem közöl,¹⁸⁹ a CH felterjesztéseire hosszú hónapokig nem reagál és a hazai eseményekről sem küld megfelelő információkat. A jelentésből kiderül, hogy a „jelenleginél jobb elvtársi légkör kialakítására van szükség”, és hogy a régóta húzóódó prob-

183 MOL XIX-J-1-j KÜM 1968 Ausztria 16. doboz, 00503/8. Antal László 0029/16-1/68. feljegyzése, Budapest, 1968. március 20.

184 MOL XIX-J-1-j KÜM 1968 Ausztria 17. doboz, 001821/6. A KKI tájékoztatója, 0029/18-3/68. Budapest, 1968. június 6. Rosta Endre Szilágyi Bélához írott, 0029/18-5/68. levelének melléklete, Budapest, 1968. június 13.

185 MOL XIX-J-1-j KÜM 1969 Ausztria 20. doboz, 00135/1. Az ösztöndíjas munka szabályozása 0029/6/II/1968. A KKI levele Kerekes Lajos igazgatónak, Budapest, 1968. november 5.

186 Eszerint a CH-ban igazgató, igazgatóhelyettes, műszaki-tudományos szaktitkár, ösztöndíjas szaktitkár, kulturális és tudományos szaktitkár és könyvtáros állások állandó betöltésére van szükség. MOL XIX-J-1-j KÜM 1969 II/71. 00609/1. Intézetek működési szabályzata, a CH működési szabályzatának tervezete, 1969. február 12.

187 MOL XIX-A-33-a KKI Ausztria 1967-1970 800. doboz, 7492/69. Antal László bécsi tapasztalatai, 1969. október 24.

188 MOL XIX-J-1-j KÜM 1969 Ausztria 25. doboz, IV-135, 00425/23. Jegyzőkönyv a Tárcaközi Bizottság február 22-i üléséről.

189 Pedig ezt a 2003/1964. Korm. sz. határozat előírta a KKI számára. *Ujváry G.*: Külföldi örszemek i. m. (22. jz.) 75.

lémák megoldatlansága mellett az ösztöndíjügyekért felelős Kardos Géza „négy hónap alatt jutott íróasztalhoz”.¹⁹⁰ Az elvi felmérő munka fejlesztését előirányzó célkitűzést és az 1965–1967 közötti időszak osztrák–magyar kapcsolatokat országos szinten felmérő dolgozat tanulságainak levonását a KKI Osztrák Referatúrája az adminisztrációs és szervezőmunka túltengése miatt nem tudta teljesíteni. Pozitívumként rögzítették, hogy a CH törzsközönsége – köszönhetően a rendezvények jobb színvonalának – az átlagéletkort tekintve a korábbi ötven feletti korosztály helyett 1969-ben már a negyvenévesnél idősebbekből tevődött össze.¹⁹¹ A CH befolyása és tekintélye „bizonyos fokig” nőtt, emelkedett az ösztöndíjas munka színvonala, tisztázódtak a CH és a központ közötti anyagi és szervezeti problémák, bár a kettős címzésű jelentések néha egyáltalán nem, néha csak nagy késéssel jutottak el a másik címzethez – írta Kerekes az 1969. második félévi tevékenységről szóló beszámolójában.¹⁹² A nagykövetség munkatársai között az évtized végére kialakult munkamegosztás keretében külön felelőse volt a magyar–osztrák határ menti kultúr- és sportkapcsolatok fejlesztésének (Rostás György nagykövetségi titkár, aki egyben a burgenlandi ügyek referense is volt), Steiermark „megyefelelősének” kiléte (Simonits János) mellett ekkorra tisztázódott az 1966 augusztusától belpolitikai referensként ténykedő, a Külügyminisztériumból érkezett Kisignác Ferenc feladatköre (zene, színház, együttesek, film) is.¹⁹³

A KKI által megfogalmazott irányelvek a tárgyalt időszakban megmaradtak a „kapcsolatok bővítése, az ideológiai harcban való fokozott részvétel, a haladó nyugati kultúra itthoni megismertetése és az imperialisták fellazító törekvéseinek visszaverése”, illetve hasonló általános célok taglalásánál.¹⁹⁴ Ugyanakkor a magyar kulturális külpolitikai irányvezetés egyenletlenségét jelzi, hogy a külképviseleti munka tervbe vett élénkítése kapcsán Kurtán Sándor külügyminisztériumi csoportfőnök kifejtette, hogy a KKI tevékenysége a „kulturális kapcsolat-centrikusság” keletkezésének veszélyével jár, és eltorzulást eredményez a politikai és kulturális kapcsolatok egymáshoz való viszonyában. Szerinte a gazdasági és politikai kapcsolatok fejlesztését kell előtérbe helyezni, anélkül „hogy bárkinek is könnyörognénk vagy bárkit is sürgetnénk”. A kulturális kapcsolatok bővítését is ettől kell függővé tenni, mert azokat a külügyi vezetés nem a politikai kapcsolatok helyreállítása eszközének, hanem eredményének tekinti. Azt is hangsúlyoz-

190 MOL XIX-A-33-a KKI Ausztria 1967–1970 800. doboz, 7492/69. Antal László bécsi tapasztalatai, 1969. október 24.

191 MOL XIX-J-1-j KÜM 1970 Ausztria 23. doboz, 00944/1. Összefoglaló jelentés, 1969. Budapest, 1970. március 20. Rosta Endre Szilágyi Béla külügyminiszter-helyettesnek, 1970. május 5. 0029/16-1/II/1970, melléklet.

192 MOL XIX-J-1-j KÜM 1970 Ausztria 24. doboz, Kerekes Lajos 04/1970. sz. t. jelentése, Bécs, 1970. január 8.

193 MOL XIX-J-1-j KÜM 1971 Ausztria 27. doboz, 001864/1. A nagykövetség munkatársainak beszámoló jelentései, 1971. május–június.

194 MOL XIX-J-1-j KÜM 1966 II. 701.1. 12. doboz, 00282/5. Bognár József előterjesztése, Budapest, 1966. szeptember 23.

ta, hogy a műszaki-tudományos ágazatokat kell előnyben részesíteni a humán-társadalomtudományokkal szemben.¹⁹⁵ Szintén Kurtán „alattomos propagandának” minősítette, hogy a magyar fél akadályozza a kulturális egyezmény megkötését.¹⁹⁶ Ez az ortodox, keménykedő, a megszokott lózungokat szajkózó hang akkor is furcsának tűnhet, ha tudjuk, hogy a magyar pártvezetés és személyesen Kádár János a szocializmus és az imperializmus közötti küzdelmet tartotta a kor fő kérdésének. Ugyanakkor az 1960-as évek közepétől a béke megőrzése, illetve Magyarország és az egész keleti blokk szempontjából előnyös, a belpolitika szolgálatába állítható eszköznek látta a két rendszer közötti gazdasági és kulturális, továbbá az emberek közötti kapcsolatok erősödését.¹⁹⁷ Ehhez persze kierielt távlati koncepciókra is szükség lett volna.

Tízezer nap¹⁹⁸
a „szándékosan szűkre hagyott ösvényeken”¹⁹⁹

Áttekintve az 1949. június 4., a Kultúrkapcsolatok Intézetének létrehozásával intézményesült osztrák–magyar kulturális kapcsolatok 1976. május 19-ig, a kulturális és tudományos államközi egyezmény aláírásáig, illetve 1977. október 20-ig, a budapesti Osztrák Kulturális Intézet megnyitásáig terjedő történetét, úgy tűnik, hogy mindkét fél – inkább akarva, mint akaratlanul – magáévá tett egy latin mondást. Hermann Withalm néppárti alkancellár mottója volt a „nihil petere, nihil recusare”,²⁰⁰ azaz semmit sem kell kezdeményezni, de visszautasítani sem. Ezért aztán az osztrákok is „mutattak valami készséget”, a magyar fél is tett „bizonyos lépéseket”,²⁰¹ hogy összességében huszónhét éven át, mintegy tízezer napon keresztül jegeljék a kérdést.

Az évek során rendszeresen átadott emlékeztetőkben számtalanszor felmerült a budapesti Osztrák Kulturális Intézet, illetve a szerződésben is rögzített ál-

195 MOL XIX–J–1–j KÜM 1969 Ausztria 20. doboz, 001161/2. A külképviseletek tevékenységének élénkítése, Kurtán Sándor csoportfőnök, Budapest, 1969. május 3.

196 MOL XIX–J–1–j KÜM 1971 Ausztria 25. doboz, 00682/3. Kurtán Sándor 5/8/1971. sz. t. jelentése (kiegészítés), Bécs, 1971. április 8.

197 *Földes György*: Kádár János külpolitikai nézetei (1957–1967). In: Magyarország helye a 20. századi Európában. Tanulmányok. Sipos Balázs–Zeidler Miklós közreműködésével szerk. Pritz Pál. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 2002. 136., ill. 146.

198 Kósa Ferenc filmje, 1967.

199 Az ösvények mellett „több ór állt, mint ahányan haladhattak rajtuk. Sokakat távol is tartottak ezektől az utaktól, és sokan érdemtelenül léptek rájuk.” *Rajnavölgyi Géza*: Osztrák–magyar kulturális kapcsolatok. In: Osztrák–magyar kapcsolatok. Az Őrvidéki Magyar Intézet 6. tudományos tanácskozása. Burgenlandi Magyar Kultúregyesület, Felsőőr/Oberwart, 1998. (Őrségi Füzetek) 24.

200 *Josef Klaus*: „Ich ging den anderen Weg”. Jahrbuch des Karl von Vogelsang Instituts zur Erforschung der Geschichte der christlichen Demokratie in Österreich 3. (1999) 33.

201 MOL 288. f. 4/69. ő. e. Kállai Gyula, a Minisztertanács elnökhelyettesének tájékoztatója az MSZMP KB 1964. július 10-i ülésén.

lanközi kulturális kapcsolatok létrehozásának terve, de valamelyik (inkább a magyar) fél mindig talált ürügyet a menetrendszerűen érkező kezdeményezések megfűrésására. A tárgyalt korszak elején a Külügyminisztérium arról tájékoztatta Beck István követet, hogy a kulturális kapcsolatokat – további kedvező politikai fejlődés esetén – szeretnék „majd időben valamilyen formában” hivatalos szintre emelni. Ezért már ekkor informálódtak Ausztria már megkötött vagy tervezett kulturális egyezményeiről és azok tartalmáról.²⁰² Ettől függetlenül kezdetben arról szólt a fáma,²⁰³ hogy a magyar fél az 1935-ben aláírt szellemi együttműködési egyezményt érvényben lévőnek tartja. Másrészt azt is fontosnak tartották, hogy a magyar–osztrák kulturális kapcsolatok „problémája írásos formában rögzítődjék”, azaz a kulturális akcióprogramokat kölcsönösen és előzetesen írásban tudassák a másik féllel.²⁰⁴ Osztrák javaslat esetén „nem lehet kitérni, de minél lazább szabályozást kell elérni” – szólt az 1964-es budapesti külügyminiszteri tárgyalásokra készült tájékoztató anyag direktívája.²⁰⁵ Ennek ellenére külön tárgyalási anyag készült a kulturális egyezmény tárgyában, sőt egy ötéves időtartamra szóló, meghosszabbítható, részletes kulturális egyezmény tervezetét is mellékeltek.²⁰⁶ Végül a kulturális egyezmény kérdése a plenáris ülésen nem merült fel egyik részről sem, csak a kulturális albizottsági megbeszélésen érintették a témát. A magyar fél udvariasan végighallgatta az osztrákok négy kiállítási javaslatát, majd Alexander Auer, az illetékes külügyminisztériumi osztályvezető elkérte Lukács György telefonszámát (nem érte el).²⁰⁷

Szilágyi Béla külügyminiszter-helyettes már 1965 nyarán kifejtette Rosta Endrének, hogy „az NDK érdekei elsődlegességének elismerése mellett sem tartjuk célszerűnek és lehetségesnek a részünkről való visszalépést vagy további hosszú halogatást” az osztrák ház ügyében.²⁰⁸ A tervezett budapesti Osztrák Kulturális Intézettel kapcsolatban az volt a magyar fél legnagyobb problémája, hogy azt az osztrákok „túlságosan központi helyen” kívánják felépíteni.²⁰⁹ Erről persze nem ártott volna tájékoztatni Rosta Endrét, a KKI ügyvezető elnökét is, aki 1967-ben úgy vélte, hogy nem jelent akadályt, hogy az osztrákoknak felajánlott egyik telek a belvárosi Október 6-a utcában van.²¹⁰ Úgy látszik, Rosta beletörődött abba, hogy a magyar fél elfogadta a kulturális intézetek kölcsönösségére vo-

202 MOL XIX–J–1–j KÜM Ausztria 1945–1964 XV–142 002794/1/1963. Esztergályos Ferenc főosztályvezető-helyettes Beck István követnek, 1963. március 25.

203 Uo. Sebes István 1183/1963. sz. t. jelentése, Bécs, 1963. november 27.

204 MOL XIX–J–1–j KÜM Ausztria 1945–1964 25. doboz, IV–135 001697. Akcióterv a magyar–osztrák reláció számára, 1963. március 29.

205 MOL XIX–J–1–j KÜM Ausztria 1945–1964 24. doboz, IV–135 005015/64.

206 Uo.

207 Uo. Vályi Gábor KKI-osztályvezető jelentése, 1964. november 2.

208 MOL XIX–A–33–a KKI Ausztria 1965 797. doboz, 2077/1965. Szilágyi Béla Rosta Endrének, 4534–2/65., Budapest, 1965. július 22.

209 MOL XIX–J–1–j KÜM Ausztria 1945–1964 25. doboz, IV–135 00425/42. A PB tagjainak szóló jelentéstervezet, 1965. április 14.

210 MOL XIX–J–1–j KÜM 1967 Ausztria 19. doboz, 00648/11. Rosta Endre feljegyzése, 1967. december 18.

natkozó, szerinte azonban „teljesen megalapozatlan” és „számunkra nagy hátrányt jelentő” osztrák álláspontot, és arra összpontosított, hogy az intézet létrejöttét és megnyitását a maga eszközeivel késleltesse. A kulturális egyezmény kötésével kapcsolatban pedig egyes részletekre vonatkozó részleges megállapodás kimunkálására mutatkozott „esetleg hajlandónak”.²¹¹

Josef Klaus 1967. május 2–5. közötti budapesti látogatására készülve a Külügyminisztérium Osztrák Referatúrája azt indítványozta: „Ha az osztrákok javasolják – jelenlegi helyzeti előnyeink megóvása mellett –, kössünk kulturális egyezményt.”²¹² Fock Jenő a Politikai Bizottság ülésén arról beszélt, hogy nem kell mellébeszélni, állandóan a fellazításra hivatkozni, miközben nekünk van kulturális intézményünk Bécsben. Abba kell hagyni a „hol ők sértődnek meg, hol mi” típusú diplomáciai játékokat. A kulturális intézet osztrák megnyitási szándékát természetesnek kell tartani, és a kérdésben előzékenynek kell mutatkozni.²¹³ Ehhez képest a kulturális megbeszéléseken azzal nyitott Rosta, hogy a KKI nem illetékes ingatlanügyekben, a Diplomáciai Testületeket Ellátó Irodával és a tanács városrendezési hivatalával kell tárgyalni.²¹⁴ A látogatás után a jövőbe látó Rosta kifejtette, hogy a magyar érdekeknek leginkább a Benczúr utca felel meg, mert távol esik „az egyetemektől, könyvtáraktól és általában a város kulturális életének forgalmától”.²¹⁵ Ugyanakkor a magyar vezetés továbbra is átfogó kulturális egyezmény helyett az állami támogatást igénylő, reprezentatív rendezvények kölcsönös megtervezését rögzítő megállapodás aláírását támogatta.²¹⁶ 1968 májusában, Fock Jenő tervezett bécsi látogatásával kapcsolatban Beck István azt javasolta, hogy egy, a magyar elképzeléseket preferáló egyezménytervezet elkészítésével „fogjuk ki az osztrákok vitorlájából a szelet”.²¹⁷ A magyar kezdeményezést az is indokoltta tette, hogy 1967–1968 fordulóján Ausztria kulturális egyezményt kötött Lengyelországgal, majd Romániával, Bulgáriával és a Szovjetunióval is.²¹⁸

1968 októberében Kurtán Sándor külügyminisztériumi csoportfőnök külön feljegyzésben foglalkozott a Budapesten felállítandó osztrák intézet telekproblémájával. Felidézte, hogy a kérdés elintézése az 1964. évi külügyminiszteri találkozó szóbeli megállapodása óta húzódik. „Nem tetszett”, „nem

211 Uo. 001852/20. Rosta Endre 0029/10–4/1967. számú levele, Budapest, 1967. április 13.

212 MOL XIX–J–1–j KÜM 1967 Ausztria 19. doboz, 001852/4. Beck István, VI. Területi Osztály Osztrák Referatúra, 1967. március 14.

213 MOL 288. f. 5/423. ó. e. MSZMP Politikai Bizottság jegyzőkönyve, 1967. május 2.

214 MOL XIX–J–1–j KÜM 1967 Ausztria 21. doboz, 001041/4. Beck István feljegyzése, Budapest, 1967. május 18.

215 Uo. 002008/1. Rosta Endre Szilágyi Béla külügyminiszter-helyetteshez, 0029/19–1/1967. Budapest, 1967. május 24.

216 MOL XIX–J–1–j KÜM 1967 Ausztria 19. doboz, 003288/3. A bécsi nagykövetség 23/3/sz. t./1967. jelentése, 1967. július 25.

217 MOL XIX–J–1–j KÜM 1968 Ausztria 15. doboz, 001821/3. Beck István feljegyzése, 1968. május 8.

218 Uo. 001821/15. Simó Jenő 5/4/sz. t./1968. jelentése, Bécs, 1968. június 21.

adhattuk oda”, „már foglaltak”, „alkalmatlanok”, „most válaszoltak először írásban” – sorolta a különböző kifogásokat. Végül elismerte, hogy miután teljesítették azt a taktikát, hogy „két-három évig el kell húzni” az intézet megnyitását, „további időhúzás már nem lenne célszerű”.²¹⁹ Az évek során tucatnyi telket ajánlottak fel az osztrákoknak, volt köztük zajos a Soroksári úton, magas házak közötti üzemépület a Mester utcában, valamint bizonytalan sorsú és nehezen megközelíthető, beépített telek a Margit utcában.²²⁰ Szilágyi Béla külügyminiszter-helyettes – elismerve a telkek alkalmatlanságát és a Klaus 1967-es látogatását követően felállított osztrák–magyar vegyes bizottság második ülésének közeledtével – még 1968 végén a Fővárosi Tanácshoz fordult és soron kívül három-négy, nem a külső kerületekben fekvő, körülbelül 900–1100 m² alapterületű telket kért.²²¹ Kurtán Sándor szerint az 1969. márciusi ülésen közölték az osztrákokkal, hogy az általuk kért telek a Döbrentei utcában rendelkezésre áll. „Egész este alig tudtak magukhoz térni – írja a csoportfőnök –, egyrészt azért, mert mutatni kellett az örömeiket, másrészt megfogtuk őket, most állást kell foglalniuk.”²²² Esztergályos Ferenc külügyi főosztályvezető 1970 februárjában kérte fel Rostát, hogy a KKI kezdje meg a kulturális egyezmény tervezetének előkészítését.²²³

A CH újrainvitálása kapcsán született osztrák külügyminisztériumi jegyzék azt hangsúlyozta, hogy Ausztria feltételezi, hogy számára is nyitva áll hasonló budapesti intézet nyitásától való lehetősége. Ennek írásbeli megerősítését köszönettel fogadták volna.²²⁴ A magyar szóbeli válaszejegyzék 1964. január 31-én ezt meg is tette, de finoman jelezte az osztrákoknak, hogy az illetékességi kérdés²²⁵ tisztázása után, „előzetes megállapodás alapján” forduljanak a magyar szervekhez.²²⁶ Időközben az oktatási területért felelős néppárti miniszter, Drimmel álláspontja is módosult. Korábban még úgy hitte, hogy „mintegy 17 szavas” magyar szókéncse bőven elegendő a magyar–osztrák kulturális kapcsolatok se-

219 MOL XIX-J-1-j KÜM 1968 Ausztria 17. doboz, 003561. Kurtán Sándor feljegyzése, Budapest, 1968. október 26.

220 Uo. Ördög László (DTEI/10/1969) feljegyzése, Budapest, 1969. január 30.

221 Uo. Szilágyi Béla Sarlós Istvánhoz, a Fővárosi Tanács VB elnökéhez, Budapest, 1968. december 17.

222 MOL XIX-J-1-j KÜM 1969 Ausztria 17. doboz, 615/Ku/1969. Kurtán Sándor feljegyzése, 1969. március 7.

223 MOL XIX-J-1-j KÜM 1970 Ausztria 23. doboz, 00944/70. sz. t. Esztergályos Ferenc Rosta Endréhez, 1970. február 4.

224 MOL XIX-J-1-j KÜM Ausztria 1945–1964 XIV–131 00475/39. Az osztrák külügyminisztérium 350.913–Kult/63 számú válaszejegyzéke, 1963. október 23.

225 Weikert mellett nemcsak Leitner nagykövet, az osztrák külügyminisztérium kulturális osztályának vezetője, hanem Georg Hohenwart miniszteri tanácsos, az oktatásügyi minisztérium kulturális megállapodással és kulturális intézetekkel foglalkozó osztálya vezetője is tényleges irányító szerepet kívánt játszani a kulturális külpolitika formálásában. MOL XIX-J-1-j KÜM Ausztria 1945–1964 XIV–131 00475/48. Sebes István 1178/1963. sz. t. jelentése, Bécs, 1963. november 29.

226 Uo. 0059/4. Sebes István 1964. február 5-i, 35/sz. t./1964. számú jelentése.

gítéséhez,²²⁷ sőt magyar vélemény szerint „keresztes hadjáratot folytatott”²²⁸ a bővítés ellen. 1963-ban aztán arra a meggyőződésre jutott, hogy olyan szomszédos országgal, mint Magyarország, amellyel Ausztria évszázadokon keresztül szoros kapcsolatban állt, erősíteni kell a kulturális kapcsolatokat. Még parlamenti beszédében is említést tett arról, hogy Varsó után – az eredetileg tervezett Belgrádot megelőzve – Budapesten létesüljön ilyen intézet.²²⁹ Ennek jegyében operai páholyát három napra a magyarok rendelkezésére bocsátotta.²³⁰ Ugyanakkor a CH megnyitóján az oktatásügyet és a hivatalos Ausztriát képviselő Alfred Weikert minisztériumi tanácsos „a kulturális megállapodás kötése ellen beszélt”.²³¹ A magyar fél is tökéletesen elégedett volt azzal a helyzettel, hogy a magyar kulturális élet fokozódó megbecsülését úgy is el lehet érni, hogy „kapcsolataink nélkülözik az államközi szabályozást”.²³² Ennek hiányában és a pályázati felhívások késedelmes kiküldése miatt az egyetemi hallgatók nagy része nem szerzett tudomást a magyarországi lehetőségekről, ezért egyénileg a nagykövetség közbenjárását kérte.²³³ A művelődésügyi tárcánál többek között ezért is merülhetett fel a kapcsolatok alakulását „még mindig jellemző spontaneitás” felszámolásának, és kulturális egyezmény, illetve munkaterv aláírásának igénye.²³⁴ A külügyi csiki-csuki jegyében Kurtán Sándor bécsi nagykövet még 1970 májusában is „természetesnek” tartotta, hogy „nem forszírozzuk” sem az egyezmény megkötésének, sem a kulturális intézet megnyitásának kérdését.²³⁵

A budapesti Osztrák Intézet épületének kiválasztására az 1964-es külügyminiszteri találkozó után nem sokkal a magyar fővárosba érkezett Georg Lippert elismert bécsi építész, és végiglátogatta a szoba jöhető, központi fekvésű telkeket.²³⁶ Az 1965. áprilisi, bécsi külügyminiszteri találkozóról kiadott kö-

227 Ács Erzsébet követségi tanácsos, kulturális attasé szerint „ez viszonylag sok, de [...] nem elég”. MOL XIX–J–1–j KÜM Ausztria 1945–1964 XV–141. Sebes István követ 1241/1963. sz. t. jelentése.

228 Iratok 2. 48. Puja Frigyes követ jelentése, Bécs, 1957. január 24.

229 MOL XIX–J–1–j KÜM Ausztria 1945–1964 XIV–131 00475/46. Sebes István követ 1216/1963. sz. t. jelentése, Bécs, 1963. november 30.

230 Uo.

231 Uo. 00475/48. Sebes István 1178/1963. sz. t. jelentése, Bécs, 1963. november 29. Weikertet 1965-ben anyagi természetű visszaélések miatt leváltották és később jogerősen elítélték. MOL XIX–J–1–j KÜM 1966 Ausztria 27. doboz, 002957/4/sz. t. jelentés. Feljegyzés Aczél György elvtárs részére, 1966. október 20.

232 MOL XIX–A–33–a KKI Ausztria 1964 796. doboz, 68/1964. Surányi Imre összefoglalója, 1964. január 8.

233 MOL XIX–J–1–j KÜM 1967 Ausztria 21. doboz, 001041/9. Kerekes Lajos: Tudományos-kulturális tevékenységünk távlati elvei. Simó Jenő 6/44/sz. t./1967. sz. felterjesztésének melléklete, Bécs, 1967. november 5.

234 MOL XIX–J–1–j KÜM 1970 Ausztria 21. doboz, 00831/25. Orbán László, a művelődési miniszter első helyettese, Budapest, 1970. május 15. 0014/11/1970.

235 Uo. 00831/27. Kurtán Sándor 5/11/1970. sz. t. jelentése, Bécs, 1970. május 9.

236 MOL XIX–J–1–j KÜM 1965 Ausztria 26. doboz, 002138. Sebes István nagykövet 84/sz. t./1965. jelentése, Bécs, 1965. március 5.

zös zárónyilatkozat a kulturális kapcsolatok elmélyítésének szándékát kiemelve külön szolt a kulturális intézetek szükségességéről.²³⁷ Az osztrák politika a bécsi tárgyalások kapcsán, majd az 1966-os választások után vizsgálta felül a kulturális egyezmények kötése tekintetében addig elfoglalt elutasító álláspontot, és megkísérelték a magyar kulturális tevékenységet is „jobban ellenőrizhető korlátok közé szorítani”.²³⁸ A Klaus kancellár 1967. májusi budapesti látogatásán jelzett osztrák igényre válaszul – az esetleges elzárkózást a CH korlátozás nélküli működését veszélyeztető lépésnek értékelve – több telket is mutattak Karasek tanácsosnak.²³⁹ De az osztrák kultúrpolitikus sem jött üres kézzel, Beck István feljegyzése szerint olyan javaslatokkal állt elő, melyeket „csereobjektumoknak szánt az intézet fejében”. Javasolta a Monarchia közös minisztertanácsa jegyzőkönyveinek közös kiadását, a geográfusok együttműködését a Duna-völgyi országok gyűjteményes atlaszának kidolgozása érdekében, magyar nyelvtanároknak ajánlott osztrák továbbképző kurzusokat és több javaslattal élt a kulturális kapcsolatok elmélyítése tárgyában.²⁴⁰

A kulturális és tudományos kapcsolatok szabályozására javasolt éves keret-, illetve kétéves közös munkaterv²⁴¹ és az Általános Magyar–Osztrák Vegyesbizottság megalakulása ellenére az osztrákok egyre határozottabb hangot ütöttek meg. Lujo Tončić-Sorinj külügyminiszter 1967 végén a magyar–osztrák kulturális kapcsolatok fejlesztésének szabotálását vetette Magyarország szemére, és konkrétan az osztrák kultúrintézet ügyére hivatkozott.²⁴² Az osztrák–magyar vegyes bizottság 1968. januári ülésén az osztrák intézet és a kulturális együttműködési megállapodás, egy kétéves munkaterv kérdése is felmerült, az osztrák fél 1968 márciusára egy tervezet átadását ígerte.²⁴³ Aztán azt jelezték, hogy ősszel kívánnak a konkrét előkészítéssel foglalkozni.²⁴⁴ Karasek 1969-ben azt javasolta Rosta Endrének, hogy a kulturális egyezményre vonatkozó elképzeléseket 1970 elején cseréljék ki.²⁴⁵

237 MOL XIX–J–1–j KÜM 1965 Ausztria 24. doboz, 10–135. 005015/64. Az 1965. áprilisi tárgyalások közös záró kommunikéje, 1965. április 9.

238 MOL XIX–J–1–j KÜM 1967 Ausztria 20. doboz, 001646/1. Kiss Lajos II. o. titkár osztrák relációs összefoglalója, Bécs, 1967. március 14.

239 MOL XIX–J–1–j KÜM 1967 Ausztria 19. doboz, 001852/36. Összefoglaló Ausztriáról és a magyar–osztrák kapcsolatokról, Budapest, 1967. május 16.

240 MOL XIX–J–1–j KÜM 1967 Ausztria 21. doboz, 001041/4. Beck István feljegyzése, Budapest, 1967. május 18.

241 MOL XIX–J–1–j KÜM 1968 Ausztria 16. doboz, 00389/3. Összefoglaló jelentés, 0029/14/68. Budapest, 1968. február 20.

242 Uo. 00389. Feljegyzés a Kulturális Kapcsolatok Intézetében az 1967. december 11-én tartott értekezletről. Budapest, 1968. január 5.

243 MOL XIX–J–1–j KÜM 1968 Ausztria 14. doboz, 00395/2. Az Általános Magyar–Osztrák Vegyesbizottság első ülése jegyzőkönyvének másolata, 1968. január 16.

244 MOL XIX–J–1–j KÜM 1968 Ausztria 16. doboz, 00503/3. Simó Jenő 13/4/sz. t./1968. jelentése, Bécs, 1968. február 23.

245 Uo. 00389/10. 1970. január 27-i feljegyzés Ács Erzsébet aláírásával Simó Jenő 13/13/sz. t./1968. jelentésének (Bécs, 1968. június 17.) mellékletében.

Az intézetvezetői posztra jelölt akadt bőven. A CH vezetőjének értesülései szerint az egyikük egy Johann Andritsch nevű gimnáziumi tanár, a grazi egyetem magyar lektora, a történelemkönyveket egyeztető osztrák delegátus volt, aki diákjaival színre vitte *Az ember tragédiáját*. Hanns Leo Mikoletzky még a Staatsarchiv remélt főigazgatói posztjáról is lemondana – így Kerekes –, de nem beszél magyarul.²⁴⁶ A harmadik jelölt budapesti információk alapján Eugen Flekatsch, a bécsi egyetem orosz nyelvi lektora volt, magyar nyelvismerettel és széles körű magyarországi ismeretséggel.²⁴⁷ A kiválasztás kissé elhúzódott, Kurt Enderl budapesti osztrák nagykövet 1968-ban „káromkodva jelentette ki, hogy Karasek már a tizedik kultúrattasé jelöltet vizsgálgatja”.²⁴⁸ Pedig ekkor az osztrák intézet ügye „még kezdeti stádiumban” volt, az sem dőlt el véglegesen, hogy kultúrattasé, intézetigazgató vagy a kettő egy személyben látja el a vezetői feladatokat.²⁴⁹ Az 1970-es választások után, Jonas szövetségi elnök budapesti látogatása kapcsán az osztrákok jelezték, hogy az eddignél gyorsabb ütemben szeretnék megvalósítani a kulturális intézet felállításának tervét.²⁵⁰ A budapesti Osztrák Kulturális Intézet építéséről 1972 decemberében írtak alá szerződést, de az intézet végül nem a kijelölt telken nyitott meg.²⁵¹

Isten hozta, őrnagy úr²⁵² (illetve százados elvtárs)!

Furcsa (vagy nem is olyan furcsa) módon a tanulmányban a Művelődésügyi Minisztériumot csak azért kell megemlítenünk, mert megkésve, a CH építési munkálatainak előrehaladtakor jelentette be az ösztöndíjasszobákkal kapcsolatos igényeit, így csupán négy darab egyszobás, két-két ösztöndíjas elhelyezésére alkalmas lakást alakítottak ki.²⁵³ Mádl Antal egykori tudományos főmunkatárs szerint ezek is titkárnői garzonlakások voltak eredetileg.²⁵⁴ Ilku Pál, a korszak művelődésügyi minisztere (1961–1973) is esetleg csak azért érdemel említést, mert osztrák kollégája, Heinrich Drimmel nem kívánta őt fogadni a CH újrainyitása kapcsán,²⁵⁵ ezért

246 MOL XIX–J–1–j KÜM 1967 Ausztria 22. doboz, 002516. Simó Jenő 6/20/1967. sz. t. jelentése, Bécs, 1967. április 21.

247 MOL XIX–J–1–j KÜM 1968 Ausztria 17. doboz, 001554. Beck István információi, 1968. március 14.

248 MOL XIX–J–1–j KÜM 1968 Ausztria 14. doboz, 00352/4. Simó Jenő 43/3/1968. sz. t. jelentése, Bécs, 1968. április 5.

249 Uo. 00352/13. Kurtán Sándor osztályvezető 70/8/968. sz. t. feljegyzése, 1968. június 12.

250 MOL XIX–J–1–j KÜM 1970 Ausztria 21. doboz, 00831/46. Jelentés Jonas látogatásáról, Budapest, 1970. június 24.

251 *Peter Haslinger: Hundert Jahre Nachbarschaft. Die Beziehungen zwischen Österreich und Ungarn 1895–1994.* Lang, Frankfurt am Main etc., 1996. 321–323.

252 Fábri Zoltán filmje, 1969.

253 *Murber I.*: i. m. (5. jz.) 28.

254 *Mádl A.*: Volt egyszer i. m. (12. jz.) 89.

255 MOL XIX–J–1–j KÜM Ausztria 1945–1964 XIV–131 00475/1/1963. Sebes István követ 108/1963. sz. t. jelentése, 1963. január 23.

aztán nem is utazott Bécsbe. Első helyettese, Aczél György szintén csak ritkán kerül elő az aktákban. 1959 szeptemberében azt javasolta Puja Frigyes külügyminiszter-helyettesnek, hogy „helyes lenne, ha Bécsben a Római Magyar Akadémiához hasonló intézetünk működhetne. Azt a tudományos és kulturális együttműködés központjává kellene tenni.”²⁵⁶ Az lett, pontosabban az is lett. Amikor 1967-ben ismételten felmerült a budapesti osztrák intézet felépítésének terve, Kádár úgy vélekedett a Politikai Bizottságban, hogy „az igazat megvallva ez nyugatnémet–amerikai és osztrák cég lesz. De félni nem kell, ez egyébként kölcsönösségi alapon megy.”²⁵⁷

Kerekes Lajos, az ambiciózus kulturális diplomata és az állambiztonsághoz hazafias meggyőződésből csatlakozó titkos munkatárs²⁵⁸ szakmai-politikai előéletéről elég bizonytalan információkkal rendelkezünk. A kaposvári születésű, egy ideig szerszámlakatosként dolgozó Kerekes a Petőfi Katonai Akadémián töltött évek után 1956-tól az MTA Történettudományi Intézetének segédmunkatársa lett. Egykori kollégája, Jemnitz János is csak annyit említ, hogy Kerekes katonatiszti pályáján „problémák merültek fel”.²⁵⁹ Történelemtanári diplomáját 1957-ben szerezte meg. Kerekes Lajos már az első, a politikai szempontoknak is megfelelő²⁶⁰ CH-ösztöndíjasok között is két alkalommal, 1963 augusztusában és 1964. június–júliusban²⁶¹ ott volt, és Ausztria két világháború közötti történetét kutathatta.²⁶² 1964-ben védte meg kandidátusi disszertációját „Ausztria annexiója és a nemzetközi diplomácia”²⁶³ címmel. 1966-ban rövid ideig a Magyar Történelmi Társulat titkára volt. Részt vett az osztrák–magyar tankönyv-egyeztetési munkálatokban is. „Az Osztrák Köztársaság külpolitikája 1918–1922”²⁶⁴ című értekezéseért 1976-ban nyerte el a történettudományok doktora címet. 1966 szeptembere óta tudományos munkatársként dolgozott a CH-ban, és ideiglenes megbízással ellátta az Intézet vezetését is. 1967 januárjában megerősítették tisztségében.²⁶⁵

256 MOL XIX–J–1–j KÜM Ausztria 1945–1964 XV–141 00248, 005/2/1959. Aczél György levele, 1959. szeptember.

257 MOL 288. f. 5/423. ó. e. MSZMP Politikai Bizottság jegyzőkönyve, 1967. május 2.

258 A CH mint fedőszerv és Kerekes, alias „Gregor” állambiztonsági tevékenységének bemutatása külön tanulmány témájául szolgálhatna.

259 *Jemnitz János*: Kerekes Lajos (1927–1984). *Történelmi Szemle* 28. (1985) 650.

260 Az osztrákok szívesen fogadtak volna olyan ösztöndíjasokat is, akik „szakmailag kvalifikáltak, de politikai szempontok miatt a rendes ösztöndíjascserénél nem jöhetnek számításba”. MOL XIX–J–1–j KÜM Ausztria 1945–1964 XV–150 00121/1963. Beck István Meisel János művelődésügyi minisztériumi főosztályvezetőnek, 1963. január 18.

261 MOL XIX–J–1–j KÜM Ausztria 1945–1964 XIV–131 0059/7. Jelentés a Collegium Hungaricum 1963–64. évben végzett munkájáról és a leszűrhető tapasztalatokról.

262 Uo. 00475/23/sz. t./1963. Bizottsági döntés, 1963. június 13.

263 A védésről Sipos Péter számolt be a *Századok*ban: *Századok* 98. (1964) 885–889. A témáról a CH-ban is tartott előadást 1968. március 7-én. MOL XIX–J–1–j KÜM 1968 Ausztria 16. doboz, 00389/3. Összefoglaló jelentés, 0029/14/68. Budapest, 1968. február 20.

264 *Pál Lajos*: Kerekes Lajos doktori értekezésének vitájáról. *Századok* 109. (1975) 1104–1112.

265 MOL 288. f. 7/274. ó. e. MSZMP KB Titkárság, 1967. január 30. 81/szem/1966.

CH-igazgatói kinevezésével érezhetően háttérbe szorult a műszaki-tudományos tevékenység, hangsúlyosabb szerepet kapott a történelem, a régészet-antropológia, a művészettörténet és a műemlékvédelem. Ómaga is vállalt előadásokat és rendszeresen publikált osztrák témájú írásokat. Mivel emiatt egyre több osztrák kritika érte,²⁶⁶ Budapestről kellett engedélyt kérnie kinti előadásaihoz és publikációihoz, „általában csökkentenie kellett” az osztrák vonatkozású történelmi tevékenységét és elsősorban a követségi és CH-beli feladataira kellett koncentrálnia.²⁶⁷

Kerekes kezdettől magáévá tette azt a hivatalos álláspontot, hogy az ausztriai magyar tudományos és kulturális tevékenység célja a szocialista eszmék ottani terjesztése, és „bizonyos ismeretek szerzése abban a kulturális közegben, amelyet stagnálás, dekadencia és a nyugatnémet befolyásnak való kiszolgáltatottság jellemez”.²⁶⁸ Annak ellenére, hogy hivatalos magyar vélemény szerint Ausztria az ideológiai fellazítás nyugatról támogatott bázisa volt, a magyar fél ki akarta használni az ezt a célt szolgáló bécsi intézmények és szervezetek nyújtotta lehetőségeket a saját ideológiai fellazító céljaira. A „lecsendesítés stádiumából az aktív propaganda stádiumába lépő”²⁶⁹ ausztriai magyar kulturális külpolitika irányítására Kerekes személyében meg is találták a megfelelő embert.

Első részletesebb jelentésében a fellazító szándékú osztrák kultúra jól megkapta a magáét: „német-centrikus, antidemokratikus, szentimentális, klerikális, kozmopolita és provinciális egyszerre, a haladó művészeket pedig az elszigetelt kommunista párt nem tudja összefogni”. Mivel a CH tevékenységének 90%-a Bécsben zajlik, el kell érni a vidéki, a tömegeket elérő tevékenység fokozását.²⁷⁰ Ettől függetlenül meghívottként figyelemmel kísérte az osztrák kulturális külpolitika megtervezésével foglalkozó 1968. márciusi ankétot, és hasonló megbeszélést indítványozott a távlati célok rögzítése, a jobb koordinálás és a szocialista kultúra eredményesebb külföldi terjesztése érdekében.²⁷¹ Javasolta, hogy egy-egy érdekesebb területen működő ösztöndíjast is bevonjanak a kollégium működésébe.²⁷² 1968-ban elkészítette az 1969–1970-es évekre a magyar–osztrák kulturá-

266 A *Die Furche* című katolikus hetilap 1968. február 17-ei és március 2-ai számában kétségbe vonta Kerekes *Die Weisse Allianz, bayerisch-österreichisch-ungarische Projekte gegen die Regierung Renner im Jahre 1920* című, az Österreichisches Ost- und Südosteuropa Institut kiadványában megjelent tanulmánya állításainak hitelességét. MOL XIX–J–1–j KÜM 1968 Ausztria 17. doboz, 001725. Beck István tájékoztatója, Budapest, 1968. március 16.

267 MOL XIX–J–1–j KÜM 1968 Ausztria 14. doboz, 001647/2. Beck István 28/6/1968. sz. t. feljegyzése, Budapest, 1968. március 8.

268 MOL XIX–J–1–j KÜM 1965 Ausztria 24. doboz, 10–135 005015/64.

269 MOL XIX–J–1–j KÜM 1967 Ausztria 19. doboz, 003288/3. A bécsi nagykövetség 23/3/sz. t. 1967. sz. jelentése, 1967. július 25.

270 Uo.

271 MOL XIX–J–1–j KÜM 1968 Ausztria 16. doboz, 00389/7. Simó Jenő 3/3/sz. t./1968. beszámolója, Bécs, 1968. április 3.

272 MOL XIX–J–1–j KÜM 1967 Ausztria 22. doboz, 001293/4. A Collegium Hungaricum 1967. I. félévi tevékenysége. Javaslatok az Ausztriában folytatandó kulturális és tudományos tevékenységünk távlati elveinek kialakításához. Bécs, 1967. augusztus 15.

lis egyezmény tervezetét.²⁷³ Jelentései általában optimista hangvételűek, első fél-éves vezetői tevékenységéről például a „rendkívüli erőpróba”, „összehangolt munka”, „példás kivitel”, „rendkívül kedvező politikai hatás”, „általános elismerés”, „meglepően nagyszámú közönség” kifejezések használatával számolt be.²⁷⁴ A CH 1968. második félévi tevékenységéről írt jelentésében közli feletteseivel, hogy „az osztrák propagandagépezet összpontosított támadása ellenére” olyan programot sikerült lebonyolítani, amely hozzájárult az ország politikai elszigetelődése veszélyének elhárításához: „Kulturális téren erőteljesebben haladhatunk előre” – szól a konklúzió.²⁷⁵

Kerekes többször indítványozta a külföldi kulturális tevékenységre vonatkozó általános alapelveket rögzítő konferencia összehívását, a magyar intézetek közötti kapcsolat megteremtését, és azt, hogy az éves munkaterv szakemberek által kidolgozott javaslatokból álljon össze – a tárcák képviselői és az intézeti igazgatók csak ezután foglaljanak állást.²⁷⁶

A CH történész igazgatója azt a Staatsarchivban folytatott kutatásai alapján kialakult meggyőződését is megosztotta feletteseivel, hogy a két világháború közötti osztrák hírszerzés valamennyi szála Dr. Theodor Hornbostel kezében futott össze. A volt budapesti osztrák követ a feljegyzés keltekor a *Donauraum* című folyóirat főszerkesztője és a nyugatnémet támogatással működő Donaueuropäisches Institut vezetője volt.²⁷⁷ Kerekes egyik utolsó igazgatói tevékenységeként betekintésre megkapta Gratz Gusztáv emlékiratát és *Magyarország története 1918–1944* című munkáját a szerző Bécsben élő lányától, és azzal javasolta a mű kiadását, hogy „hatásos eszköz lehetne a horthysta emigráció elleni harcban”.²⁷⁸ 1971 májusában, a Dortmundi Magyar Napokon pedig a magyar kulturális külpolitikai tevékenységről tartott előadást. A 40–50 fős, főképpen politikai területen tevékenykedő hallgatóság előtt elmondott beszéde „figyelemre méltó érdeklődést váltott ki”,²⁷⁹ ennek ellenére sem a korabeli

273 MOL XIX–J–1–j KÜM 1968 Ausztria 16. doboz, 00389/10. Javaslat a magyar–osztrák kulturális egyezményre. Simó Jenő 13/13/sz. t./1968 jelentésének melléklete, Bécs, 1968. június 17.

274 MOL XIX–J–1–j KÜM 1967 Ausztria 22. doboz, 001293/4. A Collegium Hungaricum 1967. I. félévi tevékenysége. Javaslatok az Ausztriában folytatandó kulturális és tudományos tevékenységünk távlati elveinek kialakításához. Bécs, 1967. augusztus 15.

275 MOL XIX–J–1–j KÜM 1969 Ausztria 20. doboz, 00205. Kerekes Lajos 29(1969) sz. t. jelentése a CH 1968. második félévi tevékenységéről, Bécs, 1969. február 4.

276 MOL XIX–J–1–j KÜM 1970 Ausztria 24. doboz, 00205/2. Kerekes Lajos 028/1970. sz. t. jelentése, Bécs, 1970. június 23.

277 ÁBTL 3.2.3. Mt–381/1. „Gregor”-ügy dosszié, Z–1042, 61. doboz, III/I. Csf. 2–D alosztály. „Egri” jelentése, Bécs, 1970. október 21. 53/2–1291/1970, ill. 135/2–246/70. 1970. március 27-i feljegyzés, a jelentéshez csatolva.

278 Uo. 003274. Kurtán Sándor jelentése, Bécs, 1970. december 22. A mű végül csak 2001-ben jelent meg: *Gratz Gusztáv: Magyarország a két háború között*. Szerk., jegyz., utószó: Paál Vince. Osiris, Bp., 2001. (Millenniumi magyar történelem. Historikusok).

279 MOL XIX–J–1–j KÜM 1971 NSZK 80. doboz, 109–717. 001444/7. Hamburger László, a Magyar Népköztársaság Kölni Kereskedelmi Képvisellete vezetője a dortmundi „Magyar Hét” mérlegéről, 1971. május 14.

magyar sajtótermékekben, sem a KKI különböző aktáiban, sőt belső tájékoztatójában sincs nyoma.

1971 augusztusában még részletes jelentésben cáfolta, hogy a CH Volkswagen kisbuszát – az utolsó időszakban már saját gépkocsivezető nélkül – nem a kiállítások és filmestek számával arányban használták volna.²⁸⁰ Igazgatói időszakának legfőbb eredményét Kurtán Sándor bécsi nagykövét így foglalta össze: „A többi szocialista országnak nincs ilyen erős és széles tevékenységű kultúrközpontja.”²⁸¹ A CH pedig a „korábbi egyetemista szálló jelleg” helyett a magyar kultúra otthonává vált.²⁸² Egy informátortól származó hírszerzési anyag szerint a CH a látogatók száma és a program változatossága alapján a francia és az olasz kultúrintézet után az 1960-as évek végére a harmadik helyet foglalta el a bécsi külföldi kulturális képviseltek között. Főleg a tudományos rendezvényeket kísérte nagy érdeklődés.²⁸³ Kerekes a bécsi és berlini külügyi szolgálati évek után Debrecenben lett egyetemi tanár.²⁸⁴ 1984-ben bekövetkezett halálakor a *Népszabadság* pár soros nekrológja „a magyar kultúrának a szó szoros értelmében vett szenvedélyes követeként” búcsúztatta, aki „barátokat szerzett hazánknak, kultúránknak”.²⁸⁵

Párbeszéd²⁸⁶ a „textilfüggönyön”²⁸⁷ keresztül

Az 1960-as évek nagypolitikai enyhülési folyamata a vasfüggöny két oldalán lévő országok közötti kapcsolatok és együttműködés aktiválásához is hozzájárult. Helsinkii szellemét megelőzve a pragmatikus állami/tartományi kül- és kultúrpolitika, illetve a békés egymás mellett élés és a jószomszédi kapcsolatok létesítésének igénye sikeresen egymásra találtak. Burgenlandi kormánydelegáció járt – nem hivatalosan – Győr-Sopron megyében már 1962. május 22–23-án,²⁸⁸ Vas megyében pedig 1965. július 14–15-én.²⁸⁹ 1963–1964-ben már töbttucatnyi határ

280 MOL XIX–A–33–a KKI Ausztria 1971 801. doboz, 3414. Kerekes Lajos 102/1971. Adm. jelentése, Bécs, 1971. augusztus 31.

281 MOL XIX–J–1–j KÜM 1970 Ausztria 24. doboz. Kurtán Sándor 79/1970. sz. t. jelentése, Bécs, 1970. július 16.

282 *Szirtes I. J.*: i. m. (54. jz.) 98.

283 ÁBTL 3.2.3. Mt–381/1. „Gregor”-ügy dosszié, Z–1042, 61. doboz, III/I. Csf. 2–D alosztály. „Egri” jelentése, Bécs, 1969. június 24. 53/2–631/69, ill. 135–139/69.

284 Életrajzi adataihoz ld. Új Magyar Életrajzi Lexikon. III. H–K. Főszerk. Markó László. Magyar Könyvklub, Bp., 2002. 870–871.

285 Elhunyt Kerekes Lajos. *Népszabadság* 1984. nov. 22. 8.

286 Herskó János filmje, 1963.

287 „A vasfüggöny úgy látszik már textiltől van.” Klaus kancellár vélekedett így 1964 végén. MOL XIX–J–1–j KÜM 1965 Ausztria 23. doboz, 00652/1965. Jelentés a Barcs Sándor vezette magyar újságíró küldöttség 1964. november 16–december 4-i ausztriai útjáról. Bécs, 1965. január 6.

288 A nem hivatalos vagy félhivatalos – magyar részről már 1955–1956 folyamán felvetett – látogatással kapcsolatban csak az előkészítésre vonatkozó iratok állnak rendelkezésre. Iratok 2. 218.

289 MOL XIX–J–1–j KÜM 1965 Ausztria 23. doboz, 446/VI/65. sz. t. feljegyzés, 1965. október 19.

menti kulturális és sporttalálkozót szerveztek.²⁹⁰ Burgenland jelentőségét az ot-tani magyar kisebbség és az 1968-ban létrejött Burgenlandi Magyar Kultúregye-sület is növelte, amelynek első nagyobb rendezvényéről, egy felsőpulyai (Ober-pullendorf) disznótoros vacsoráról a nagykövetség még „taktikai okokból” távolmaradt, de az év végi nagyköveti vacsorára már a burgenlandi vezetők is hi-vatalosak voltak.²⁹¹

2011 júliusában, a stájer Fürstenfeldben, a pannon térség (Ausztria, Ma-gyarország, Szlovénia és Horvátország) jeles kutatóinak részvételével immár 41. alkalommal került sor a lassan fél évszázados múltra visszatekintő Nemzetközi Kultúrtörténeti Szimpóziumra. 1960. január 14-én, a burgenlandi Mogersdorf-ban ült össze Edmund Zimmermann osztrák történész javaslatára egy munkabi-zottság, amely a tartományi kormánnyal együttműködve az 1664. augusztus 1–2-án, Szentgotthárd és Mogersdorf/Nagyfalva között lezajlott Habsburg–török összecsapás 300. évfordulójának megünneplésére szerveződött. A rendezvény si-kere a helyi lokálpatrióta udvari tanácsosokat igazolta. Az eseményért felelős XII/2-es ügyosztály vezetője, a tartományi levéltár-könyvtár igazgatója, August Ernst valóságos udvari tanácsos megállapodott a történelmi emlékhelyek fenntartása és gondozása céljából létrejött helyi civil egyesülettel (Schlößlverein Mogersdorf), hogy évente előadásokkal, irodalmi és zenei programmal fognak emlékezni a csatára.

Burgenlandi levéltári források alapján a kultúrtörténeti szimpózium mai formáját illetően Franz Gall, a bécsi egyetemi levéltár vezetője (1953–1982) volt az igazi *spiritus rector*, aki 1967. szeptember 13-án kelt beadványában a tiroli Alpbachban 1945-től évente megrendezett interdiszciplináris Európai Fórum²⁹² mintájára létrejövő, a Mogersdorfi Kulturális Napok programsorozatába beépít-ve maximum ötnapos tudományos szeminárium megvalósításához kért támoga-tást. Méltatva Burgenland kulturális teljesítményét és történelmi szerepét, amellyel egyesítette az egészséges föderalizmust és az osztrák patriotizmust, és amelyet a Nyugat és a Kelet közötti fekvése révén a népek megbékélésében ját-szott, egy valódi vitafórum létrehozását javasolta Ausztria „tegnapi és mai ellen-ségei és barátai számára”, hogy a tervek szerint bemutassa Ausztriának a világ kultúrájában élvezett jelentőségét.²⁹³ A burgenlandi tartományi kormány felka-

290 MOL 288. f. 5/347. ó. e. MSZMP Politikai Bizottság jegyzőkönyve, 1964. október 21. Puja Frigyes előterjesztése.

291 MOL XIX–J–1–j KÜM 1968 Ausztria 14. doboz, 00819/23. Simó Jenő 10/30/1968. sz. t. tájékoztatója, Bécs, 1968. december 19.

292 A KKI ezt a programsorozatot is figyelemmel kísérte, 1969-ben Zimonyi Andrea képviselte az intézetet. MOL XIX–J–1–j KÜM 1970 Ausztria 23. doboz, 00944/1. Összefoglaló jelentés, 1969. Budapest, 1970. március 20. Uo. 0029/16–1/II/1970, melléklet. Rosta Endre Szilágyi Béla külügyminiszter-helyettesnek, 1970. május 5.

293 Burgenländisches Landesarchiv (Eisenstadt), Internationales Kulturhistorisches Symposion Mogersdorf (= BLA Mogersdorf), 7–AB–A110–1999 Jg. 1967–1973. Bd. I. 1967–1969. XII/2–352. Promemoria betreffend die Abhaltung eines wissenschaftlichen Seminars im Burgenlande.

rolta az ötletet, 1968. november 5-én Ernst hivatalosan is felkérte bécsi kollégáját az együttműködésre.²⁹⁴ Az iratok szerint Fred Sinowatz tartományi kulturális tanácsos is bekapcsolódott a szervezésbe, és a tartományi kormány elé vitt indítványában nem csupán Ausztriából, hanem egész Európából javasolt meghívni előadókat. 1968. december 19-én született meg a döntés arról, hogy 1969. július 28. és augusztus 2. között, August Ernst ügyosztályának felügyeletével, Franz Gall tudományos irányításával és a Schloblverein helyi szervezésében bonyolítják le az első szimpóziumot.

Gall részletes programjavaslata 1969 januárjára készült el, ebben konkrét név nélkül „egy magyar vendég” meghívása szerepel,²⁹⁵ mert nem ismertek olyan magyar turkológust, „aki egyidejűleg viszonylag jól beszél németül és jó előadó is”²⁹⁶. A rövid idő alatt megérkezett magyar javaslattal²⁹⁷ egyetértve Perjés Géza hadtörténést kértek fel, aki viszont mintegy egy hónapot várt felettesei hozzájárulására.²⁹⁸ Rajta kívül – a burgenlandi tartományi kormány ösztöndíjával – hosszas huzavona után Hegyi Klára és Sinkovits István utazhatott Mogersdorfbba.²⁹⁹ Ettől függetlenül örömteli, hogy Magyarország kezdettől fogva képviseltette magát ezen a regionális találkozón, pedig a nemzetközi eszmecsere-kapcsolatos korábbi tapasztalatok más döntést is eredményezhettek volna. Az 1967. október elején Karlsteinban rendezett írótalálkozó kapcsán ugyanis a bécsi nagykövetség jelentése a nyugatnémetek aknamunkáját, az emigráns elemek hangadó szerepét és a morális szempontból botránys mellézköngéket emelte ki: „a találkozón részt vevő írók egy része állandó *delirium tremens* állapotában volt.”³⁰⁰ Az egyéb, alapvetően finanszírozási³⁰¹ problémák ellenére Ernst annak a meggyőződésének adott hangot, hogy a 150 ezer schilling összköltségűre tervezett rendezvény „a Rába-völgy történelmi, a modern élet hektikájától távol fekvő, idillien nyugodt földjén sikerrel kecsgetet Ausztria és szomszédos államai közötti kulturális kapcsolatok szempontjából”.³⁰²

Mogersdorfbban összesen három megbeszélést tartottak a tartományi kormány, a programfelelősök és a helyi politikai és kulturális élet vezetői Julius Gmoser, a Schloblverein vezetőjének elnökletével. Részletekbe menően egyez-

294 Uo. XII/2–254/2–1968. August Ernst levele, 1968. november 5.

295 Uo. XII/2–36/7. Gall levele a burgenlandi tartományi kormányhivatalhoz, iktatva 1969. január 17., melléklet.

296 Uo. XII/2–51/40–1969. Ernst levele Zimányi Verához, 1969. január 20.

297 Uo. XII/2–36/12. Zimányi Vera válasza, 1969. január 27.

298 Uo. XII/2–36/15. Perjés Géza válasza, 1969. március 8.

299 Uo. XII/2–36/76–1969. Zimonyi Andrea, a KKI osztrák főelőadójának távirata.

300 MOL XIX–J–1–j KÜM 1967 Ausztria 21. doboz, 001373. Simó Jenő bécsi nagykövet 6/49/sz. t./1967 jelentése, Bécs, 1967. december 20.

301 A rendezvény egyik zenei programjának közvetítésével kapcsolatban az Osztrák Rádió és Televízió (ORF) programigazgatója, Alfred Hartner kikérte magának, hogy a tartományi kormány mondjon véleményt arról, mi érdeklí az ORF-et, továbbá hogy nem közvetlenül a zenei főosztállyal egyeztettek, hanem a burgenlandi stúdióval. BLA Mogersdorf 7–AB–A110–1999 Jg. 1967–1973. Bd. I. XII/2–36/26–1969. Alfred Hartner levele, 1969. április 2.

302 Uo. XII/2–36/17–1969. Ernst tájékoztatója a mogersdorfiaknak, 1969. március 25.

tettek a honoráriumokról, a résztvevők elszállásolásáról, a programokat kísérő rendezvényekről, az ösztöndíjak kiírásáról és a plakátok nyomtatásáról is.³⁰³ A burgenlandi tartományi kormány 1969. június 11-ei ülésén döntött arról, hogy a „történelmi szeminárium” rendezési költségeinek nagyjából felét, 70 ezer schillinget a Schlößlverein rendelkezésére bocsát.³⁰⁴ Végül az Oktatási Minisztériumtól, az Osztrák Rádiótól, a tartományi kormánytól és levéltártól, Mogersdorf községtől, továbbá számos alapítványi és egyéb támogatásból befolyt finanszírozási összeg meghaladta a kétszázezer schillinget.³⁰⁵ Ennek tekintélyes részét Peter Stummer *A balga és a halál* című, Hugo von Hofmannsthal szövegére írott oratóriumának ősbemutatója emésztette fel.³⁰⁶

Az „Ausztiria és a törökök” címmel megrendezett tanácskozás 75 résztvevőjét és az Ausztrián kívül Magyarországról, Jugoszláviából és az NSZK-ból érkezett 15 előadót a mogersdorfi iskolában köszöntötték.³⁰⁷ Az egyik nagyobb osztályteremben megtartott előadások szünetében, a „magyar napon”, Perjés „Magyarország és a törökök” című előadása után – nem sokkal a CH-ban tartott premiért követően³⁰⁸ – levetítették az *Egri csillagok* című filmet is.³⁰⁹ A július 31-ei nyugat-magyarországi kirándulást szervező Horváth Ferenc, a Vas megyei Levéltár igazgatója³¹⁰ mellett Takács Miklós, a szombathelyi Berzsényi Dániel Megyei Könyvtár igazgatója és Kerekes Lajos is gyarapította a magyar résztvevők számát. Nehéz elképzelni, hogy Kerekes ne szólt volna hozzá a későbbiekben is „elég robbanóanyagot tartalmazó” előadások valamelyikéhez.³¹¹ Perjés Géza úgy vélte, hogy „az objektív, előítéletektől mentes vita nem sértő, nem okoz sebeket, sőt segíti begyógyítani a régieket”.³¹² Az 1969 novemberében tar-

303 Uo. XII/2–36/25–1969. Jegyzőkönyv a mogersdorfi megbeszélésről. 1969. április 10.

304 Erről Sinowatz 1969. június 17-én tájékoztatta Gmosert. Uo. XII/2–36/34–1969.

305 A szervezők levélben fordultak Kreisky külügyminiszterhez, Jonas szövetségi elnökhöz, különböző bankok és cégek mellett még a melki apátságához is. A levelek megtalálhatók: uo. XII/2–36/41–1969.

306 Uo. XII/2–36/50–1969. Az 1969. június 10-i utolsó előkészítő megbeszélés jegyzőkönyve. Pedig még sokat spóroltak is, ugyanis az oratórium előadására elsőként kiszemelt szlovén filharmonikusok részvételét az általuk kért horribilis összeg (172 ezer schilling) miatt lemondták. Uo. XII/2–36/13–1969.

307 *Johann Seedorf–Hans Zimmermann: Die Anfänge des Internationalen Kulturhistorischen Symposions Mogersdorf. Burgenland-Jahrbuch (1989) 63.*

308 1969. május 19-én, Várkonyi Zoltán rendező és felesége, a Ceceynét alakító Szemere Vera részvételével zajlott le a CH-ban a film díszbemutatója. Kulturális kapcsolatok kronológiája. A KKI belső tájékoztatója 1969. 119.

309 BLA Mogersdorf 7–AB–A110–1999 Jg. 1967–1973. Bd. I. XII/2–36/37–1969. A szimpózium programja. A film kópiáját Kerekes Lajos követségi tanácsos bocsátotta rendelkezésre. Uo. XII/2–36/43–1969.

310 Uo. XII/2–36/46–1969. Sinowatz levele Gonda György Vas megyei tanácselnöknek, 1969. június 16.

311 *August Ernst: 20 Jahre „Internationales Kulturhistorisches Symposium Mogersdorf”.* Burgenland-Jahrbuch (1989) 64.

312 BLA Mogersdorf 7–AB–A110–1999 Jg. 1967–1973. Bd. I. XII/2–36/80–1969. Perjés Géza levele, 1969. augusztus 6.

tott második, Ausztria és a délszlávok kapcsolatát vizsgáló szimpóziumot előkészítő mogersdorfi megbeszélésen is kifejezték azt az általános kívánságot, hogy kevesebb előadás mellett több teret biztosítsanak azok megvitatásának.³¹³

A viták során tapasztalt bizalmatlanság és feszültség ellenére a Gonda György Vas megyei tanácselnök és a szlovén Vanek Šiftar további közös rendezvényeket javasolt Ernstnek, aki 1969 decemberében Budapestre is elutazott a KKI-nál történő egyeztetésre.³¹⁴ A még 1969-ben, Vas megye, Szlovénia és Burgenland képviselői között lebonyolított „Eisenstadti beszélgetések”, majd Horvátország 1971. őszi csatlakozása³¹⁵ vezetett Mogersdorf nemzetközivé tételéhez.³¹⁶

1970. április 24-én a Kulturális Kapcsolatok Intézetének képviseletében Zimonyi Andrea főelőadó,³¹⁷ a maribori felsőoktatási intézmények egyesületének főtitkára, Janko Kuster és a házigazda, a burgenlandi tartományi kormány kulturális tanácsosa, Fred Sinowatz német, magyar és szlovén nyelven készült előszerződést írtak alá, mely 1971. január elsején lépett hatályba.³¹⁸ Eszerint a pannon térség népei új történelmi képének kimunkálása, a múltbeli torzulások okozta előítéletek meghaladása és a népek közötti kulturális megbékélés előmozdítása céljából évente megrendezik a programban részt vevő országok valamelyikében a kultúrtörténeti szimpóziumot.³¹⁹ Bár végleges szerződés azóta sem született a kisebb módosításokkal elfogadott burgenlandi megállapodástervezetből,³²⁰ az osztrák tartományok kevés és szövetségi szinten csak korlátozott mér-

313 Uo. XII/2–36/99–1969. Jegyzőkönyv a mogersdorfi megbeszélésről, 1969. november 10.

314 Ernst már 1958 nyarán is járt Budapesten és levéltári kutatásokat végzett. Iratok 2. 21.; MOL XIX–A–33–a KKI Ausztria 1967–1970 800. doboz, 5034/II./70. Zimonyi Andrea feljegyzése, Budapest, 1970. június 17.

315 *Roland Widder: „Mogersdorf” – Metapher für eine europäische Miniatur. Zu den Organisationsbedingungen einer Idee.* In: Beiträge zur Landeskunde des burgenländisch-westungarischen Raumes. Festschrift für Harald Prickler zum 60. Geburtstag. Eisenstadt, Burgenl. Landesregierung, 1994. (Burgenländische Forschungen. Sonderband 13.) 485.

316 *Ernst, A.*: i. m. (311. jz.) 65.

317 Eredetileg Antal László, a KKI főosztályvezetője lett volna az aláíró, aki egyéb elfoglaltsága miatt csak arra tett ígéretet, hogy „valaki feltétlenül” képviseli az intézetet a tárgyaláson. BLA Mogersdorf 7–AB–A110–1999 Jg. 1967–1973. Bd II. 1970. XII/2–35/127–1970. Talán ezzel is összefügg, hogy Sinowatz a Zimonyival folytatott külön tárgyaláson csak képviseltette magát. Uo. XII/2–37/134–1970. Megbeszélés Sinowatznál, 1970. április 23.

318 Uo. XII/2–40/150–1970. Fred Sinowatz jelentése, 1970. május 29.

319 Wortlaut des Vertrages. Burgenland-Jahrbuch (1989) 66., ill. BLA Mogersdorf 7–AB–A110–1999 Jg. 1967–1973. Bd. II. 1970. XII/2–37/135–1970.

320 Ennek többek között az volt az oka, hogy az osztrák törvények értelmében Burgenland nem köthetett kulturális szerződést külföldi államokkal, és az pedig felettébb furcsán nézett volna ki, ha a két szocialista állam mellett a mogersdorfi Schlößlvereine lett volna a szerződő partner. Mindenesetre Franz Karasek jogi véleményében ígéretet tett arra, hogy a közeljövőben – hat év kellett még a megszületéséhez – kötendő kulturális egyezménybe beveszik majd Mogersdorft is. BLA Mogersdorf 7–AB–A110–1999 Jg. 1967–1973. Bd. II. 1970. XII/2–33/116–1970. 1970. március 12.

tékben respektált államközi együttműködési formái közül kiemelkedik az egyedülálló mogersdorfi vállalkozás. A vasfüggöny árnyékában „a kiskapuk nyiladozásával megindult valami”.³²¹ A részt vevő államok – immár megváltozott államjogi keretek között – napjainkban is különösen fontosnak tartják az egy kivétellel évente megrendezett multilaterális és regionális tanácskozás hagyományának további ápolását.

*

Összességében a Kurtán Sándor bécsi nagykövet jelentésében tetten érhető „egy lépés előre, két lépés hátra” jellegű bizonytalanság jellemezte a tárgyalt korszak magyar kulturális külpolitikai törekvéseit: „gyakran felmerül a kérdés: elég kezdeményezők, elég offenzívek vagyunk-e? Első megállapításunk csakis az lehet, hogy kezdeményezők vagyunk. A második: lehetnének bizonyára még aktívabban, de kérdés, hogy a fejlődés jelenlegi szorgos üteme mellett szükséges-e gyorsítás?” A nagyobb tempó „irritálhatná az osztrák felet, s felszínre hívhatná az ellenőröket”.³²² A hét szűk (?) esztendő a kapcsolatok fejlesztéséért elkötelezett politikusok tevékenységének, illetve az országos és tartományi/megyei kezdeményezések növekvő számának köszönhetően – a pénz és gyakran a valós koncepció hiánya, továbbá a több kérdésben tetten érhető magyar halogató taktika és állambiztonsági tevékenység ellenére – a két ország közötti viszony jelentős javulását eredményezte. A későbbi fejlemények bizonyították, hogy igaza volt Hankiss Jánosnak, aki szerint a „a kultúrértékek megmaradásának törvénye” értelmében a kultúrdiplomáciában felhasznált energiákból semmi sem megy veszendőbe.³²³

RÓBERT FIZIKER

SEVEN LEAN YEARS(?):

THE LION PREPARES FOR A JUMP

CHAPTERS IN THE HISTORY OF AUSTRO-HUNGARIAN
CULTURAL RELATIONS (1963–1970)

Despite a cohabitation which had lasted for several centuries, the politological analysis of Austro-Hungarian cultural relations in the postwar period only began in the early 1980s. The very sporadic Hungarian historiographical research has mainly focused on the period between 1945 and 1965, and on the behaviour of Austria in 1956.

The cultural aspects of this network of relations, the extension of which was unique in the whole system of contacts between the Western democracies and the countries of the Soviet block, and played a decisive role in the attempts of the Kádár regime in opening towards the West, have already begun to be explored as well. It is a

321 *Rajnavölgyi G.*: i. m. (199. jz.) 24.

322 MOL XIX–J–1–j KÜM 1971 Ausztria 24. doboz, 00686/30. Kurtán Sándor 5/22/1971. sz. t. jelentése, Bécs, 1971. október 25.

323 *Hankiss J.*: i. m. (77. jz.) 10.

brief but eventful period of Austro-Hungarian cultural diplomacy which the present study aims to examine.

In the history of Hungarian cultural diplomacy towards Austria, based on a nostalgia for the common historical past and on reasonable political considerations, it was certainly not the 1960s which yielded the most spectacular results. Yet an analysis of the period between the two symbolic dates, that is, 1963, when the Collegium Hungaricum at Vienna was reopened, and 1970, when the government of Bruno Kreisky came to office, is important even if it can be registered as a fact that is was neither preceded nor followed by seven fat years, for it was certainly then that the foundations for a good relationship between the two neighbouring countries and for their further development were laid.

The activities of the politicians who aimed to widen the boundaries set by political neutrality by turning towards the East, and formed the image of an old-new Austria, met in a favourable international climate with the similar efforts of the Hungarian leadership, and thus contributed to the deconstruction of the cliché-like enemy images, and to the strengthening of the idea of European unity.

On the other hand, both parties, rather unwillingly than willingly, adopted a Latin proverb. “Nihil petere, nihil recusare”, that is, nothing has to be initiated nor refused, was the motto of Hermann Withalm, deputy chancellor delegated by the Austrian People’s Party. Consequently, while the Austrians showed themselves “somewhat receptive”, the Hungarians were also willing to “take certain steps”. As a result, it was a rather hesitant “one step forward, two steps backwards” which characterised in this period the cultural foreign policies of Austria and Hungary towards each other. On the Hungarian side it was Lajos Kerekes, the historian-president of the Collegium Hungaricum, and on the Austrian one Franz Karasek, a foreign policy expert of the People’s Party, who did most for a new “K. u. K.”, that is, for the formation of tenseless cultural and scientific relations between the two countries set on the boundary which separated two world systems.

Thanks to the activities of politicians devoted to the task of developing the relationship, and to the growing number of national and regional initiatives, and despite the lack of money and clear conceptions, as well as the sometimes evidently dilatory Hungarian behaviour and the interference of state security, the seven lean (?) years did result in a considerable improvement of the relationship between the two countries.

A symbolic and unique example of the cultural relationship between the two countries was the enterprise of Mogersdorf. In June 2011 the International Symposium of Cultural History, which can now look back on a tradition of almost half a century, was organised for the 41th time, with the participation of the most eminent scholars of the Pannonian region, in the Styrian town of Fürstenfeld. The participating countries, despite the altered state structures, continue to lay stress on the importance of maintaining the tradition of multilateral and regional conferences and the further development of cultural relations.

C. TÓTH NORBERT

Az örökös ispánságok Zsigmond király korában*

A középkori örökös ispánságokkal utó-
jára Hajnik Imre foglalkozott részletesen.¹ Munkájában összesen 39 (a közép-
korból 15) megye esetében tudta kimutatni, hogy élükön 1870-ig, hosszabb-rövi-
debb ideig főpapi vagy világi személy (család) állt örökös ispánként. Hajnik
eredményeit Kubinyi András pontosította a Mátyás kor végi megyéispánságok-
kal foglalkozó tanulmányában.² Jelen tanulmányban még egy korszakot hátrébb
lépve a Zsigmond király uralkodása alatt létesült örökös ispánságokat fogom
megvizsgálni. A kifejezésnek csak azokkal az előfordulásaival kívánok foglalkoz-
ni, amikor az valamelyik magyarországi megyével kapcsolatos. Éppen ezért most
Makrai Benedek egri püspöki kormányzó lateráni örökös ispánságát³ vagy
Stibor vajda és fia „Vág folyó örökös ura” címét (*fluvii Wag dominus perpetuus*)⁴
– jöllehet ez utóbbi nagyon is valóságos területi hatalmat takart – nem vizsgál-
lom. Mielőtt azonban a kérdés tárgyalásába bonyolódnánk, meg kell határoz-
nunk, vajon mit is jelent pontosan a latinul *comes perpetuus*-nak nevezett, míg
magyarra *örökös ispán(ság)* szavakkal fordított kifejezés. Az eddigi vizsgálatok
alapján azt mondhatjuk, hogy az örökös ispán (*comes perpetuus*) feladata a –
minden jelzőtől mentes – megyei ispánétól semmiben sem tért el. Ugyanúgy kö-
telessége volt a megyei nemesség megtartása és megvédése jogaiban és kiváltsá-
gaiban, ugyanúgy ő felügyelte a királyi oklevelekben és parancsokban leírtak
betartását, továbbá az ő feladata volt a királyi jövedelmek behajtásának ellen-

* A tanulmány elkészítését a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (BO/00433/06) támogatta.

1 Hajnik Imre: *Az örökös főispánság a magyar alkotmánytörténetben*. MTA, Bp., 1888. (Értekezé-
sek a történelmi tudományok köréből XIII/10.)

2 Kubinyi András: *A megyéispánságok 1490-ben és Corvin János trónörökösödésének problémái*.
A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 16. (1982) 169–180.

3 1420. okt. 13.: *comes perpetuus sacri Lateranensis pallatii ac gubernator episcopatus ecclesie
A griensis* – Zsigmondkori Oklevéltár. I–XI. Összeáll. Mályusz Elemér et al. Akadémiai–MOL,
Bp., 1951–2009. (Magyar Országos Levéltár kiadványai II.: Forráskiadványok 1., 3–4., 22., 25.,
27., 32., 37., 39., 41., 43., 49.) (= ZsO) VII. 2265. sz.

4 Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I–VII. Hrsg. Franz
Zimmermann–Carl Werner–Georg Müller et al. Verein für Siebenbürgische Landeskunde etc.,
Hermannstadt etc., 1892–1991. (= Z–W.) III. 527.; ZsO II. 2903., 3608., 7826. sz.-ok. Fia eseté-
ben ld.: ZsO V. 1386., VI. 2437., 2444., VII. 2445. sz.-ok („dominus totius fluvii Wag” és ennek
variációi).

őrzése, valamint neki kellett biztosítania a só szállítását és a pénz szabad forgalmát.⁵

Az egyetlen lényeges különbség a két cím között, hogy amíg az egyes ispánok kinevezése a megye élére a király tetszése idejéig (*durante beneplacito* vagy *usque beneplacitum*) tartott,⁶ addig a megye felett örökös ispáni tisztet gyakorló személy haláláig viselte azt. Ezt követően, ha az örökös ispáni cím birtokosa történetesen egyházi személy volt (leginkább érsek vagy püspök), akkor természetesen az egyházi méltóság soron következő viselője vette birtokba az adott megye ispánságát, világiak esetében pedig a családon belül öröklődött a cím.

Megállapítható tehát, hogy az örökös ispánként, illetve ispánként emlegett tisztségviselők közötti különbség nem az általuk ellátandó feladatokban, nem is az általuk gyakorolt hatáskörökben jelentkezett, hanem a tisztség örökíthetőségében. Az előbbinél erre volt lehetőség, míg az utóbbinál nem. Ezt fejezi ki az örökös ispánság esetében a *comes* szó mellett megjelenő *perpetuus* jelző is: az ispáni címet örökre adta a király a szóban forgó személynek és általa annak az intézménynek, amelynek élén állt, avagy leszármazóinak.

Az örökös ispánságok sorát kétségkívül Esztergom megye nyitja, amelynek élén 1270 óta a mindenkori érsekek álltak.⁷ Ezt követi, már az Anjouk uralkodása elején további három megye: Veszprém, Nyitra és Győr, amelyek élére 1313-ban kerültek a hasonló nevű egyházmegyék püspökei. A főpapok örökösnek mondott ispánsága azonban ekkor nemhogy örökös nem lett, hanem alig tartott fél évtizednél tovább. I. Károly király ugyanis hatalma megerősödésével 1318/1323-ban visszavette e tisztségeket.⁸ Hogy ezt a cím- és hatalomvesztést az esztergomi érsekek is elszenvedték-e, arra egyértelműen nemmel felelhetünk. Mind Piast Boleszló (1321–1328), mind utódai, Dörögdi Miklós (1329–1330), Telegdi Csanád (1330–1349) és Vásári Miklós (1350–1358) használják a címet, de a sort még folytathatnánk a Zsigmond koron keresztül is.⁹

5 Vö. A zichi és vasonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. I–XII. Szerk. Nagy Imre–Nagy Iván–Véghely Dezső et al. Magyar Történelmi Társulat, Pest–Bp., 1871–1931. (= Zichy) IX. 343. (1453) – C. Tóth Norbert: Szabolcs megye működése a Zsigmond-korban. Szabolcs Községért Kulturális Közhazsnú Alapítvány, Nyíregyháza, 2008. 28–29.

6 Ld. a Zsigmond kori ispánkinevező oklevelekben: székelyispáni (1391: ZsO I. 1951. sz.), Sáros megyei (1397: uo. 4926. sz.), Pozsony megyei (1421: Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Stud. et op. Georgii Fejér. Typ. Univ., Buda, 1829–1844. [= CD] X/6. 403.), Zala megyei (1424: ZsO XI. 716. sz.), Szabolcs megyei (1435: Zichy XII. 150.), Szepes megyei (1437: Magyar Országos Levéltár [Budapest; = MOL], Diplomatikai Levéltár [= DL] 13 005.

7 *Hajnik I.*: i. m. (1. jz.) 55.

8 *Horváth Richárd*: Győr megye hatóságának oklevelei 1318–1525. Győri Egyházmegyei Levéltár, Győr, 2005. (A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai. Források, feldolgozások 1.) (= Győr) 16–21.

9 Néhány adat: 1327: Anjoukori okmánytár. I–VII. Szerk. Nagy Imre–Tasnádi Nagy Gyula. MTA, Bp., 1878–1920. (Magyar Történelmi Emlékek I.: Okmánytárak) (= Anjou) II. 308.; 1329: Anjou-kori oklevéltár. I–XV., XVII., XIX., XXIII–XXVII. Főszerk. Kristó Gyula–Almási Tibor. Bp.–Szeged, 1990–2007. (= Anjou oklt.) XIII. 590.; 1340: Anjou IV. 52.; 1358: Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I–IV. Ordine chronologico disposit, dissertationibus et notis illustravit

Károly fia, Lajos uralkodása alatt egyetlen változás történt, mégpedig az, hogy a mindenkori vránai perjelek 1353-ban elnyerték a kis Dubica megye örökös ispánságát.¹⁰ A helyzet Zsigmond uralkodása alatt sem változott, jóllehet ezt megerősítő adattal csak Bebek Imre perjel (Detre nádor fia) esetében rendelkezünk, aki 1401-ben (*comes Dubychye perpetuus*)¹¹ és 1402-ben (*perpetuus comes de Dubycha*)¹² is szerepel a címmel. 1404 után a perjelséget Zsigmond nem töltötte be, hanem általában a szlavón bánok által kormányoztatta, akik aztán a tényleges irányítást dubicai ispánjaikra bízták. Ekképpen 1417-ig, Nagymihályi Ungi Albert perjeli kinevezéséig rövid időre megfordult a helyzet, hogy azután ismét visszaálljon a régi kerékvágásba. Nagymihályi ugyanakkor perjelsége (1417–1433) alatt egyetlenegyszer sem tüntette fel dubicai örökös ispánságát, minden bizonnyal azért, mert egyúttal dalmát-horvát bán is volt.¹³ Halála után a perjelség ismét üresedésben maradt, és ezúttal Tallóci Matkó kormányozta azt, akinek egyéb fontos tisztségei mellett szintén nem volt szüksége dubicai örökös ispánságának hangsúlyozására.

Mindezek után Zsigmond trónra lépése ugrásszerű növekedést hozott az örökös ispánságok számában. A sort a veszprémi püspökök nyitották, akik 1392-ben nyerték el a székhelyüket magában foglaló megye ispáni tisztét.¹⁴ Mint a korábbiakban láttuk, ez nem volt előzmények nélküli, hiszen 1313 és 1323 között egyszer már viselték a címet. Annyit azonban mindenképpen meg kell jegyezni, hogy az 1392. évi oklevélben szó szerint nem szerepel a megyéispánság örökre történő eladományozása. A forrásszövegben ugyanazt találjuk, mint a többi megyéispáni kinevezés alkalmával, azaz a király Maternus veszprémi püspöknek a szolgálataiért *pro honore* adja a megye ispánságát. De hogy itt mégis örökös ispáni címről van szó, az jól látszik abból, hogy a veszprémi – néha az essegvári – várnagyok egyúttal a megye alispánjai is voltak, amely várak viszont a püspökök hatalma alatt állottak.¹⁵ Ugyanezt bizonyítja továbbá, hogy a későbbi

Ferdinandus Knauz et al. Strigonium–Bp., 1874–1999. IV. 96. – Kanizsai János érsekre ld. 1394: ZsO I. 3526. sz.; 1399: uo. 5983. sz.; 1404: uo. II. 3430. sz.; 1412: uo. III. 1707., 1866., 2696., 2970. sz.-ok stb.

10 Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II. História–MTA TTI, Bp., 1996. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) I. 81.

11 ZsO II. 1051. sz.

12 Monumenta historica episcopatus Zagradiensis. V. 1395–1420. Ad edendum praeparavit Andreas Lukinovič. Zagreb, 1992. (Croatica Christiana. Fontes 3. – Monumenta Historica 1.) 161.: 146. jz. – Ezen oklevél már csak azért is fontos, mivel megtudjuk belőle, hogy a lázadó Hervoja és bosnyák hívei annak idején elfoglalták Dubica megyét is, ám azt a napokban (*nuper*) bántársával, Eberhard zágrábi püspökkel és katonáikkal visszaszerezte „pro augmento honoris ipsius Vestre Serenitatis [sc. regis] laborantibus predictum comitatum Dubichensem ad manus nostras iterum reapplicantibus”.

13 Engel P.: i. m. (10. jz.) I. 82. és II. 173. (1419: ZsO VII. 759. sz.; 1421: uo. VIII. 198. sz.; 1423: uo. X. 1378. sz.; 1424: MOL Diplomatikai Fényképgyűjtemény [= DF] 263 106.; 1425: DF 218 697.)

14 Hajnik I.: i. m. (1. jz.) 93. (ZsO I. 2701. sz.)

15 Vö. Engel P.: i. m. (10. jz.) II. 232–233.

püspökök közül például Rozgonyi Simon (1428–1439) 1428-ban egy megyei oklevél *intitulatió*jában, illetve 1439-ben saját kiadványában szerepel örökös ispánként.¹⁶ Vajon milyen megfontolásból adományozta Zsigmond a megviespánságot a püspöknek? A kérdésre adandó válasz korántsem bonyolult, főleg ha figyelemmel vagyunk két fontos körülményre. A veszprémi ispáni címet 1392. november elejéig Lackfi István viselte, akit a király e napokban váltott le a nádorságról is.¹⁷ A másik, hogy a veszprémi püspöki székbe nem sokkal korábban, az év tavaszán került Maternus, a király egyik ifjúkori nevelője.¹⁸ S habár Maternus három évvel később az erdélyi püspökség élére távozott, az őt követő püspökök – mint láttuk – megtarthatták az ispáni címet.¹⁹ Ennek révén a Dunántúl közepén biztos királyi támaszpont jött létre, ahonnan az uralkodó az általa kinevezett püspök révén szemmel tarthatta a régió esetleges királyellenes erőit.

A következő, jól ismert adományozás 1399. január 27-én történt. Zsigmond ekkor szolgálataira való tekintettel Cillei (II.) Hermannak adta Varasd megyét az abban fekvő várakkal egyetemben. Az adománylevélben ugyan ismét nem szerepel a *comes perpetuus* kitétel, de az adomány leírásából biztosak lehetünk benne, hogy ezt értették alatta. Ugyanis Varasd megyét nemcsak Hermann kapta, hanem utódai és örökösei is, mégpedig úgy, hogy a magyar gyakorlattal ellentétben rendkívül pontosan szabályozták az öröklés menetét. Ezek szerint II. Hermann halála után, amennyiben túléli, középső fia, ifjabb vagy III. Hermann öröklé Varasd megyét. Ha ő apja halála előtt elhunyna vagy nem lennének fiúörökösei, akkor a legkisebb fiú, Lajos lesz az örökös. A legidősebb, Frigyes csak abban az esetben örökölhet, ha a mondott két fiatalabb testvére hamarabb halna meg, illetve egyiknek sem lennének fiúutódai. S amilyen az élet, végül egyedül Frigyes élte túl apját, és így az ő, majd fia, Ulrik birtokába került Varasd megye és ispánsága.²⁰ (Cillei Hermann és legidősebb fia, Frigyes között rendkívül rossz viszony volt, sőt Frigyeset apja fogságban is tartotta, mivel 1422-ben megölette feleségét, Frangepán Erzsébetet.²¹ A súlyosabb büntetést valószínűleg azért kerülhette el, mert ekkor már nem éltek fivérei.)

A két eddig is ismert örökösispánság-adományozás mellett azonban további három esetben is felmerül, hogy egy megye élén nem a király által kinevezett tisztségviselő állt, hanem örökös ispánként püspök, illetve érsek. Sajnos ebből az egyik adatot, mégpedig a váci püspök örökös ispánságára vonatkozót rögtön ki is zárhatjuk, mivel az oklevélben valójában nincsen benne az erre utaló rész.²²

16 Uo. II. 232. (DL 66 253., „comes perpetuus comitatus Vesprimiensis”); DL 1026.

17 Engel Pál: Királyi hatalom és arisztokrácia viszonya a Zsigmond-korban (1387–1437). Akadémiai, Bp., 1977. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 83.) 36.

18 Mályusz Elemér: Zsigmond király uralma Magyarországon 1387–1437. Gondolat, Bp., 1984. 41.

19 Engel P.: Archontológia i. m. (10. jz.) I. 78.

20 Uo. I. 223.; CD X/2. 633.

21 Engel P.: Királyi hatalom i. m. (17. jz.) 50.

22 ZsO VI. 596. sz. A regesztában a következő szerepel: „András váci custos és kanonok, Fülöp váci püspök és örökös ispán vicarius in spiritualibus generalis-a”, ellenben az oklevélben (DL 69 767.) „domini Philipi Dei et apostolice sedis gratia episcopi loci eiusdem in spiritualibus” található.

A másik két esetben azonban kétségtelenül alátámasztják a források, hogy az adomány megtörtént. Nézzük az időben elsőként felbukkanó megvét.

1394-ben Mihály nyitrai püspök saját oklevelében a püspöki címe mellett megtaláljuk a megye örökös ispánja kifejezést is (*ac loci eiusdem comes perpetuus*).²³ Adatunk korántsem fehér holló, mivel 1402-ben a győri egyházmegyei plébánosok levelében Péter nyitrai püspök szintén mint örökös ispán szerepel.²⁴ Sőt Péter utóda, Hinko frater 1413-tól folyamatosan örökös ispánnak mondja magát (*comes perpetuus/locique eiusdem comes perpetuus*).²⁵ Adataink alapján azt mondhatjuk, hogy az 1393-tól 1428-ig hivatalban lévő nyitrai püspökök (Kápolnai Mihály, Péter és Hinko)²⁶ mindegyike előfordul nyitrai örökös ispánként. A következő püspöktől, Berzevici Györgytől (1429–1437), mint ahogy Hinkótól 1422 után, egyetlen egy oklevél sem maradt fenn, így az ő méltóságviselésének időszakát egyelőre nem tudjuk vizsgálni.

Kérdés, hogy a nyitrai püspökök mint örökös ispánok hogyan illeszkednek a vonatkozó időszakból ismert nyitrai ispánok sorába. Nos, azt láthatjuk, hogy a nyitrai ispánokra vonatkozó adataink szerint 1390 és 1392 között Serkei Dezső, utána 1414-ig Stibor erdélyi vajda,²⁷ illetve 1403-tól 1422-ig Forgács Péter volt az ispán. Ez utóbbi kettős tisztségviselésnek az lehet a magyarázata, hogy Forgács Stibor embereként látta el a tiszteket, hiszen már korábban is az általa irányított megyékben volt alispán. E párhuzamos tisztségviselés már csak azért sem ütközhetett akadályba, mert Stibornak annyi tisztsége volt az ország különböző szegleteiben (például egyszerre viselte a pozsonyi ispáni és az erdélyi vajdai méltóságot), hogy a helyettesítését mindenképpen meg kellett oldania. Forgács Péter ura halála (1414) után – talán az ifjabb Stibor nevében is – tovább viselte az ispánságot.²⁸ 1422-ben aztán a jelek szerint Péter, aki Borbála kegyvesztettségéig a királynéi ajtónálló-mesteri méltóságot is viselte, megvált tisztségétől, és visszavonult birtokaira. Őt ifjabb Stibor követte a megye élén. Tisztségét azonban nem sokáig viselhette, mert 1424 végén leváltotta a király, és pataki Perényi Miklós lovászmestert helyezte Nyitra élére is. Kinevezése nyilvánvalóan összefüggött a huszita betörésekkel, hiszen Miklós egyúttal trencsényi, barsi, máramarosi és zempléni ispán, valamint vágvidéki kapitány (1421–1428) is lett.²⁹

Az említett nyitrai püspökök, azaz Kápolnai Mihály (1393–1399), Péter (1399–1405) és Hinko (1405–1428) méltóságviselése, illetve örökös ispánként való említése (1394–1421) tökéletesen megfelel a Stiborok Nyitra megyei uralmának. Kérdés, hogy kimutatható-e más adatokkal is ez a nyilvánvalóan egyol-

23 ZsO I. 3497. sz. (DF 273 138.).

24 ZsO II. 2021. sz.

25 *Vagner József*: Adalékok a nyitrai székes-káptalan történetéhez. Huszár, Nyitra, 1896. 28.: 3. jz.; 1414: ZsO IV. 2246. sz.; 1417: uo. VII. 459. sz.; 1421: *Vagner J.*: i. m. 405.

26 *Engel P.*: Archontológia i. m. (10. jz.) I. 72.

27 Jóllehet Stibor nyitrai ispánságára konkrét adatunk csak 1400. szeptember 8-ról van (ZsO II. 489. sz.), de a vele egy időben viselt trencsényit már 1392-től betöltötte.

28 *Engel P.*: Archontológia i. m. (10. jz.) I. 160–161.

29 Uo. II. 189.

dalú függés. Az első püspök, Mihály korántsem ismeretlen, hiszen 1381 óta szerepel a forrásokban: ekkor óbudai kanonok és királyi sáfár (1381–1393), közben 1383-ban a kamarahaszna-ispáni tisztséget viselte. A kanonokság mellett megszerezte a titeli prépostságot, ahonnan 1393-ban emelkedett a nyitrai püspökségre, hogy aztán 1399-től haláláig (1402/1403) veszprémi püspök legyen.³⁰ Jelen tudomásunk szerint pályája és származása (Vas megyei), illetve Stibor tisztségei között semmiféle összefüggés nincsen.

Mihályt a püspöki székben Péter követte. Ő származására nézve lengyel volt,³¹ így Magyarországra kerülését biztosan köthetjük Stiborhoz. Amennyiben feltételezésünk megáll, akkor nyitrai püspöki kinevezését a vajdának köszönhetjük. Sajnos több információnk nincsen róla, nem tudjuk, hogy püspöksége előtt, illetve – amennyiben nem elhalálozott – utána viselt-e valamilyen egyházi javadalmat.³²

A következő nyitrai püspök a kutatás számára szintén az ismertebb személyek közé tartozik. Hinko püspök cseh (vagy inkább morva) származású³³ embere volt Stibor vajdának, aki először a zobori apátságot szerezte meg neki. (Kérdés, hogy Hinkónak valóban ez volt-e az első javadalma, mivel Stibor erdélyi vajdasága alatt, 1397. január 31. és 1400. július 7., továbbá 1405. június 14. és 1406. április 30. között az erdélyi káptalan örkanonokaként ugyancsak egy Hinko nevű személy szerepel. Amennyiben a kettő azonos személy, akkor e kapcsolatot időben még előrébb helyezhetjük.)³⁴ Az első, biztosan a későbbi püspökhöz kötődő adatban a zobori apátság kormányzójaként találkozunk vele 1400. november 13-án. Ettől kezdve majdnem három évtizeden át, haláláig viselte e javadalmat.³⁵ Péter püspök halála után Stibor vajda neki juttatta a nyitrai püspökséget is, amelyet valamikor 1405. május 29. előtt nyert el Zsigmond királytól. Pápai megerősítésére 1407. szeptember 28. előtt került sor.³⁶ A püspökség élén szintén haláláig állt (1428. május 27-én még élt). Nem sokkal püspöki kinevezése után Hinko több cseh vagy morva személyt is behívott magához: így *Nelephyant*, aki 1409-ben, és névrokonát, Hinkót, aki 1411 és 1423 között volt szkacsányi várnagya. A nyitrai vár élén először egy *Jan* nevű embere állt 1409 és 1417 között (1410-ből Illés nevű várnagyot is ismerünk), majd rokonát, Stibort nevezte ki várnagynak (1423–1425), egyúttal reá bízta a szkacsányi várnagyságot is.³⁷ Ekkor még egy *Bernardinus* nevű rokonát

30 Uo. 124.

31 Uo. I. 72.

32 *Daniela Dvořáková*: Lengyelek Luxemburgi Zsigmond udvarában. Századok 136. (2002) 411.

33 Ez utóbbit két adat támogatja: a) 1413-ban a morvaországi Kunovicében birtokrészt vásárolt (ZsO IV. 1132. sz.); b) 1421-ben familiárisa, Simonyi Imre fia, Miklós Kunovic oppidumot védte a huszitákkal szemben (uo. VIII. 509. sz.).

34 Z–W. III. 173., 260., 339., 410.

35 ZsO II. 625. sz.; 1403: CD X/4. 253.; 1404: ZsO II. 3197. sz.; 1406: uo. 4891. sz.; 1407: uo. 5625. sz.; 1409: uo. 7178. sz.; 1410: uo. 7515., 8032. sz.-ok; 1412: uo. III. 2111. sz.; 1415: uo. V. 722. sz.; 1424: uo. XI. 1018. sz.

36 *Engel P.*: Archontológia i. m. (10. jz.) I. 72.

37 Uo. 378., 432.

is említik.³⁸ Rajtuk kívül egy további tisztségviselőjét ismerjük, aki szintén idegen lehetett: 1412-ben bizonyos *Hench* püspökségi официális vérdíjáról intézkedett a püspök.³⁹ Nyitra megye élén viselt ispáni tisztségben a már mondott okok miatt a Stíbor emberének számító Forgács Péter volt a társa. Ők ketten többször is együtt szerepeltek különböző ügyekben. Így 1417-ben a garamszentbenedeki konvent pecsétjének vizsgálatakor, vagy 1418-ban, amikor az ő védelmükre bízta a király az elefánti pálosokat Lévai Cseh Péter ellenében,⁴⁰ sőt 1412-ben meglepő és püspöktől meglehetősen szokatlan módon mint határjárást végző királyi emberrel találkoztunk Hinkóval.⁴¹

Mindezek után senkit sem fog meglepetésként érni, hogy a következő örökös ispánként említett személy is egyházi. Ám mielőtt rátérnénk kilétére, érdeemes a Zsigmond uralkodása utáni időszakra is egy pillantást vetnünk. Az egyháziak és világiak örökös ispánna tétele kiváltképp Mátyás uralkodása alatt gyorsult fel, bár a győri püspökök már 1452-ben V. László királytól megkapták (pontosabban: visszakapták)⁴² örökös ispánságukat Győr megye felett; 1464-ben a váradi püspök Bihar, 1472-re az egri Heves és 1478-tól a pécsi püspök Baranya megye örökös ispánja lett, továbbá a király 1468-ban a nyitrai püspök örökös ispánságát is megerősítette. A világiak közül a Szapolyaiak 1465-ben Szepes, Ernusz János 1470-ben Turóc, az Alsóindvai Bánfiak 1471-ben Arad, majd annak elvesztése után, 1488-ban Verőce megye örökös ispánjai lettek.⁴³ Mindezekhez a Jagelló-korban még három megye csatlakozott: Abaúj a Perényiek 1504-ben,⁴⁴ míg Közép-Szolnok és Kraszna megyéket a Bélteki Drágfiak 1526 előtt kapták meg.⁴⁵

A negyedik egyházi, a kalocsai érsek Bács megyei örökös ispánna tételének időpontja körül már korántsem ekkora az egyetértés a kutatók között. Amíg Hajnik Imre Pray Györgyre hivatkozva az 1464. évi dátum mellett foglalt állást, sőt idézett egy korábbi, 1444. évi adatot is,⁴⁶ addig Kubinyi András inkább az 1478-as esztendő mellett hozott fel érveket. S valóban, mindkettő mellett sorakoztathatók fel adatok. Az előbbi esetben párhuzamként kínálkozik, hogy 1464-ben a koronázás utáni országgyűlésen nyerte el a váradi püspök is Bihar megye örökös ispánságát, az utóbbi mellett viszont az szól, hogy Bács megye a

38 ZsO X. 971. sz.

39 ZsO III. 2290. sz.

40 ZsO VI. 622., 1632. sz.-ok.

41 ZsO III. 2687., 2988., 3086. sz.-ok.

42 Győr 24.

43 *Hajnik I.*: i. m. (1. jz.) 6., 44., 78., 84., 91. és *Kubinyi A.*: i. m. (2. jz.) 169.

44 *Püti Ferenc–C. Tóth Norbert*: Szabolcs megye hatóságának oklevelei. I–II. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Múzeumok Igazgatósága, Bp.–Nyíregyháza, 2002–2004. (A nyíregyházi Jósza András Múzeum kiadványai 53., 55.) II. 209.: 742. jz.

45 *Hajnik I.*: i. m. (1. jz.) 63.

46 Uo. 49.; 1444: Johannes [...] Colocensis et Bachiensis ecclesiarum canonice unitarum archiepiscopus locique eiusdem Colocensis comes perpetuus – Hazai oklevéltár 1234–1536. Szerk. Nagy Imre–Deák Farkas–Nagy Gyula. Magyar Történelmi Társulat, Bp., 1879. 408.

macsói bánok hatalma alá tartozott, amit csak Újlaki Miklós halála után, 1478-ban szüntettek meg. Azonban annak Kubinyi is felveti a lehetőségét, hogy a kalocsai érsekek már korábban, éppen a bán ellenőrzésekképpen kapták volna meg az ispánságot.⁴⁷ Habár mindkettőjük érvei helytállóak, mégis a kalocsai érsekek örökös ispánságát valójában korábbra, mégpedig Zsigmond uralkodásának első felébe vezethetjük vissza.

1398. május 8-án Bebek Miklós, a kalocsai és bácsi kánonilag egyesített egyházak érseke mint *loci dicte Colocensis comes perpetuus* adott ki oklevelet az egyház hadakozó nemesei részére.⁴⁸ Kérdés, hogy az előbbi megfogalmazást miként értelmezzük, miként fordíthatjuk. Nézzük a lehetőségeket: éppenséggel szóba jöhetne az érseki székhely megyéje, Fejér is, ám e variációval szemben két ellenvetés is tehető. Elsőként az, hogy Fejér megyének ismerjük az ispánját, aki történetesen éppen Bebek Detre nádor,⁴⁹ a szóban forgó érsek apja. A másik probléma, hogy a megye területéből csak a solti széknak nevezett rész tartozott a kalocsai egyházmegyéhez, és ekkor az még nem vált el az anyamegyétől.⁵⁰ Ennek fényében viszont arra kell gondolnunk, hogy a fenti kifejezés az érseki címben szereplő önmegnevezésnek az erős rövidítése, és a főpap valójában a másik érseki székhely megyéjének, azaz Bácsnak volt az örökös ispánja.

Érdemes e megye esetében is összevetnünk adatainkat az ismert Bács megyei ispánok névsorával. Zsigmond uralkodásának elején, 1399-ben Bebek Ferenc és Maróti János macsói bánokat említik ispánokként. Utána 1405-ből ismerjük Szilágyi László (al)ispánt, majd huszonöt évig nem bukkan fel egyetlen bácsi ispán neve sem. E szokatlannak tűnő helyzetre a kutatás azt a választ adta, hogy azért nem ismerjük az ispánokat, mert a megye a macsói bánok irányítása alá tartozott. E megállapítást azonban árnyalhatjuk: Bebek Miklós éppen akkor szerepel örökös ispánként, amikor nincs más adatunk bácsi ispánra, ellenben Szilágyi László akkor szerepel ispánként, amikor éppen a macsói bán személyében világi kormányzója van az érsekségnek.⁵¹

Látható, hogy 1398-ban mind a kalocsai érseki székben, mind a macsói bán-ság élén egy-egy Bebek áll, igaz, nem a család azonos ágából. Igen ám, de ha tovább vizsgáljuk a tisztségviselők neveit, akkor a sort még bővíthetjük. (Itt és most csak az 1387-től viselt tisztségeikre figyelünk.) A család feje, Detre 1388-ban királynéi udvarmester, 1389 és 1392, valamint 1394 és 1397 között szlávón bán, a két időpont között pedig szörényi bán és temesi ispán, végül 1397 és 1402 között nádor és több megye ispánja volt. Egyik fia, Miklós⁵² akiről már szó esett, 1388-ban császári, 1388 és 1390 között erdélyi, 1390 és 1392 között pedig egri prépost, majd 1392-től 1399-ig kalocsai érsek volt. Másik fia, Imre 1392 és

47 Kubinyi A.: i. m. (2. jz.) 169.

48 ZsO I. 5307. sz.

49 Engel P.: Archontológia i. m. (10. jz.) I. 128.

50 Gábor Gyula: A megyei intézmény alakulása és működése Nagy Lajos alatt (Oklevelek alapján). Grill, Bp., 1908. 21–22.

51 Engel P.: Archontológia i. m. (10. jz.) I. 100.

52 Erre ld. *Uő*: Királyi hatalom i. m. (17. jz.) 36.: 63. jz.

1404 között vránai perjel, 1402-ben dalmát és horvát bán volt. (Mivel méltóságviselésük kezdetén Detre mindkét fia kiskorú volt, így tulajdonképpen apjuk gyakorolta a tényleges irányítást.) Detre testvére, Imre 1386 és 1392 között országbíró, 1388-ban beregi, 1390 és 1392 között lipcsei és turóci ispán, 1392–1393-ben erdélyi vajda, végül 1393 és 1395 között királynéi tárnokmester és borsodi ispán volt. A sort Detre unokatestvére, Ferenc zárja, aki 1388 és 1395 között királynéi ajtónállómester, eközben 1390–1392-ben abaúji ispán és diósgyőri várnagy, 1395 és 1397 között székely ispán, majd 1397–1400-ben macsói bán volt.⁵³

A Bebek család hat – valójában, mint láttuk, csak négy – tagja 1387 és 1400 között világi és egyházi tisztségeik, illetve azok változatos elosztása révén ellenőrzése alatt tartotta az ország Drávától délre eső részét, az északi országrész középső és keleti felét, valamint a Duna–Tisza közének déli részét. Ha mindezek után visszaemlékszünk a nyitrai püspökök örökös ispánságára, akkor ott azt láthattuk, hogy az jól kiegészítette Stibor és familiárisainak az északi országrész nyugati felén gyakorolt hatalmát: Stibor 1389–1402-ben pozsonyi, 1392–1401-ben trencsényi, 1392–1414-ben nyitrai ispán volt, közben 1395–1401-ben és 1409–1414-ben ő töltötte be az erdélyi vajdaságot is.⁵⁴

Mi következik mindebből? Egyrészt, hogy az egy adott terület felett ellenőrzést gyakorló világi tisztségviselők igyekeztek az ott fekvő jelentősebb egyházi intézményeket is befolyásuk alá vonni. Ez azt jelentette, hogy – nevezzük most az egyszerűség kedvéért így – a területiális úr a saját emberét kérte a királytól az adott egyház élére kinevezni, aki így is járt el: hívének jelöltjét ajánlotta a pápának a javadalomra. A világi tisztségviselők ez irányú törekvése – várakozásunkkal ellentétben – nem volt mindig a király ellenére. Éppen Zsigmond volt ugyanis, aki, ha úgy adódott a helyzet, nem nevezett ki egy-egy megüresedett érsekség vagy püspökség élére senkit, hanem helyettük világi kormányzót állított, aki az ő nevében szedte be az egyház jövedelmeit. Ettől nem különbözött sokban az, ha valamelyik hívének jelöltjét állította egy érsekség vagy püspökség élére. Így például Ozorai Pipo az egyik rokonát, Scolari Andrászt váradi püspökké, a másikat, Carnianust pedig kalocsai érsekké tétette, de hasonlóan jártak el a többiek (Stibor – Stibor egri püspök, Tallóciak – Korcsulai János váradi püspök) is. Azt, hogy pontosan hogyan zajlott le egy ilyen kinevezés az 1390-es évek végén, nem tudjuk. Azt viszont igen, hála a szepesi káptalan magánlevéltárának, hogy hogyan zajlott az 1410-es évek környékén. Rozgonyi Simon sárosi ispán nem sokkal 1409. évi országbíróvá tételét után Mocsolai Arnold szepesi olvasókanonokot megfosztotta javadalmától, és a királytól kieszközölte, hogy azt fiának, Simonnak adja. Rozgonyi Simon szebeni prépostságra való áthelyezése után pedig Kanizsai János adta a stallumot két káplánjának, majd Edelényi András kapta meg az érsektől.⁵⁵ Ez a kinevezési módszer aztán Mátyás király uralkodása ele-

53 *Uő*: Archontológia i. m. (10. jz.) II. 26–27.

54 *Uo.* 217.

55 *ZsO* X. 382. sz.

jén elvi indoklást is kapott, méghozzá éppen az egyik szóban forgó püspökség esetében. A király 1458 tavaszán ugyanis a nyitrai püspökség kegyúri jogát és a püspöki szék betöltésének jogát Gúti Ország Mihály udvarmesternek és családjának adta, azzal a számunkra is érdekes indoklással, miszerint a család birtokai körbeveszik a püspökséget, illetve birtokait, ezért az Ország család könnyen el tudja látni a püspökség védelmét.⁵⁶ Az így befolyt jövedelem felhasználási területre egyébként semmiben sem különbözött egymástól: mindkét esetben általában valamilyen hadicélra használták fel az összeget.⁵⁷

Az itt bemutatott négy, Zsigmond korban létrejött örökös ispánság közül a jelek szerint kettő nem élte meg a király uralkodásának végét, jöllehet Buondelmonte János kalocsai érsek (1425–1435, 1438–1447)⁵⁸ a király halála után nem sokkal, 1438. május 30-án a tasnádi vikáriushoz írt levelében ismét örökös ispánnak nevezte magát.⁵⁹ A kalocsai érsekek és nyitrai püspökök örökös ispáni címének időleges elenyészését és annak okait forrásaink alapján jól meg tudjuk határozni. Mindkét egyházi méltóság örökös ispánságának feltétele az adott földrajzi területen kialakult személyi (Stibor), illetve családi (Bebek) túlhatalom volt. Amíg az egyik, Stibor ilyen mérvű hatalomhoz juttatása a királyi akaratot tükrözte, addig a Bebekék uralmi területén létesült örökös ispánság a király kényszerhelyzetéből adódott. Egyben azonban megegyeztek, mindkét egyház felett a tényleges hatalmat a világi úr és familiárisai birtokolták. Mivel e – rossz szóval akár „rendszer”-nek is nevezhető – gyakorlat létrejöttét nem feltétlenül a király kezdeményezte, így amikor Zsigmond hatalma 1403 után megszűlő, csak a Stiborok territóriumán maradt meg egy ideig a püspök – mondjuk ki: névleges – örökös ispánsága Nyitra megye felett. Amint azonban a király az ifjabb Stibort leváltotta a megye éléről, Hinko püspök ispáni címe is eltűnt, habár ő továbbra is a méltóságban maradt.

Az, hogy az örökös ispáni cím adományozását a kalocsai érseknek és a nyitrai püspököknek nem Zsigmond király találta ki, jól látható a későbbiekből. Az uralkodó ugyan sokszor nevezte ki egy-egy hívének jelöltjét, netán rokonát különböző egyházmegyék élére, de ezek – jelen tudásunk szerint – egyszer sem fordulnak elő székhelyük megyéjének örökös ispánjaként. Mindezt a másik oldalról támasztja alá a Cilleieknek és a veszprémi püspököknek adományozott örökös ispánságok továbbélése az egész korszakban, amennyiben e két címadoományozás a király szabad akaratából született.

56 *Neumann Tibor*: Felső-Tisza-vidéki nemesek a késő középkori Nyitra megyében. Szabolcs-szatmár-beregi Szemle 42. (2007) 436.

57 Vö. *Engel Pál*: Szent István birodalma. A középkori Magyarország története. História-MTA TTI, Bp., 2001. (História Könyvtár. Monográfiák 17.) 192–193.; *C. Tóth Norbert*: Az esztergomi érseki szék üresedése 1418–1423 között. Századok 137. (2003) 894–895.

58 *Engel P.*: Archontológia i. m. (10. jz.) I. 66.

59 *Fekete Nagy Antal*: A Petróczy levéltár középkori oklevelei. Levéltári Közlemények 9. (1931) 83. (DL 39 543.).

NORBERT C. TÓTH
PERPETUAL *ISPÁNS* IN THE AGE OF KING SIGISMUND

The institution of perpetual *ispáns* (*comites perpetui*, *örökös ispánok*) in the medieval Hungarian Kingdom is a well researched field thanks to the work of Imre Hajnik, and, more recently, András Kubinyi and Richárd Horváth. Basically, the responsibilities of a perpetual *ispán* were similar to those of an ordinary *ispán* of a county: it was his duty to preserve and defend the rights of the county nobility, to guarantee compliance with royal mandates, to control the collection of royal revenues, and to secure the transport of salt and the free circulation of coins. The only important difference was that whereas the removal of the ordinary *ispán* was dependent upon the royal will (*durante beneplacito* or *usque beneplacitum*), the perpetual *ispán* held his office onto death. If the perpetual *ispán* was an ecclesiastic, mostly archbishop or bishop, he was naturally succeeded as *ispán* by his successor in the church office. If, on the other hand, the person holding the title of perpetual *ispán* was a layman, the office descended upon his heir within the family.

The earliest *comites perpetui* seem to have been the archbishops of Esztergom (1270), soon followed by the bishops of Veszprém, Nyitra and Győr (1313), who all became, through the royal grace, *comites perpetui* of the counties where the seat of their diocese lay. Yet, whereas the archbishops held the function without any break, the bishops listed above lost it within a couple of years. During the reign of Louis I the archbishops of Esztergom were joined by the priors of Vrana, who received the title of perpetual *ispán* of the county of Dubica in 1353, and apparently held it right into the 15th century.

The accession of king Sigismund resulted in a rapid increase in the number of *comites perpetui*. The bishops of Veszprém (1392) and Nyitra (1394), who received the title of perpetual *ispán* of their respective counties, were followed by the archbishop of Kalocsa with regard to the county of Bács (1398), and then by the counts of Cilli, who were appointed as *comites perpetui* of the county of Varasd (1399). Yet among these perpetual offices those of the archbishops of Kalocsa and of the bishops of Nyitra temporarily vanished already under king Sigismund. The underlying reasons can be determined with unusual certainty on the basis of our sources. The title of perpetual *ispán* of both prelates was based upon the territorial dominance of a given person or family. Whereas one of them, enjoyed by the Polish Stibor, was in accordance with the royal will, the title of perpetual *ispán* which was established in the territory dominated by the Bebek family was the result of Sigismund's limited influence. However, one common feature of them was that the actual power over the two churches was enjoyed by a lay lord and his *familiares*. Since none of them was in fact initiated by the king himself, after his authority had been consolidated after 1403 only the bishops of Nyitra could preserve their title of perpetual *ispán* for some years in the territory controlled by the Stibor family. As soon as the elder Stibor was removed by the king from the county of Nyitra, however, the title of perpetual *ispán* held by the bishop disappeared as well.

HU ISSN 0040-9634

Kiadja az MTA Történettudományi Intézete
A kiadásért felel Glatz Ferenc igazgató
A szerkesztési, tördelési munkálatokat
az MTA Történettudományi Intézete kiadványcsoportja végezte
Vezető: Kovács Éva
Tördelőszerkesztő: Palovicsné Tihanyi Éva
Nyomtatás: Krónikás Bt., Biatorbágy
F. v.: Horváthné Nagy Erzsébet

CONTENTS

STUDIES

- Ferenc Glatz: Historiography in Hungary, 1949–1990 315
- Katalin Péter: The Common People, the Charters
and the Archives in Hungary in the 16th and 17th Centuries –
With Respect to the Preceding Three Hundred Years 335
- Szabolcs Varga: An Unknown Humanist: Albert Peregi, Provost of Pécs 351
- Ágnes Ózer: Serbian Historiography on the Hungarians
and Hungary (1918–1941) 377
- Magdolna Baráth: “Pedro”: Ernő Gerő in Spain 387
- Róbert Fiziker: Seven Lean Years(?): The Lion Prepares for a Jump.
Chapters in the History of Austro-Hungarian Cultural Relations
(1963–1970) 425

WORKSHOP

- Norbert C. Tóth: Perpetual *Ispáns* in the Age of King Sigismund 467

E számunk szerzői

BARÁTH MAGDOLNA PhD, habil., osztályvezető (Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára) • C. TÓTH NORBERT PhD, tud. főmunkatárs (MTA–Szegedi Tudományegyetem–Magyar Országos Levéltár Magyar Medievisztikai Kutatócsoport) • FIZIKER RÓBERT PhD, tud. munkatárs (MTA TTI) • GLATZ FERENC, az MTA rendes tagja, igazgató (MTA TTI) • ÓZER ÁGNES PhD, főmuzeológus (Újvidéki Városi Múzeum) • PÉTER KATALIN, az MTA doktora, tud. tanácsadó (MTA TTI) • VARGA SZABOLCS PhD, főiskolai docens (Pécsi Püspöki Hittudományi Főiskola)

MTA = Magyar Tudományos Akadémia

TTI = Történettudományi Intézet

Folyóiratunk közlési szabályzata a www.tti.hu honlapon olvasható.